

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Э Б Ə Р Л Ə Р И

И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ЁҮГУГ СЕРИЈАСЫ

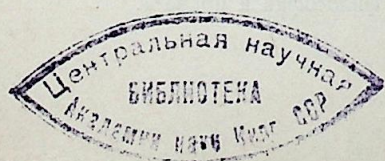
✱

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

3

1986

«ЕЛМ» НƏШРИЈАТЫ— ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЭЛМ»
БАКЫ — БАКУ

Ф. КӨЧƏРЛИ

XXVII ГУРУЛТАЈ: СҮР'ƏТЛƏНДИРМƏ КОНСЄПСИЈАСЫ ВƏ
ИНСАН АМИЛИ

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Буниятов (главный редактор), П. А. Азизбекова, И. Г. Алиев, А. М. Асланов, Дж. Б. Гулиев, Т. М. Кафаров, Ф. К. Кочарли, Н. М. Велиханова (ответственный секретарь), А. К. Рзаев (зам. гл. редактора), Р. А. Оруджев, М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

© Издательство «Элм», 1986 г.

Сов.ИКП XXVII гурултајы партијанын, бүтүн совет халгынын һəјатында үмүмдүңја тарихи əһəмијјəти олан бир һадисəдир. Гурултај ја-шадығымыз əсрин кениш вə һəртəрəфли тəһлилинə əсасланараг мүасир ичтимаи инкишафын характерини, өзүнəмəхсус хусусијјəтлəрини елми шəкилдə ачыб кəстəрди, өлкəнин, үмүмən мүасир дүңјанын һəјатында кəскин дөнүш мəрһəлəsi олан индики мəрһəлэдə совет адамларыны иг-тисади вə сосиал инкишафы сүр'əтлəндирмəк, ичтимаи һəјатын бүтүн саһəлəрини тəкмиллəшдирмəк програмы илə сийаландырды. Партија-мызын али мəчлис сосиализм вə коммунизм гуручулуғу тəчрүбəсини дəриндən тəһлил едэрək һəјатын ирəли сүрдүјү тəхирəсалынмаз мəсə-лэлэрə вахтында елми əсасландырылмыш чаваб верди, өлкəнин сосиал-игтисади инкишафыны сүр'əтлəндирмəјə, јер үзүндə сүлһү мөһкəмлən-дирмəјə даир һəртəрəфли өлчүлүб-бичилмиш, реалист вəзифəлэр ирəли сүрдү.

XXVII гурултаја Сов.ИКП-нин Сијаси мə'рузəsi, һəмин мə'рузə үзрə гурултајын гəбүл етди'и гəтнамə, Сов.ИКП Програмынын јени редакци-јасы, 1986—1990-чы иллəрдə вə 2000-чи илэдək олан дөврдə ССРИ-нин игтисади вə сосиал инкишафынын əсас истигамəтлəри—бөјүк тарихи əһəмијјəти олан сənəдлəрдир. Мүасир ичтимаи инкишафын əн башлыча мəсəлəлəринин һəллинə новатор, һəгиги ингилаби мүнəсибəтлə сəчијјə-лənən бу сənəдлəрдə партијанын јарадычы фикри, коллектив мүдрикли-ји, елми узаккəрəилији өзүнүн долғун ифадəсини тапмышдыр. Һəмин сənəдлəр елми коммунизм нəзəријјəсинə вə практикасына бөјүк тəһфə-дир.

Сов.ИКП өзүнүн бүтүн фəалијјəтиндə марксизм-ленинизм, һəмишə чанлы, һəјатла сых əлагədə инкишаф едиб зəнкинлəшən тə'лими рəһ-бэр тутур. Совет чəмијјəтинин инкишаф јолу əјани сурəтдə сүбүт едир ки, марксизм-ленинизмə сарсылмаз сəдагəт тарихи гəлəбəлəримизин зə-рури шəртлəриндən олмуш вə зəрури шəртлəриндəндир. Партија марк-сизм-ленинизм нəзəријјəсини јарадычылығла даһа да инкишаф етдир-мəјə бөјүк əһəмијјəт верир.

Сијаси мə'рузэдə дејилдији кими, Сов.ИКП өзүнүн бүтүн фəалијјə-тиндə буну əсас тутур ки, марксизм-ленинизм тə'лиминə сəдагəт əлдə едилмиш тəчрүбə əсасында ону јарадычылығла инкишаф етдирмəкдир. Бу күн чəмијјəтимизин, бүтөвлүкдə дүңјанын инкишафынын мүасир ха-рактериндən, дөнүш характериндən ирəли кəлən мүрəккəб проблемлəр комплекси партијанын нəзəри фикринин мəркəзиндə дурур.

Өлкəмиз өз тарихиндə јени мəрһəлəи—инкишаф етмиш сосиализм мəрһəлəсинə гəдəм гəјмүшдүр. Заман совет чəмијјəтинин игтисади, со-сиал вə мəнəви һəјат саһəлəриндə чидди јенидəнгурма ишлəри апармаг, тəсəррүфатчылығ вə идарəетмə үсулларыны тəкмиллəшдирмə зəрурə-

тини ирәли сүрмәклә, ејни заманда партианын нәзәри вә әмәли фәалијәти гаршысында јени вәзифәләр гојур. В. И. Ленин јазмышдыр: «Бүтүн идарәтмә вә сијасәт мәнәрати ондан ибарәтдир ки, өз башлыча гүввәләримизи вә диггәтимизи һарада чәмләшдирмәји вахтында нәзәр алаг вә биләк» [1]. Сов.ИКП бөјүк Ленин көстәришләрини рәһбәр тугараг нәзәри фикри социализм вә коммунизм практикасынын ирәли сүрдүјү үмдә проблемләрин һәллине истигамәтләндирди. XXVII гурултај мүасир ичтимаи инкишафын ән вачиб мәсәләләринә ајдын вә инандырычы чаваб вермәклә, бөјүк нәзәри вә әмәли-әһәмийәти олан проблемләри ирәли сүрдү. Гурултајын сәнәдләри нәзәријә илә практиканын үзви сурәтдә әлағәләндирилмәсинин көзәл нүмунәсидир. Гурултај мөһкәм елми зәминә, марксизм-ленинизм нәзәријәсинә әсасланараг социализмин планaujун вә һәртәрәfli тәкмилләшдирилмәси, өлкәнин социал-игтисади инкишафыны сүр'әтләндирмәк јолу илә совет чәмијјәтинин коммунизмә доғру даһа да ирәлиләмәси һаггында елми концепсија һазырлады. Бу концепсија мүасир марксизм-ленинизм јарадычы фикринин ән көркәмли наилијјәтидир.

Партија нәзәри фикри игтисадијјаты интенсивләшдирмәк јоллары, идарәтмә системинин вә бөлкү мүнәсибәтләринин тәкмилләшдирилмәси, социал-синфи фәргләрин силинмәси, милли мүнәсибәтләрин инкишафы, јени тарихи бирлик олан—совет халгынын формалашмасы, социалист өзүнүидарәси вә онун кәләчәк инкишаф перспективләри, аһәнкдар инкишаф етмиш шәхсијјәтин формалашдырылмасы илә әлағәдар јени мүнүм мүддәаларла зәнкинләшдирди.

Партијамызын Програмы Маркс, Енкелс, Ленинин әсас нәзәри идејаларыны өзүндә чәмләшдирди. Програмда бир даһа ајдын шәкилдә көстәрилир ки, Сов.ИКП-нин сон мәгсәди өлкәдә коммунизм гурмагдыр. Совет чәмијјәтинин социал-игтисади инкишафыны сүр'әтләндирмәк зәрүрәти дә мәнз бу бөјүк һуманист идеалын һәјата кечирилмәсинин тәләбидир.

XXVII гурултајын сәнәдләринин мисилсиз сәфәрбәрәдичи күчү ондадыр ки, һәмјин сәнәдләрдә ССРИ-нин коммунизм гурмаг перспективи, совет чәмијјәтинин јени кејфијјәт һалына наил олмагын јоллары, вәситәләри даһа дәгиг вә даһа конкрет шәкилдә мүәјјән едилмишдир. Сәнәдләрдә мүасир дәврүн әсас, көклү мәсәләләри марксизм-ленинизм методдоложи мөвгәиндән тәһлил едиләрәк, һазыркы мүрәккәб вә зиддијјәтли мәрһәләдә партијанын баш хәтти елми сурәтдә әсасландырылмышдыр.

Сијаси мәрузәдә дејилир: «Марксизм-ленинизм бөјүк ингилаби дүнјәкөрүшүдүр. О, бәшәријјәтин өз гаршысына го'дуғу ән һуманист мәгсәди—Јер үзүндә әдаләтли социал гурулуш јаратмаг мәгсәдинин әсасландырылмышдыр. О, ичтимаи инкишафы бүтүн әзәмәтли рәнкарәнклији вә зиддијјәтчилији илә бирликдә ваһид, ганунаужун процес кими елми сурәтдә өјрәнмәк јолуну көстәрир, игтисади вә сијаси гүввәләрин характерини вә гаршылыглы тә'сирини дүзкүн дәрк етмәји, дәгиг мүбаризә истигамәтләри, формалары вә методлары сечмәји, сәрт тарихи дөнүшләрдә өзүнү инамлы һисс етмәји өјрәдир» [5, 116].

Коммунизм гуручулуғу практикасынын ирәли сүрдүјү тә'хирәсәлынмаз проблемләрин һәллиндә ичтимаи елмләрүн үзәринә бөјүк вәзифәләр дүшүр. Гурултајын сәнәдләриндә гејд едилдији кими, бизим фәлсәфи вә игтисади чәһәмиз, һәтта бүтөвлүкдә ичтимаи елмләр һәјатын тәләбләриндән мүәјјән дәрәчәдә узагдыр. Бизим чидди фәлсәфи

үмүмиләшдирмәләрә, әсасландырылмыш игтисади вә социал прогнозлар бөјүк еһтијачымыз вардыр. «Заман ичтимаи елмләрүн конкрет практика еһтијачлары илә кениш мәшғул олмасы мәсәләсини ирәли сүрүр вә тәләб едир ки, ичтимаијјатчы алимләр һәјатда баш верән дәјишикликләрә һәссас мүнәсибәт бәсләсинләр, јени һадисәләри диггәт мәркәзиндә сахласынлар, практикаја дүзкүн истигамәт верә биләчәк нәтичәләр чыхарсынлар» [5, 117].

Бу саһәдә гаршыда дуран әсас вәзифәләрдән бири сүр'әтләндирмәнин чохчәһәтли вәзифәләрини, онун бир-бири илә әлағәдар истигамәтләрини—сијаси, игтисади, елми-техники, социал, мәдәни-мәнәви вә психоложи истигамәтләрини дәриндән вә һәртәрәfli тәһлил етмәкдир.

Партија фикри әталәтә сәбәб олан еһкамчылыг вә схоластик нәзәријјәбазлыг һалларына сон гојмағы, нәзәри фикри реал һәјати проселәри дәриндән өјрәнмәјә јөнәлтмәји ичтимаијјатчы алимләрдән гәтијјәтлә тәләб едир.

Партијанын Програмында дејилир ки, ичтимаијјатчыларын диггәти дүнја инкишафы тәчрүбәсинин, ССРИ-дә, дикәр социалист өлкәләриндә јени чәмијјәт јарадылмасы тәчрүбәсинин, социализм шәраитиндә мәнсулдар гүввәләр вә истеһсал мүнәсибәтләри диалектикасынын, мадди вә мәнәви саһәләрин, коммунизм формасијасы тәшәккүлү ганунаужунлуғларынын, коммунизм формасијасынын јүксәк фазасына доғру тәдричлә ирәлиләмәк јолларынын вә вәситәләринин өјрәнилмәси вә һәртәрәfli тәһлил едилмәси үзәриндә чәмләшдирилмәлидир. Социализм чәмијјәтинин объектив зиддијјәтләринин елми тәһлили, бу зиддијјәтләри һәлл етмәк барәсиндә әсасландырылмыш төвсијәләр, е'тибарлы игтисади вә социал прогнозлар һазырланмасы мүасир инкишаф мәрһәләсиндә ичтимаи елмләрүн тә'хирәсәлынмаз вәзифәсидир.

Гурултај совет адамларында елми дүнјәкөрүшүнүн формалашдырылмасы вәзифәсини програм вәзифә кими ирәли сүрмүшдүр. Гурултајын сәнәдләриндә көстәрилир ки, Сов.ИКП даим бунун гајғысына галачагдыр ки, бүтүн совет адамлары марксизм-ленинизм тә'лиминә дәриндән јијәләнсинләр, сијаси мәдәнијјәти јүксәлтсинләр, партија сијасәтинин ишләниб һазырланмасында шүүрлу иштирак етсинләр вә ону фәал сурәтдә һәјата кечирсинләр.

Марксизм-ленинизм һәгиги елми дүнјәкөрүшү олмагла халг күтләләринин көклү мәнәфәјини мүдафиә едир. Тәбиәт вә чәмијјәтин объектив инкишаф гануналарыны әкс етдирән бу дүнјәкөрүшү ичтимаи инкишафын әмәли вәзифәләринин һәллинин јекәнә дүзкүн јолуну көстәрир. Гурултајын сәнәдләриндә елми дүнјәкөрүшүн формалашмасы, әмәк тәрбијәси, коммунист әхлагынын бәргәрар едилмәси, вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик, атеизм тәрбијәси, буржуа идеолокијасына гаршы мүбаризәнин конкрет вәзифәләри мүәјјән едилмишдир.

Партија зәһмәткешләри коммунист идејалылығы, совет вәтәнпәрвәрлији вә пролетар, социалист бејнәлмиләлчилији, әмәјә вә ичтимаи сәрвәтә шүүрлу мүнәсибәт, социализмә јабанчы олан нә варса, һамысына гаршы барышмазлыг руһунда тәрбијә етмәји идеоложи ишдә башлыча истигамәтләр һесаб едир. Коммунизм гуручуларынын идејалылығы онларын саф, вичданлы вә пак олмасы илә билавәситә бағлыдыр.

Буржуа идеолокијасына вә әхлагына, империализмин антисовет фитнәкарлығына вә идеоложи тәхрибатчылығына гаршы, диндән антисовет мәгсәдләрдә истифадә етмәк чәһдләринә гаршы һүчүм мүбаризәси апармаг—ичтимаијјатчыларын, бүтүн идеоложи чәһнә ишчиләринин

ән мүнүм вәзифәләриндәндир. Бу ишдә гурултајын програм сәһәдләринин дәриндән өјрәнилмәси биринчи дәрәчәли әһәмийјәт кәсб едир. Һәмин сәһәдләрин бөјүк нәзәри, сијаси вә тәрбијәви әһәмийјәти вардыр.

*
*

Сүр'әтләндирмә! Бу аңлајыш партијанын апрел (1985-чи ил) пленумунун совет чәмијјәтинин инкишафына даир ирәли сүрдүјү вә XXVII гурултајын ишләјиб һазырладығы програмын—сәсиализмин планујғун вә һәртәрәфли тәкмилләшдирилмәси, совет чәмијјәтинин коммунизмә доғру даһа да ирәлиләмәси програмынын маһијјәтини дәгиг ифадә едир. Сәсиал-игтисади инкишафын сүр'әтләндирилмәси сәсиализмин тәкмилләшдирилмәси вәзифәләри сырасында мәркәзи јер тутур.

Сүр'әтләндирмә! Бу сөз инди ән'әнәви мәнасындан даһа кениш, даһа әһәтәли мәнада ишләнән елми, фәлсәфи аңлајышдыр, онун мәзмунун совет чәмијјәтинин инкишафы кедишиндә даһа да зәнкииләшмишдыр. Сүр'әтләндирмә коммунизмә доғру ирәлиләјишимиз, ССРИ-дә коммунизм гуручулуғунун јоллары вә васитәләри һаггында концепсијадыр.

Сүр'әтләндирмә концепсијасы садәчә оларағ хејрхәһ бир арзудан, нијјәтдән ирәли кәлмәмишдыр. Бу концепсија совет чәмијјәтинин мүасир инкишафынын ғанунаујғун тәләбини әкс етдирир.

Сүр'әтли инкишаф сәсиалист истәһсалынын инкишаф ғанунудур. В. И. Ленин јазмышдыр ки, «...ичтимаи вә шәхси һәјатын бүтүн саһәләриндә әһалинин *әксәријјәтинин* вә сонра бүтүн әһалинин иштиракы илә әмәлә кәлән сүр'әтли, һәгиги, әсл күтләви ирәлиләмә һәгигәтдә *аңчаг* сәсиализмдән» башланыр [2]. Сәсиал-игтисади инкишафы сүр'әтләндирмәк һазырда совет чәмијјәтинин коммунизмә доғру ирәлиләјишинин зәрури тәләби кими ғаршыда дурур. Партија сүр'әтләндирмә концепсијасыны ишләјиб һазырлајаркән сәсиализм чәмијјәтинин объектив инкишаф ғанунаујғунлуғларына әсасланмышдыр.

Өлкәмиз ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә мисилсиз тарихи наилијјәтләр ғананмышдыр. Бу күн бизим гүдрәтли игтисади, елми, техники потенциалымыз, ән мүрәккәб мәсәләләри һәлл етмәјә ғадир олан ихтисаслы кадрларымыз вардыр. Өлкәдә жүксәк инкишаф етмиш халг тәсәруфаты комплексы формалашмышдыр. Истәһсалын, елм вә техниканын бир чох саһәләри үзрә ССРИ дүнјада мөһкәм ғабагчыл мөвгә тутур. Биздә һәр һансы бир өлкәдән чох нефт, газ, чугун, полад, семент, минерал күбрәләр вә бир чох диқәр сәнајә мөһсуллары истәһсал олунур.

Совет адамлары Вәтәнимизин нәһәнк наилијјәтләри илә һағлы оларағ фәхр едирләр. Бу наилијјәтләр даһа вүс'әтли, даһа миғјаслы вәзифәләрин һәјата кечирмәк вә совет чәмијјәтинин өз инкишафында јени мәрһәләјә дахил олмасы үчүн реал зәминдир.

Партија һәм дә буну нәзәрә алыр ки, сон он иллидә өлкәнин игтисади вә сәсиал инкишафына мәнфи тәсир кәстәрән мүәјјән чәтинликләргә негәтив мөјлләр мөјдана кәлмиш, сәсиализм гурулушунун үстүнлүкләриндән вә потенциал имканларындан долғун вә һәртәрәфли истифадә едилмәмишдыр. Бу, биринчи нөвбәдә игтисади ситуасијада әмәлә кәлән дәјишикликләрлә әлағәдар олмушдыр. Игтисадијјат интенсив инкишаф јолуна кечмәји гәти тәләб етдији һалда, о, хејли дәрәчәдә екстенсив зәминдә—истәһсала әләвә оларағ әмәк вә материал еһтијаты чәлб етмәк һесабына ирәлиләмишдыр. Мөһсулдар гүввәләрин инкишафы истәһсал

мүнасибәтләрини тәкмилләшдирмәк зәрурәти доғурдуғу һалда, халг тәсәруфатынын идарәетмә структуру он илләр әрзиндә дәјишмәмиш ғалмышдыр. Бу да, өз нөвбәсиндә инкишафын сүр'әтинә мәнфи тәсир кәстәрмиш, ән јени елми-техники наилијјәтләр истәһсалатда кифәјәт гәдәр фәал истифадә едилмәмишдыр.

Партија сүр'әтләндирмә концепсијасыны ишләјиб һазырлајаркән, биринчи нөвбәдә бүтүнлүкдә өлкәнин реал имканларына, еһтијат мәнбәләринә әсасланмышдыр. Сәсиалист истәһсал үсулу өзүнүн капитализмдән шәксиз үстүнлүкләрини совет чәмијјәтинин инкишафы кедишиндә парлаг шәкилдә нүмајиш етдирмишдыр. Һазыркы шәраит—өлкәнин нәһәнк игтисади, елми-техники потенциалы, мөһкәм сәсиалист сијаси системи, јени сәсиалист һәјат тәрзи сәсиализмин бөјүк үстүнлүкләринин там ашқара чыхарылмасына имкан верир. Одур ки, партија мәнз реал имканлара әсасланарағ бүтүн халг тәсәруфатыны принцип етибарилә јени сәвијјәгә ғалдырмағ, ону интенсив инкишаф јолуна салмағ, ичтимаи әмәјин мөһсулдарлығыны, мөһсулун кејфијјәтини вә истәһсалын сәмәрәлилијини ән жүксәк дүнја сәвијјәсинә ғалдырмағ вәзифәсини тәһирәсалынмаз вәзифә кими ирәли сүрмүшдүр. О, бу вәзифәни ирәли сүрәркән јалғыз сәсиалист ичтимаи тәрәггинин мәнтигини, совет чәмијјәтинин мүасир инкишаф тәләбини дејил, ејни заманда бејнәлхалг вәзијјәти нәзәрә алмышдыр.

Имперализмин азғынлығынын артдығы бир шәраитдә өлкәнин мүдафиә гүдрәтини дөнмәдән мөһкәмләндирмәк зәрурәти сәсиал-игтисади инкишафы сүр'әтләндирмәји гәтијјәтлә тәләб едир. Партијамаз ејни заманда нәзәрә алыр ки, һазырда ики ичтимаи систем—сәсиализм вә капитализм системләри арасында јарыш кедир. Бу јарышда керидә ғалмағ, ләнк тәрпәнмәк олмаз. Сәсиализм дүнја инкишафына өзүнүн сәсиал-игтисади наилијјәтләри, игтисадијјатын сәмәрәли тәшкили, бир сөзлә, тәсәруфат сијасәти илә тәсир кәстәрмәли, нүмунә олмалыдыр. Одур ки, партија игтисадијјатын ән мүнүм стратеги истиғамәтләриндә капиталист өлкәләрини өтүб кечмәк вәзифәсини реал бир вәзифә кими ғаршыја ғојур.

Гурултајын сәһәдләриндә сүр'әтләндирмә концепсијасы елми сүрәтдә әсасландырылмыш вә совет чәмијјәтинин инкишафынын стратеги хәтти кими мүәјјән едилмишдыр. Партијамазын Програмында кәстәрилер ки, мүасир бејнәлхалг шәраитдә совет чәмијјәтинин һәртәрәфли тәрәггиси, онун коммунизмә доғру һәрәкәти өлкәнин сәсиал-игтисади инкишафыны сүр'әтләндирмәк јолу илә тәмин едилә биләр вә тәмин едилмәлидир. Сүр'әтләндирмә концепсијасы совет чәмијјәти һәјатынын бүтүн саһәләрини кејфијјәтчә дәјишдирмәјә јөнәлдилән стратеги хәтдир. Елми-техники ингилабын наилијјәтләри әсасында чәмијјәтин мадди-техники базасынын көкүндән тәзәләнмәси; ичтимаи мүнасибәтләрин, илк нөвбәдә игтисади мүнасибәтләрин тәкмилләшдирилмәси, әмәјин мәзмунунда вә характериндә, инсанларын мадди вә мәнәви һәјат шәраитиндә дәрин дәјишикликләр баш вермәси, бүтүн сијаси, ичтимаи вә идеоложи тәсисатлар системинин фәаллашмасы—бу концепсијанын маһијјәтини тәшкил едир. Бир сөзлә, М. С. Горбачов јолдашын дедији кими, өлкәнин сәсиал-игтисади инкишафыны сүр'әтләндирмәк бүтүн проблемләримизин: ән јахын вә кәләчәк, игтисади вә сәсиал, сијаси вә идеоложи, дахили вә харичи проблемләримизин һәллинин ачарыдыр.

Игтисадијјат инсан фәалијјәтинин һәлледици саһәси олмагла, инкишафымызын әсасынын әсасыдыр. Одур ки, сүр'әтләндирмә концепсија-

рилмәси инсанын өзүнә јени вә јүксәк тәләбләр гојур. Ахы истәр елми-техники тәрәггини сүр'әтләндирмәк, истәрсә идарәетмә системини тәкмилләшдирмәк билаваситә инсанла, инсан амили илә бағлыдыр. Елми-техники тәрәггини инсанлар һәјата кечирир, ону инсансыз дүшүнмәк олмаз, елми-техники тәрәгги һәр бир кәсә өз габилијјәтини вә истә'дадыны кениш нүмајиш етдирмәк имканы верир. Һәмчинин идарәетмә системини тәкмилләшдирилмәси истәһсалын, бүтүн өлкәнин идарә олунмасы просесинә совет адамларыны кетдикчә даһа долғун чәлб етмәји нәзәрдә тутур. Бир сөzlә, социал-игтисади сүр'әтләнмәни инсан, јалныз о һәјата кечирир.

Сүр'әтләндирмә вә инсан амили—бир-бири илә үзви әлағәли аңлајышлардыр. Зәһмәт адамы әсас мәһсулдар гүввәдир, социализмни башлыча ичтиман сәрвәтидир. Чәмијјәтимизин социал-игтисади инкишафынын мәркәзиндә инсан, совет адамы вә онун аһәңдар инкишафы дурур. Одур ки, инсанын өзүнү инкишаф етдирмәдән, онун тәһсилни, ихтисасыны, үмүмән мәдәнијјәтини, әмәк вә ичтиман-сијаси фәаллығыны дурмадан јүксәлтмәдән коммунизм гуручулуғу вәзифәләрини мүвәфғәјјәтлә һәлл етмәк олмаз. Сүр'әтләндирмә стратегијасынын һәјата кечирилмәсиндә инсан, инсан амили, халг күтләләринин тәшәббүсү, јарадычы фәалијјәти һәлледици рол ојнајыр. Сүр'әтләндирмә биринчи нөвбәдә халг күтләләринин ичтиман фәјдалы әмәјә, јарадычы фәалијјәтә кениш, фәал чәлб едилмәсиндән асылыдыр. Сов.ИКП Програмында дејилдији кими, партија ирәли сүрүлмүш вәзифәләрин мүвәфғәјјәтлә јеринә јетирилмәсини инсан амилинин ролунун јүксәлдилмәси илә әлағәләндирир. Социалист чәмијјәти һәјатын бүтүн саһәләриндә күтләләрин јарадычылығыны инкишаф етдирмәк үчүн јени јоллар тапмадан сәмәрәли фәалијјәт кәстәрә билмәз. Тарихи мәгсәдләр нә гәдәр вүс'әтли олурса, онларын һәјата кечирилмәсиндә милјонларын ишкүзарчасына, гајғыкешликлә, мәс'улијјәтлә, шүүрлу вә фәал иштиракы бир о гәдәр әһәмијјәтли олур.

В. И. Ленин даим өјрәдирди ки, күтләләрин тәшәббүсқарлығы, бачарығы, чанлы јарадычылығы, јени гурулуш јаратмаг вәзифәләринә онларын шүүрлу, ишкүзар мүнәсибәти социализмни гүввәт вә һәјатилијини ән мүһүм мәнбәјидир. ССРИ-нин вә диқәр социалист өлкәләринин јени чәмијјәт гуручулуғу тәчрүбәси В. И. Ленинни белә бир фикрини гәти тәсдиг етмишдир ки, «чанлы, јарадычы социализм халг күтләләрини өз мәһсулудур» [3]. Күтләләрин јарадычы фәалијјәти ичтиман һәјатын бүтүн саһәләриндә сүр'әтли инкишафымызын әсас вә һәлледици шәртидир. Инсан амили нәһәк еһтијат мәнбәјидир. Вәзифә бу мәнбәдән сәмәрәли истифадә етмәкдән, халгын гүдрәтли јарадычы гүввәләрини һәрәкәтә кәтирмәкдән, инсан амилинин ролуну јүксәлтмәкдән ибарәтдир. Ахы инсан чәмијјәтимизин һәјата кечирдији бүтүн дәјишликкләрин һәлледици амилдир.

Инсан амилинин ролунун јүксәлдилмәси маһијјәтчә јени инсанын формалашдырылмасы вәзифәләриндән ајрылмаздыр. Јени инсан формалашдырмаг коммунизм гуручулуғунун али мәгсәди, башлыча вәзифәсидир, ејни заманда онун зәрури шәртидир. Јени инсан комплекс проблемләрин—тәсәррүфат, социал-сијаси, мәдәни проблемләрин һәлли илә сых әлағәлидир. О, халгын хејринә јарадычы әмәк просесиндә, социализм вә коммунизм гуручулуғу просесиндә јетишир, јарадычы әмәкдә өзүнү бир шәхсијјәт кими тәсдиг едир.

Инсан амилинин фәаллашдырылмасы һәр бир кәсин өз иш јерин-

дә вичданлы, тәшәббүсқар, бүтүн вар гүввәсилә ишләмәси демәкдир. Бу инсанын әмәјә вә ичтиман сәрвәтә шүүрлу мүнәсибәти, интизам вә гајда-гануна чидди әмәл етмәси демәкдир. Бу, ишчинин, бүтүн кадрларын шүүрунда, әһвали-руһијјәсиндә дөнүш јаратмаг; јени гајдада дүшүнмәк габилијјәти ашыламаг демәкдир. XXVII гурултајын сәнәдләриндә гејд едилдији кими, социализм чәмијјәтинин јеткинлик дәрәчәсини јүксәлтмәк, коммунизм гурмаг—инсанын шүүруну дурмадан јүксәлтмәк, онун мә'нәви аләмини зәнкинләшдирмәк халгын јарадычылыг потенсиалыны һәрәкәтә кәтирмәк демәкдир.

Партија белә һесаб едир ки, «јалныз јахшы дүшүнүлмүш игтисади стратегијанын, күчлү социал сијасәтин вә мәгсәдјөнлү идеја тәрбијәси ишинин ғырылмаз вәһдәти илә инсан амилини фәаллашдырмаг мүмкүндүр; ирәли сүрүлән вәзифәләрин һеч бири инсан амили олмадан јеринә јетирилә билмәз. Бу күн мәсәлә мәһз белә дурур» [6].

Гејд етмәк лазымдыр ки, әввәлә, инсан амилинин ролунун јүксәлдилмәси совет чәмијјәтинин инкишафынын һазыркы мәрһәләсинин тә'хирәсалымаз объектив тәләбидир. Башга сөzlә, гаршыја гојулан мүрәккәб вә мигјаслы тәсәррүфат, социал, сијаси вәзифәләрин мүвәфғәјјәтлә һәлли инсан амилиндән, күтләләрин тәшәббүсқарлығы вә енерјисиндән, јарадычы фәаллығындан асылыдыр. Одур ки, өлкәнин социал-игтисади инкишаф програмы һәм дә инсанын өзүнүн, онун габилијјәт, бачарыг вә истә'дадынын инкишафыны, мә'нәви аләминин даһа дә зәнкинләшдирмәсини нәзәрдә тутур. Үмүмијјәтлә, һәјатын бүтүн саһәләриндә јенидәнгурма инсан шүүрунун јенидән гурулмасындан башланыр. Шүүрун јенидән гурулмасы—бу биринчи нөвбәдә јени тәфәккүрә, јени психолокијаја јијәләнмәк, јени гајдада ишләмәји өјрәнмәк, әталәт вә мүһәфизәкарлығын бүтүн тәзаһүрләрини арадан галдырмаг демәкдир.

Чәмијјәт инсанын пешә һазырлығы, мә'нәви әхлаги кејфијјәтләри, мәдәни сәвијјәси гаршысында нәинки јени тәләбләр гојур, ејни заманда онун һәјат вә фәалијјәти үчүн ән әлверишли шәраит јарадылмасыны нәзәрдә тутур. Доғрудур, инсан социализми тәкмилләшдирмәнин һәлледици амилдир. Лакин инсана, совет адамына јалныз социал вә игтисади проблемләрин һәлли васитәси кими бахмаг олмаз. Марксизм инсан проблеминә мүнәсибәтдә технократик аңлајышдан фәргли олараг, белә бир јүксәк гуманист мөвгедән чыхыш едир ки, инсан, онун инкишафы социализм вә коммунизм чәмијјәтинин ән али мәгсәдидир. Инсан истәһсалын јалныз объекти дејил, ејни заманда фәал субјектидир.

М. С. Горбачов јолдаш Әлчәзаирин «Револүсјон африкен» журналына чавабларында бу барәдә демишдир: «...Биз орта вә али тәһсили јенидән гурмагла мәшғул олдугда, сәһијјәнин јахшылашмасына чалышдыгда, санаторијаларын, истираһәт евләринин, мәдәнијјәт очагларынын, идман комплексләринин јени шәбәкәсинин тикинтисини кенишләндирдикдә, нәтичә е'тибарилә бүтүн бунлардан мәгсәд шәхсијјәтин аһәкдар инкишафы үчүн, адамларын јарадычы иши үчүн, нәинки чәмијјәти даһа да варландыран, һәм дә инсаны мә'нәви чәһәтдән зәнкинләшдирән иш үчүн лазыми мадди шәраит јаратмагдыр» [7].

Инсан амилинин фәаллашдырылмасы ишиндә диқәр мүһүм социал, игтисади, мә'нәви тәдбирләрлә јанашы, социал әдаләтин ардычыл бәргәрар едилмәси хусуси әһәмијјәт кәсб едир.

Эдалэт, эдалэт идејасы бөјүк жарадычы имканлара маликдир. В. И. Лениннин жаздыгы кими, «бу идеја бүтүн дүнјада чох бөјүк зәһмәт-кеш күтлөләрини һәрәкәт етдирир» [4].

Сосиализм сосиал эдаләтсизлијин башлыча мәнбәји олан инссанын инсан тәрәфиндән истисмарыны, истеһсал вәситәләринә мүнәсибәтдә бәрабәрсизлији ләғв етмәклә өлкәмиздә сосиал эдаләтин тәнтәнәсинә кениш јол ачды. Сосиализмдә сосиал эдаләт өзүнү реал халг һакимијјәтиндә вә бүтүн вәтәндашларын ганун гаршысында бәрабәрлијиндә, истеһсал вәситәләринә ејни бәрабәр мүнәсибәтиндә, әмәјә, тәһсилә, тибби хидмәтә, кениш сосиал тәминатлара, мәдәнијјәт һаилијјәтләринә јијәләнмәјә бәрабәрлик һүгугунда тәчәссүм етдирир. Сосиализм ичтиман мәншәјиндән вә миллијјәтиндән асылы олмајараг һамынын өз габилијјәтини инкишаф етдирмәси вә тәтбиги үчүн кетдикчә даһа бәрабәр имканлар јарадыр, бәрабәр әмәјә кәрә бәрабәр һагг тәмин едир. Бүтүн буңлар сосиализмин мисилсиз һаилијјәтләри олмагла јени гурулушун үстүн лүкләрини парлаг нүмајиш етдирир. Сосиал эдаләт аңлајышынын мәзмуну совет чәмијјәтинин тәрәггиси илә әлағәдар инкишаф едир, зәнкинләшир. Бу кун о, совет адаләтләринин јалһыз һүгуг вә азадлығынын тәмин олунамсы илә мәһдудлашмыр, инсан варлығынын бүтүн саһәләрини әһатә едир.

Социалист социал адаләти совет чәмијјәтинин тәкмилләшмәси вә инкишафынын гүдрәтли амилдир. Әдаләтә инам инсанда фәал һәјат мөвгәјинин формалашмасында, үмумијјәтлә, инсан амилинин ролунун жүксәдилмәсиндә мүнһүм рол ојнајыр. Вә әкинә, истәһсалатда, мадди вә мә'нәви нәмәтләрин бөлкүсүндә, кадрларын сечилиб јерләшдирилмәсиндә, шәхсијјәтин һүгугунун мүнәфизәсиндә һәр һансы әдаләтсизлик һаллары зәһмәт адамында һағлы наразылыг вә гәзәб һисси доғурур. Бу, нәинки намуслу әмәјин нүфузуну ашағы салыр, һәтта бир сыра һалларда адамларын фәаллығына мәнфи тә'сир кәстәрир.

Сосиализмин «һәр кәсдән габилијјәтинә көрә, һәр кәсә әмәјинә көрә» әсас принципи сосиалист истәһсал мүнәсибәтләринин ән мүнһүм чәһәтләриндән бирини—бөлкү принципини тәнзим едән објектив игтисади га-нундур. Бу принцип ејни заманда чәмијјәт һәјатынын етик, әхлаги нор-малары кими өзүнү көстәрир. Одур ки, әмәјә көрә бөлкү принципинин позулмасы вицданлы зәһмәткешин јалныз истәһсал көстәричиләринә дејил, ејни заманда психолокијасына, мә'нәви вәзијјәтинә зәрәрли тә'-сир едир.

Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин «Зәһмәтсиз кәлирләрә гаршы мү-
баризәни күчләндирмәк тәдбирләри һаггында» гәрарында дејилдији
кими, совет адамлары јахшы баша дүшүрләр ки, дәвләтимиздә халгын
рифаһы үчүн вицданлы әмәк социализм мүлкијјәтинин мөһкәмләндирил-
мәси, Вәтәнин игтисади вә мүдафиә гүдрәтинин, һәр аиләнин мадди
рифаһынын артмасынын әсас мәнбәјидир, чәмијјәтин бүтүн үзвләринин
коммунист тәрбијәсинин чох мүһүм шәртидир, онларын јүксәк мүгәддәс
вәзифәсидир.

Бунунла бирликдә адамларын оғурлугла, алверлә, рүшвәтхорлугла, ганунсуз фәалијјәтин башга нөвләри илә мәшғул олуб зәһмәтсиз кәлирләр әлдә етдикләринә аид бир чох фактлар вардыр. «Сосиализм һәјәт тәрзи илә бир араја сығмајан белә ејбәчәр һаллар зәһмәткешләрин мәнафејинин зиддинәдир, совет вәтәндашларыны һағлы олараг һиддәтләндирир» [8]. Одур ки, партија эмәк вә истеһсал өлчүсү үзәриндә дөвләт нәзарәтини вә ичтимаи нәзарәти даһа да күчләндирмәк, сосиал әдаләти

ардычыл бэргэрар етмэк мәсэлэлэринэ бөјүк әһәмијјәт верир. Түфәјли-
ләрә, сәсиалист мүлкијјәтини оғурлајанлара, рүшвәтхорлара гаршы
гурулушумузун әмәкчи тәбиәтинә јабанчы јол тутанлара, сәсиалист һә-
јат тәрзи илә бир араја сығмајан негатив һаллара гаршы барышмаз
мүбаризә маһијјәтчә сәсиалист әдаләти ардычыл бэргэрар етмэк уғрун-
да мүбаризәдир. Сәсиал әдаләт принципинин ардычыл һәјата кечирил-
мәси күтлэләрин фәаллығынын вә тәшәббүскарлығынын артмасына һәр
шәјдән күчлү тәһсир едир. Вичданлы, намуслу әмәјин нүфузуну јүксәлт-
мәк, һәр бир кәсдә истәһсалын, өлкәнин саһибни һисси ашыламағ инсан
амилинин фәаллығыны јүксәлтмәкдә мүнһүм рол ојнајыр.

Сов.ИКП XXVII гурултайы, өлкөнүн социал-ингтисади инкишафыны сүр'этлэндирмэк сәһәсиндә гурултайын ишләјиб һазырладығы мөһтәшәм Програм совет адамларында бөјүк сийаси вә әмәк чошғунлуғу доғур-мушдур. Совет Иттифагы зәһмәткешләринин јарадычы фәаллығы, ингилаби тәшәббүскарлығы, шанлы Ленин партијасынын мүдрик рәһбәрлији сүр'әтлэндирмә стратегијасыны мүвәффегијәтлә һәјата кечирмәјин башлыча рәһнидир.

Әдәбијјат

- ¹ Ленин В. И. Əсəрлəринин там кўллијаты, 40-чы чилд, с. 94—95.
- ² Ленин В. И. Əсəрлəринин там кўллијаты, 33-чү чилд, с. 109.
- ³ Ленин В. И. Əсəрлəринин там кўллијаты, 35-чи чилд, с. 60.
- ⁴ Ленин В. И. Əсəрлəринин там кўллијаты, 34-чү чилд, с. 372.
- ⁵ Горбачов М. С. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXVII гурултайына Сов.ИКП Мəркəзи Комитəсинин Сијаси мə'рузəsi.—Бакы, 1986.
- ⁶ Бах: Сов.ИКП октјабр (1985-чи ил) пленумунун материаллары.—Азəрбајжан коммунисти, 1985, № 11, с. 9—10.
- ⁷ Бах: Коммунист, 4 апрел 1986.
- ⁸ Бах: Коммунист, 28 мայ 1986.

Т. М. КАФАРОВ

XXVII СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ

Выработанный КПСС стратегический курс планомерного и всестороннего совершенствования социализма, дальнейшего продвижения нашего общества к коммунизму на базе ускорения социально-экономического развития страны имеет выдающееся значение для всех областей жизни советского общества. Реализация грандиозных задач, выдвинутых XXVII съездом Коммунистической партии Советского Союза требует активизации всей системы политических институтов, углубления социалистической демократии, дальнейшего укрепления законности и правопорядка. Важнейшими орудиями совершенствования социализма в нашей стране выступают общенародное государство и право. В новой редакции Программы КПСС — в этом главном теоретическом и политическом документе партии — получил широкое отражение курс развития социалистической государственности как ключевой вопрос политики КПСС на этапе совершенствования социализма — развитие и укрепление Советского государства, все более полное раскрытие его демократического, общенародного характера.

Масштабность поставленных партией задач, их комплексный характер, необходимость кардинальной активизации объединенных усилий всего общества для решения этих задач в сфере материального и духовного производства определяет значимость совершенствования всей политической и правовой надстройки.

Возрастание значения государства и права в жизнедеятельности нашего общества на этапе совершенствования социализма определяет соответственно и повышение роли науки о государстве и праве, имеющей важное государственно-политическое и народнохозяйственное значение.

Советские юристы за прошедшие пять лет после XXVI съезда партии провели глубокие исследования основных институтов политической системы социализма, актуальных проблем социалистической государственности и демократии, государственного управления, руководства народным хозяйством, социалистической правовой системы, вопросов национально-государственного строительства. Получила значительное развитие разработка проблем организации и деятельности Советов народных депутатов и их функций по обеспечению экономического и социального развития подведомственных территорий. Ученые-юристы активно работали в истекший период над проблемами охраны окружающей человека природной среды, был расширен фронт исследований проблем международного права. Определенный вклад в разработку некоторых из приведенных проблем был внесен и учеными-правоведами Азербайджана. С участием ученых в последние

годы в республике готовился Свод законов Азербайджанской ССР, разработан республиканский Жилищный кодекс, Кодекс об административных правонарушениях, принятый в 1985 г., ряд других важных нормативных актов. В истекшие годы юридическая литература в республике пополнилась монографиями, учебными пособиями по вопросам государства и права, брошюрами научно-популярного характера. Ученые-юристы проделали большую работу по пропаганде правовых знаний, выступая с лекциями и докладами по линии республиканского общества «Знание», по радио и телевидению. Укрепились связи с правоохранительными органами.

Отмечая достигнутое, следует иметь в виду, что общее состояние юридической науки должно оцениваться сейчас с учетом тех требований, которые предъявлены ученым XXVII съездом КПСС. В новой редакции Программы партии, утвержденной съездом, в числе важнейших задач, выдвинутых перед обществоведами, указывается на изучение и всесторонний анализ создания нового общества в СССР; закономерностей становления коммунистической формации, путей и средств постепенного продвижения к ее высшей фазе. «Научный анализ объективных противоречий социалистического общества, — говорится в Программе, — выработка обоснованных рекомендаций по их разрешению, надежных экономических и социальных прогнозов — неотложная задача общественных наук...» [1, с. 168].

В свете этих задач к числу актуальных проблем юридической науки следует отнести такие проблемы, как закономерности развития советского социалистического общенародного государства, пути дальнейшего совершенствования политической системы, социалистической государственности, повышение эффективности государственного управления, совершенствование правового регулирования распределительных отношений, улучшение механизма взаимодействия права с другими социальными нормами в целях нравственного, культурного, духовного воспитания советских людей и др. Актуальной продолжает оставаться работа, основным направлением которой является определение путей повышения эффективности правовых норм. Как подчеркивалось в Политическом докладе ЦК КПСС XXVII съезду партии, «предстоит и дальше улучшать качество советских законов. Наше законодательство — гражданское и трудовое, финансовое и административное, хозяйственное и уголовное — должно еще активнее помогать внедрению экономических методов управления, действенному контролю за мерой труда и потребления, проведению в жизнь принципов социальной справедливости» [1, с. 61].

Возрастание значения познания творческой роли социалистического государства в целом и его государственно-правовых институтов на многочисленные и сложные процессы общественного развития требует выяснения эффективности такого влияния. В частности, возрастание воздействия Советского государства на экономику в современных условиях значительно повышает актуальность исследований проблем, связанных с этой сферой. Успешное решение упомянутых проблем юридической наукой несомненно, будет содействовать эффективному использованию экономических законов в целях создания материально-технической базы коммунизма.

В осуществлении выдвинутых XXVII съездом КПСС задач совершенствования социализма важная роль принадлежит Советам

народных депутатов, в организации и деятельности которых ярко проявляется демократическая сущность нашего государства. Как подчеркивал В. И. Ленин, «народ, объединенный Советами, — вот кто должен управлять государством» [2, с. 188]. На этапе совершенствования социализма все более полное выражение находит характер Советов как органов государственной власти и главного звена социалистического самоуправления народа. Отмеченное определяет значимость исследований проблем развития организации и деятельности Советов народных депутатов на этапе совершенствования социализма, дальнейшего повышения их роли в решении задач государственного, хозяйственного и социально-культурного строительства, сформулированных в решениях XXVII съезда КПСС. Значительный научный интерес представляют вопросы, касающиеся места и роли советских представительных учреждений в политической системе социалистического общества на современном этапе его развития, их взаимодействия с органами управления, народного контроля, суда, прокуратуры, общественными организациями и трудовыми коллективами. Одна из важных сфер юридических исследований — изучение и анализ практической деятельности Советов и их органов по обеспечению комплексного экономического и социального развития на своих территориях, обобщение их опыта по руководству народным хозяйством, социально-культурным строительством, охране прав граждан и др.

Уделяя значительное внимание развитию политической системы советского общества, дальнейшему совершенствованию социалистической демократии, XXVII съезд нашей партии указывает, что на современном этапе стратегическая линия развития политической системы общества состоит в совершенствовании советской демократии, все более полного осуществления социалистического самоуправления народа на основе повседневно, активного и действенного участия трудящихся, их коллективов и организаций в решении вопросов государственной и общественной жизни. Как подчеркивалось в Политическом докладе ЦК КПСС XXVII съезду партии, «ускорение развития общества немыслимо и невозможно без дальнейшего развития социалистической демократии, всех ее сторон и проявлений» [1, с. 55]. Все это определяет актуальность, теоретическую и практическую значимость исследования проблем, связанных с содержанием, основными направлениями, формами и методами развития социалистической демократии.

Одним из направлений дальнейшего развертывания социалистической демократии является укрепление правовой основы государственной и общественной жизни. Неуклонное соблюдение социалистической законности, упрочение гарантий прав и свобод советского человека, совершенствование деятельности правоохранительных органов — предмет постоянной заботы КПСС. «Неизменной задачей, — указывалось в докладе Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева на XXVII съезде, — остается использование всей силы советских законов в борьбе с преступностью и другими правонарушениями, чтобы люди в любом населенном пункте чувствовали заботу государства об их покое и неприкосновенности, были уверены, что ни один правонарушитель не уйдет от заслуженного наказания» [1, с. 61]. Совершенствование социалистического общества невозможно без

активной, наступательной борьбы с преступностью и иными правонарушениями, антиобщественными взглядами и поступками, без устранения из нашей жизни причин, способствующих их распространению. В этой связи на съезде подчеркивалась необходимость улучшения охраны социалистической собственности, природных богатств, рационального использования природных ресурсов, усиления борьбы с нетрудовыми доходами, тунеядством, выпуском бракованной продукции, приписками и иными формами обмана государства, пьянством и хулиганством.

Руководствуясь этими положениями, ученые-юристы, прежде всего криминологи, специалисты в области уголовного и исправительно-трудового права, должны выработать обоснованные практические рекомендации, направленные на укрепление законности, усиления трудовой и государственной дисциплины, совершенствование правовых средств по борьбе с паразитическими элементами, спекулянтами и жуликами, расхитителями народного добра, взяточниками, тунеядцами и прогульщиками.

Непосредственное отношение к юридической науке имеют проблемы борьбы с нетрудовыми доходами. Большое значение в этом плане приобретает создание и совершенствование правовых норм, пресекающих нетрудовые доходы, обеспечение гарантий имущественные и трудовые права советских людей, тех, кто честным трудом добывает дополнительные заработки.

Решения XXVII съезда КПСС обязывают криминалистов и судебных экспертов усилить поиск новых путей для более широкого использования достижений научно-технической революции в науках криминалистического цикла. Задачи своевременного действенного предупреждения преступлений и иных правонарушений, исправления и перевоспитания правонарушителей настоятельно диктуют необходимость изучения личности правонарушителя как в криминологическом плане, так и с использованием достижений смежных наук, особенно психологии и педагогики. Серьезной научной проблемой продолжает оставаться проблема борьбы с рецидивной преступностью. Значительного внимания требуют проблемы предупреждения преступности, усиления борьбы с неуголовно-правовыми правонарушениями, приводящими к совершению преступлений, в том числе тяжких.

Большие задачи поставлены партией в области социальной политики, утверждения принципов социальной справедливости. Следует заметить, что проблемы социальной справедливости слабо разработаны в правовой теории, немало недостатков и в законодательстве, и в правоприменительной практике в этой сфере.

Сегодня, когда партия и весь советский народ развернули деятельность по претворению в жизнь решений XXVII съезда КПСС, весьма важно добиться дальнейшего повышения теоретического уровня правовых исследований, с одной стороны, и с другой — укрепления связи теории и практики, повышения практической эффективности научных рекомендаций. Такая постановка вопроса прямо вытекает из решений съезда нашей партии, из положений, сформулированных в новой редакции Программы КПСС, где говорится, в частности: «Важно обеспечивать опережающее развитие поисковых, фундаментальных исследований, добиваться быстрой материализации научных идей в народном хозяйстве и других областях человеческой дея-

тельности» [1, с. 168]. Как подчеркивалось в Политическом докладе ЦК КПСС XXVII съезду, «время ставит вопрос о широком выходе общественных наук на конкретные нужды практики, требует, чтобы ученые-обществоведы чутко реагировали на происходящие перемены в жизни, держали в поле зрения новые явления, делали выводы, способные верно ориентировать практику» [1, с. 85].

Важно, чтобы теоретические разработки в областях, интересующих науку о государстве и праве, не носили оторванного от жизни характера, чтобы в них сочеталась глубина научного исследования с конкретностью выводов и рекомендаций, чтобы для них было характерно зоркое видение и ныне происходящих социальных процессов и перспектив развития.

Взаимосвязь правовой науки и юридической практики зиждется на единой исходной марксистско-ленинской теоретической базе: положения марксизма-ленинизма составляют фундамент и теоретических исследований, и юридической практики. Как юридическая наука, так и практика пронизаны одними и теми же демократическими, гуманными идеями.

За истекшие годы связь правовой науки и практики постоянно развивалась и обрела свои определенные формы. Это, во-первых, сфера законотворчества, где ученые активно участвуют в разработке законодательных актов. Ныне важнейшие законодательные акты в республике, как и во всей стране в целом, готовятся при самом широком участии как практических работников, так и ученых-правоведов. Решение грандиозных задач, поставленных XXVII съездом, несомненно, потребует вести законотворческую работу и далее, и она будет проводиться при самом активном и творческом участии как ученых, так и практических работников и общественности. Такая связь — непереносимое условие обеспечения научной обоснованности правовых норм и оптимального прогнозирования развития законодательства.

Одной из ведущих форм связи с практикой является изучение и научное обобщение соответствующих материалов практической деятельности государственных органов, предприятий и организаций и использование результатов обобщения практики в научно-исследовательских работах. Как для практических органов, так и для науки польза от такой формы взаимосвязи очевидна. Есть и другие, уже оправдавшие себя формы связи науки и практики, например, совместная работа ученых и практиков в научно-методических и научно-консультативных советах, участие научных сотрудников и юристов-преподавателей в обобщении судебной практики, подготовке проектов разъяснений по различным вопросам судебной практики и т. п. Тем не менее на данном этапе необходимо усилить меры, направленные к тому, чтобы связи юридической науки и практики стали более активными и плодотворными. Как справедливо отмечалось в печати, из-за отрыва некоторых ученых от жизни и других причин юридическая наука по многим актуальным вопросам еще не заняла ведущих позиций и находится в большом долгу перед практикой [3, с. 10]. Решения съезда требуют от ученых-юристов устранения такого положения, решительного поворота к нуждам практики, смелой постановки и решения актуальных проблем, содействующих правильному ориентированию практических органов. Научные исследования должны

быть, конечно, не просто «придатком» к работе практических органов, а содержать глубокий анализ как достоинств, так и недостатков социальной практики этих органов, обобщать положительный опыт и тем самым способствовать развитию демократии, укреплению законности и правопорядка.

Одной из предпосылок достижения такого эффекта является связь между различными научно-исследовательскими учреждениями и юридическими вузами. Однако даже в границах одной и той же союзной республики такая связь в целях исследования единой проблематики коллективными усилиями ученых не всегда наблюдается. Слабо осуществляется она и в Азербайджане, где главные силы ученых-юристов сосредоточены на юридическом факультете Азгосуниверситета им. С. М. Кирова, в Институте философии и права и НИИ судебных экспертиз МЮ Азербайджанской ССР. Почти не осуществляются в республике творческие связи юристов с представителями других областей общественных наук — экономистами, психологами, философами, педагогами и пр. Между тем не вызывает сомнений, что установление прочных и стабильных связей с творческими коллективами, работающими в других областях обществоведения, содействовало бы глубокому уяснению социальных процессов, актуальных проблем юридической науки.

Наука о государстве и праве охватывает область больших идеологических проблем. Она играет важную роль в формировании коммунистического мировоззрения и идейном воспитании народа. Развитие правовой теории, ее пропаганда, воспитание у советских людей социалистического правосознания — важный участок идеологической работы, за который несет ответственность юридическая наука. Право непосредственно воздействует на мировоззрение людей и способствует его изменению в соответствии с задачами коммунистического строительства. При помощи права обеспечивается организованность в общественной жизни, сознательное решение поставленных задач, привитие гражданам принципов коммунистической морали. Вот почему эффективное правовое воспитание выдвинуто партией, как об этом сказано в новой редакции ее Программы, в числе важнейших задач в области идейно-воспитательной работы: «Партия придает большое значение воспитанию гражданственности личности, уважения к советским законам и правилам социалистического общежития, не примиримости к любым нарушениям социалистической законности, готовности активно участвовать в охране правопорядка».

Значительный вклад в эту работу призваны внести ученые-юристы республики. Поведение человека, его отношение к обществу, к государству, к себе и другим людям зависит от его представлений о праве. Вместе с другими общественными науками советское правовое воспитание призвано активно влиять на политические, нравственные, эстетические представления, убеждения, и идеалы, на поведение широких народных масс и каждого гражданина в отдельности. В этом состоит воспитательное значение юридической науки. Возрастание этой роли в условиях совершенствования социалистического общества обусловлено необходимостью усиления в современных условиях всей воспитательной деятельности Советского государства. В выступлениях перед трудящимися — жителями городов и районов республики — ученые-юристы умело с высоким профессиональным мастерством и

вместе с тем просто и доходчиво разъясняет важнейшие черты советского права, его гуманизм, справедливость, роль в охране интересов общества в целом и каждого члена в отдельности. В этой деятельности важно использовать все средства и каналы от непосредственных выступлений с лекциями и докладами перед молодежью, рабочими, колхозниками, служащими до индивидуальных бесед по вопросам советского права. При этом в правовом воспитании важно добиться максимальной конкретности, усиления индивидуальной работы как важнейшей формы воспитания. Обращая внимание на эту сторону дела Генеральный секретарь ЦК КПСС М. С. Горбачев на XXVII съезде КПСС отметил: «Десятки и сотни тысяч пропагандистов, агитаторов, политинформаторов, кружков и семинаров, миллионные тиражи газет и журналов, миллионные аудитории на лекциях. Все это хорошо. Но не исчезает ли в таком мельтешении цифр и «охватов» живой человек? Не заслоняет ли от нас идеологическая статистика, с одной стороны, самоотверженных тружеников, заслуживающих большого общественного признания, а с другой — носителей антисоциалистической морали? Поэтому столь важная максимальная конкретность в деле воспитания» [1, с. 87].

В связи с большими и ответственными задачами, которые стоят в области воспитания человека и его правового воспитания, в частности возрастает значение теоретических разработок этих проблем.

Значительную роль в деле правового воспитания призвана выполнить юридическая литература. Однако, несмотря на такую ее значимость, в республике, к сожалению, выпуск подобной литературы крайне низок. Подавляющее большинство изданий, посвященных вопросам права, приходится на законодательные акты и справочно-информационную литературу. Недостаточно используются возможности, которыми обладают популярные и научно-популярные книги и брошюры.

Устранение такого рода недостатков — неперемнное условие повышения уровня правового воспитания. Совершенствование работы в области издания юридической литературы — неразрывная составная часть мероприятий по реализации установок XXVII съезда в сфере идеологической работы. В Постановлении Пленума ЦК КП Азербайджана от 5 апреля 1986 г. «Об итогах XXVII съезда КПСС и задачах партийной организации республики по выполнению его решений, положений и выводов, содержащихся в Политическом докладе» обращается серьезное внимание на подготовку и выпуск в республике массово-политической литературы по вопросам внутренней политики КПСС, организационной, политической и политико-воспитательной работы партии, духовного развития общества. В этой связи выдвигается требование обеспечить высокий научный уровень, доступность и популярность этой литературы. Это требование всецело относится и к юридической литературе, издающейся в целях правового воспитания.

С нынешнего года начата работа по подготовке и изданию первого в республике энциклопедического словаря на азербайджанском языке. Не вызывает сомнений, что публикация его явится заметным вкладом в дело правового воспитания трудящихся республики. Сказанное определяет соответственно и задачу обеспечения высокого качества словаря, а это во многом зависит от ученых, которым предстоит большая работа по подготовке указанного издания.

Повышение уровня правового воспитания требует более широко-

го участия правоведов в передачах, посвященных вопросам государства и права, которые осуществляются на радио и телевидении.

В настоящее время у нас созданы благоприятные условия для действенного правового воспитания граждан. Центр этой работы перенесен в трудовые коллективы, она подчинена целям укрепления дисциплины, организованности и порядка на производстве, выполнения планов и социалистических обязательств, и чем активнее в работе по правовому воспитанию будут участвовать наши ученые, тем успешнее будут реализовываться указанные цели. Высокая правовая культура должна стать неотъемлемой чертой духовного облика каждого гражданина. Хорошее знание и точное соблюдение законов, своих прав и обязанностей — важная предпосылка развития трудовой и политической активности советских людей.

Важной и ответственной областью деятельности ученых-юристов является сфера борьбы с проявлениями буржуазной идеологии.

Следует усилить теоретическую и методологическую работу правоведов на таком остром участке идеологической деятельности, каким сегодня является контрпропаганда. Известно, что одним из центральных объектов идеологических диверсий империализма являются закрепленные нашей Конституцией государственно-правовые институты советской политической системы, права личности, а также правовая идеология и юридическая практика социалистического общества. Поэтому составной частью работы советских правоведов, направленной на борьбу с буржуазной идеологией, является деятельность по распространению достоверной информации о Советском государстве, демократии, праве и законности. В то же время надо решительно разоблачать лицемерие компаний, проводимых на Западе якобы «в защиту прав и свобод человека». На конкретных и убедительных примерах необходимо показывать антигуманную сущность капиталистического государства и права, разоблачать суть буржуазных концепций государства и права.

Активное участие в решительном отпоре антикоммунизму и антисоветскому — долг каждого советского правоведа. Юридическая наука, республиканское общество «Знание», издательства и редакции журналов обязаны оказать пропагандистам права действенную помощь в выполнении этого долга.

Выдвинутые XXVII съездом партии масштабные задачи значительно усиливают значение юридических исследований, а это определяет повышение требований к ученым-юристам, диктует необходимость углубления идейно-политических и профессиональных знаний, усиления чувства профессиональной ответственности.

Примечания

¹ Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. — М.: Политиздат, 1986.

² Ленин В. И. Речь к солдатам на митинге в измайловском полку. — Полн. собр. соч., т. 31.

³ Рекунков А. XXVII съезд КПСС и задачи органов прокуратуры. — Социалистическая законность, 1986, № 4.

Э. А. ГУСЕЯНОВА

УЧАСТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОМ И КУЛЬТУРНОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ СССР С НРБ (70—80-е годы)

Победа социалистической революции в Болгарии, достигнутая при решающей помощи Советской Армии, положила начало новой эпохе в этой стране — эпохе социализма и коммунизма. Под руководством БКП, в сотрудничестве с Советским Союзом и другими братскими социалистическими государствами за 40 лет Болгария превратилась из отсталой аграрной в развитую индустриально-аграрную страну. «Подтвердились правильность и жизненность курса на всестороннее сотрудничество и сближение между нашими братскими странами и народами. Этот курс, — подчеркнул Т. Живков, — основывается на принципах марксизма-ленинизма и социалистического интернационализма» [1]. Успехи, достигнутые социалистической Болгарией в развитии экономики, улучшении быта людей, расцвете науки, культуры, искусства, во многом связаны с укреплением советско-болгарской дружбы. Особое значение имеет договор о дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи между Советским Союзом и НРБ, подписанный в Москве 18 марта 1948 г., который, как отмечал Г. Димитров, «в значительной степени способствовал быстрому восстановлению нашей экономики, разрушенной войной, а позднее и социалистическому переустройству всей экономики, всестороннему расцвету НРБ» [2, с. 516].

Сотрудничество Советского Союза и НРБ во всех областях общественно-политической, экономической и культурной жизни является генеральной линией братских отношений наших партий, стран и народов. Генеральный секретарь ЦК КПСС М. С. Горбачев подчеркивает: «Советский Союз и Народная Республика Болгария вместе строят новую жизнь, сообща отстаивают мир на международной арене» [1].

Плодотворные связи СССР и НРБ являются важным фактором их экономического прогресса, роста благосостояния трудящихся. В последние годы эти связи поднялись на более высокую ступень развития.

Формирование в НРБ машиностроения, химии, энергетики, металлургии, электронной промышленности и новых отрядов рабочего класса шло при содействии СССР.

В Советском Союзе приобрела квалификацию основная часть болгарских рабочих и специалистов по основным для них профессиям и видам производства. Ежегодно из НРБ приезжают руководящие и другие работники для изучения передового советского опыта. Во время рабочего визита в Советский Союз в июне 1985 г. Т. Живков подчеркнул: «Социалистическая Болгария широко опирается на плодотворное сотрудничество и тесное взаимодействие с народами социа-

листического содружества и в первую очередь с партией и родиной Ленина, с братским советским народом. Этой же цели послужит и долгосрочная программа экономического и научно-технического сотрудничества, которую мы подписали» [3].

Азербайджанская ССР реализуя решения XXVII съезда КПСС по развитию народного хозяйства, вносит определенный вклад в укрепление позиций мирового социализма, дальнейшее изменение соотношений сил на международной арене в пользу социализма.

Трудящиеся Азербайджана, как и все советские люди, принимают активное участие в дальнейшем развитии дружественных отношений между СССР и НРБ. У трудящихся республики издавна установились тесные связи со многими трудовыми коллективами, партийными организациями, деятелями науки и культуры НРБ.

Важную роль в дальнейшем повышении эффективности общественного производства призваны сыграть новые формы организации труда, в частности бригадный подряд. Проблемы широкого распространения этого прогрессивного метода организации производства обсуждала Международная советско-болгарская школа передового опыта. Ее первое заседание состоялось 27 октября 1982 г. в Баку [4].

В декабре 1978 г. в Баку начались Дни болгарской экономики, на которых было отмечено, что последние пять лет объем продукции предприятий Азербайджана, поставляемый в Болгарию, увеличился [5].

На XX заседании постоянной рабочей группы СССР и НРБ по экономическому и научно-техническому сотрудничеству в области химической промышленности, состоявшемся в октябре 1983 г. в Баку, обсуждались проблемы расширения и углубления взаимовыгодных связей между двумя странами [6]. Его участники рассмотрели вопросы дальнейшего развития специализации и кооперирования в производстве химической продукции, взаимных поставок, строительства новых и реконструкции действующих предприятий этой отрасли в НРБ при техническом содействии СССР. Был подписан протокол, наметивший пути дальнейшего развития социалистической интеграции. Это заседание явилось важным этапом работы двух стран по координации народнохозяйственных планов в области химии на 1981—1985 гг. Гости ознакомились с опытом производственных объединений Сумганта «Химпром» и «Оргсинтез».

Болгария и Азербайджан богаты цеолитами, все шире применяющимися в химической промышленности. Молодой болгарский ученый Данчо Бенев посвятил свою научную работу изучению природных, а также синтетических цеолитов и их применению в качестве катализаторов. В течение пяти лет он исследовал свойства цеолитов в лаборатории Института неорганической и физической химии Академии наук Азербайджанской ССР. Используя спектрометры и другие новейшие приборы, рентгеноструктурные методы анализа, Д. Бенев пришел к выводам, которые могут найти практическое применение в Болгарии и за ее пределами. Научный руководитель болгарского ученого член-корреспондент Академии Наук Азербайджанской ССР З. Зулфугаров отметил, что его исследования представляют интерес и посвящены очистке воздуха от выхлопных газов. Ученый совет Ин-

ститута неорганической и физической химии присудил Д. Беневу степень кандидата химических наук [7].

При участии специалистов нашей республики в Болгарии построены и строятся химические и нефтеперерабатывающие предприятия. Нефтяная промышленность является самой молодой отраслью Болгарии. Она создана и развивается с помощью Советского Союза. Азербайджанская ССР плодотворно сотрудничает с НРБ в области нефтяной и машиностроительной промышленности. На долю Азербайджанской ССР выпадает обеспечение основных нефтяных районов Болгарии машинами и оборудованием.

В 70-е годы с помощью нашей республики в Болгарии были основаны предприятия, производящие нефтяные масла, которые в настоящее время полностью удовлетворяют потребности страны в этом виде топлива.

Среди предприятий республики, вывозящих свою продукцию в НРБ, особое место принадлежит машиностроительным заводам им. С. М. Кирова, им. Володарского, а также заводу «Бакинский рабочий» и Кишлинскому машиностроительному заводу, которые отправляют в Болгарию фонтанную арматуру, промышленные трубы и запчасти [8, с. 14].

Плодотворно сотрудничают со своими болгарскими коллегами коллективы и других отраслей азербайджанской промышленности. Например, коллектив Азербайджанского трубопрокатного завода им. В. И. Ленина длительное время сотрудничает с тружениками Софийского холодильного завода им. Антона Иванова.

В Болгарии широко используются испарители, изготовленные в Сумгаите. Большим спросом пользуется в НРБ продукция Сумгаитского алюминиевого завода.

Советский Союз является основным покупателем продукции болгарской машиностроительной промышленности. На предприятиях мясомолочной промышленности Азербайджана установлены машины болгарского производства, которые также широко используются и на нефтяных промыслах республики. В 1984 г. в Болгарии был построен танкер для Каспийского пароходства [9].

Ярким примером братского социалистического сотрудничества является поднятие и установка на Бургасском нефтехимическом комбинате реактора весом 185 т. Сложная операция осуществлена при помощи двух монтажных мачт, каждая из которых способна выдерживать 110 т. Этот уникальный по своей мощности и техническому уровню комплекс создается при техническом содействии Советского Союза [11]. Более двадцати предприятий Советского Азербайджана выполняют заказы Болгарии. Так, Бакинский приборостроительный завод, Сумгаитский химический комбинат изготавливают оборудование и приборы для Пловдивского свинцового комбината [12].

В территориальных водах Болгарии советские геологи обнаружили запасы нефти. С участием азербайджанских специалистов в Болгарии были построены «Нефтяные Камни» [13].

Наша республика является постоянным участником традиционной Пловдивской ярмарки. В 70-х годах здесь демонстрировалась продукция бакинского йодогового, суперфосфатного заводов и химического комбината. Взаимный обмен опытом является одним из важных направлений болгаро-советского сотрудничества и сближения.

Труженики Апшеронского района и Разградского округа на протяжении четырнадцати лет поддерживают дружественные связи. Делегации Разградского округа часто знакомятся с жизнью и успехами трудящихся района. Одна из таких встреч состоялась в Баку в октябре 1980 г. во главе с председателем ревизионно-контрольной комиссии окружного комитета БКП С. Пеляровым [14]. Труженики Апшеронского района дружат и соревнуются со своими болгарскими коллегами. С помощью азербайджанских специалистов в Разграде построена бройлерная фабрика.

Конвейер, наполняющий фруктовым соком 4000—6000 бутылок в час изготовлен в Болгарии и установлен на консервных заводах Кубы, Ордубада и Хачмаса.

Страны социалистического содружества вносят весомый вклад в рамках международного сотрудничества и в ходе выполнения своих национальных программ. Как было подчеркнуто на XXX съезде Компартии Азербайджана, «народнохозяйственное значение имеют космические исследования природной среды и природных ресурсов» [15, с. 114].

На международной арене большим успехом пользуются исследования, проводимые в Институте космических исследований природных ресурсов АН Азербайджанской ССР. Приборы, изготавливаемые бакинскими конструкторами, широко используются в интересах народного хозяйства стран социалистического содружества, в том числе и НРБ [14].

Активно ведется обмен опытом между Институтом геологии АН Азербайджанской ССР и научными центрами Болгарии.

Болгарские ученые и специалисты во главе с профессором Н. Георгиевым участвовали на Международном семинаре по проблемам использования ядерных наблюдений спутников в геодезии и геодинимике, который был организован «Интеркосмосом» в сентябре 1981 г. в Баку [16].

С укреплением дружбы и сотрудничества между СССР и социалистическими странами большое значение имеет обмен студенческими строительными отрядами. На славу поработали в столице Азербайджана строительные отряды студентов Благоевградского филиала Софийского университета. В свою очередь, несколько десятков тысяч студентов бакинских вузов проводят свой трудовой семестр в братских социалистических странах, возводя школы и сельские объекты культурно-бытового назначения, реставрируя памятники старины.

Почетной грамотой Благоевградского окружного комитета ком-

сомола отмечен ударный труд в Болгарии членов студенческого строительного отряда АПИ им. В. И. Ленина. Две недели провели в братской стране наши земляки, которые вместе со студентами из педагогических вузов Дрездена и Тбилиси, а также Софийского университета работали в составе интернационального отряда. Азербайджанские студенты работали в хозяйствах Благоевградского агропромышленного объединения, помогая сельчанам в заготовке кормов, обработке посевов свеклы и табака. Бакинцы завоевали первое место в соревновании отряда, за что были удостоены специального выпела [17].

Нелегко найти в Советском Союзе человека, который не был бы знаком с продукцией болгарского торгово-промышленного объединения «Фармахим». В июне 1984 г. в Баку проходил симпозиум, посвященный лекарственным препаратам Болгарии. Его участники с интересом прослушали доклады группы ведущих профессоров НРБ и советских ученых-медиков по проблемам гастроэнтерологии, невропатологии, психиатрии и лечения заболеваний этого профиля болгарскими лекарственными препаратами. В Баку также была открыта выставка продукции «Фармахим», на которой были представлены около 200 видов изделий объединения, отправляющего свою продукцию более чем в 70 стран.

В свою очередь, НРБ покупает в Советском Союзе немало лекарственных препаратов и сырья для их выпуска, которые сама не производит.

Культура является одной из важнейших областей сотрудничества азербайджанского и болгарского народов. В мае 1978 г. в Баку проходили Дни культуры НРБ [18].

Болгарские читатели хорошо знают азербайджанскую классику. В Болгарии переводились и широко печатались произведения Низами, Насими, Вагифа. Большую популярность обрело творчество С. Вургунa, написавшего поэму о Г. Димитрове. В Азербайджане хорошо знают болгарских писателей Ламо Маринова, Антонова-Тонича, Николу Вапсарова, Лиану Даскалову и др. В 1982 г. в издательстве «Язычы» вышла в свет на азербайджанском языке антология болгарской литературы «Болгарские рассказы» [19], куда вошли произведения классиков и современных представителей болгарской литературы.

С большим успехом прошла на сцене Варненского оперного театра премьера балета Ф. Амирова «Тысяча и одна ночь» [20], которая стала продолжением творческой дружбы, связывающей мастеров искусства Советского Азербайджана и Болгарии. Начало этому сотрудничеству положили постановки балетов «Семь красавиц» и «Тропую грома» К. Караева на болгарской сцене и оперы «Июльская ночь» Парашкева Гаджиева в Баку.

В декабре 1984 г. в Баку находилась болгарская делегация [21], которая принимала участие в третьей сессии межправительственной болгаро-советской комиссии по культурному сотрудничеству. Было подписано соглашение, которое придает новый импульс всестороннему и дальнейшему углублению советско-болгарских связей в области культуры и искусства.

40-летний опыт сотрудничества Азербайджанской ССР с НРБ в важных областях экономики, науки и техники, а также и культуры свидетельствует о широких возможностях дальнейшего развития плодотворного взаимодействия, о чем проявляют неустанную заботу наши партии и правительства. «Трудящиеся Азербайджана, — отмечал Г. А. Алиев, как и всего Советского Союза питают к болгарскому народу самые дружеские, братские чувства. Отношения между нашими странами и партиями могут служить примером отношений между социалистическими государствами» [22].

Это сотрудничество играет определенную роль в деле развития азербайджанского народного хозяйства. Оно служит интересам всего социалистического содружества. М. С. Горбачев отметил: «Все более важной задачей является всемерное совершенствование и обогащение сотрудничества, развитие всесторонних связей с братскими странами» [23].

Опыт сотрудничества Азербайджанской ССР и НРБ имеет большое значение для реального социализма и для всего мирового социалистического содружества. Как отмечалось на XXVII съезда КПСС, «социализм обладает всем необходимым для того, чтобы поставить современную науку и технику на служение людям» [24, с. 10].

Прошедшие годы дают основание сказать, что сотрудничество между Азерб. ССР и НРБ приносит все более богатые плоды.

Примечания

- 1 Правда, 1985, 25 окт.
- 2 Димитров Г. Избранные произведения. — М., 1957, т. 1.
- 3 Правда, 1985, 8 июня.
- 4 Вышка, 1982, 28 окт.
- 5 Вышка, 1978, 5 дек.
- 6 Вышка, 1983, 15 окт.
- 7 Вышка, 1979, 23 июня.
- 8 Сардаров З. Плодотворное сотрудничество. — Баку, 1979.
- 9 Баку, 1984, 19 сент.
- 10 Вышка, 1978, 3 нояб.
- 11 Вышка, 1980, 8 авг.
- 12 ЦГАОР АзССР, ф. 3029, оп. 2, д. 191193, л. 184.
- 13 Коммунист, 1980, 13 июля.
- 14 Вышка, 1982, 24 сент.
- 15 Отчет ЦК КП Азербайджана XXX съезду КП Азербайджана. — Баку, 1981.
- 16 Вышка, 1981, 1 окт.
- 17 Вышка, 1982, 22 авг.
- 18 Вышка, 1978, 26 мая.
- 19 Вышка, 1982, 12 янв.
- 20 Вышка, 1983, 2 мая.
- 21 Вышка, 1984, 4 дек.
- 22 Вышка, 1979, 23 сент.
- 23 Правда, 1985, 24 апр.
- 24 Материалы XXVII съезда КПСС. — М., 1986.

Е. Э. Гусейнова

ССРИ-нин БХР ИЛЭ ЕЛМИ-ТЕХНИКИ ВЭ МЭДЭНИ ЭМЭКДАШЛЫҒЫНДА
АЗЭРБАЙҶАН ССР-ин ИШТИРАКЫ
(70—80-чи иллэр)

БКП-нин рәһбәрлији алтында, Совет Иттифагы вә башга гардаш сәсиалист дөвләтләрилә эмәкдашлыг нәтижәсиндә Болгарыстан 40 ил әрзиндә керидә галмыш аграр өлкәдән ичкишаф етмиш сәнаје-аграр республикасына чеврилмишир. Сәсиалист

Азәрбајҹан ССР-н 40 иллик иҗтисади, елми-техники вә мәдәни сәһәлә-риндә җаршылыгы мәһсулдар әмәкдашлыгы тәҗрүбәси һәр ики өлкә арасында кениш имканлар олдурғуну көстәрир.

Серия истории, философии и права, 1986, № 3

лэри нзаһ едилэчэк вэ бу саһэдэ Аз.МИК-ин тэшкилати вэ практикы

Республикада милли-дөвләт гуручулуғу ишләринин һәјата кечирилмәси тарихиндә I Үмумазәрбајчан Советләр гурултајынын (1921-чинлин мајы) чох бөјүк әһәмијјәти олду. Гурултајда Азәрбајчан ССР-ин илк Конститусијасынын гәбул едилмәси республикада милли дөвләт гуручулуғунун һәјата кечирилмәси тарихиндә мүһүм аددым олду. Бундан сонра һәјата кечирилән бүтүн дөвләт гуручулуғу мәсәләләри Конститусија ујғунлашдырылды. Азәрбајчан ССР-ин илк Конститусија-сы (Әсас Ганун) 5 бөлмәдән, 15 фәсилдән вә 104 маддәдән ибарәт иди [2]. Конститусијада үмуми әсаснамә, Совет дөвләт һакимијјәтинин тәш-кили вә онун гурулушу, али вә јерли һакимијјәт органлары, Аз.МИК-ин Рәјасәт һеј'әти, ХКС, Советләр гурултајлары, депутатлар, ичрайјә комитәләри, Совет һакимијјәтинә сечкиләр, бұдчә һүғуғу вә башга мәсәләләр һағгында кениш мә'лумат верилмишди.

Суверен və müstəqil Azərbaycan dövlət aparatlarının yaradılması, onun təşkili və fəaliyyəti Konstitusijada gənünvericilik yolu ilə öz əksini tapdı. Konstitusijанын 3-чү мaddəsində дејилрди: «Azərbaycan SSR-də ali hakimiyyət Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayды, qurultaylar arasında isə Az.MİK-dir» [2].

Конститусијаја ујғун олараг Азәрбајҗан Ингилаб Комитәси ләғв едилди. Үмумазәрбајҗан Советләр гурултајында республиканын али ганунверичи, сәрәнҗамверичи вә нәзарәтедичи органы олан Азәрбајҗан Мәркәзи Ичранјә Комитәси (бундан сонра Аз.МИК—*Н. М.*) сечилди вә Н. Нәриманов башда олмагла Халг Комиссарлары Советинин тәркиби тәсдиг едилди [3]. Беләликлә, Азәрбајҗанда милли дөвләт гуручулуғунун үчүнчү мәрһәләсинә кечид башланды.

Елэ бурадача көстөрмәҗи лазым билирик ки, о заман Аз.МИК һәҗа-та кечирдиҗи декретләри ХКС илэ бирликдә ишләҗиб һазырлаҗырды. Ан-чаг әсас диггәт милли дәвләт гуручулуғу ишләринин дүзкүн апарылма-сына вә тәсәрруфат гуручулуғунун инкишаф етдирилмәсинә верилирди.

Республикада милли дөвләт гуручулуғу ишинин давам вә инкишаф етдирилмәси үчүн һәр шејдән әввәл совет гуручулуғу системини дүзкүн гурмағ, Советларин тәшкилат, тәсәрруфат вә сәсиал-сијаси вәзифәләрини, онларын ролуну, функцијаларыны вә сәләһијјәт мүддәтләрини дүрүст мүәјјәнләшдирмәк, Советләрә сечкиләрин кечирилмәсини мүвәффеғијјәтлә тәмин етмәк лазым иди. Бу бахымдан АзМИК-ин гаршысында дуран әсас вәзифә совет дөвләт апараты һағгында Ленин тәлимини мүвәффеғијјәтлә һәјата кечирмәкдән ибарәт иди.

В. И. Ленин кениш халг күтлөлөрүнүн идарәтмәдә иштиракыны онлары јени һәјатын фәал гүрүчүлүгүнә чәлб етмәјин әсас методу һесаб едирди. В. И. Ленин јазырды: «...чанлы јарадычы социализм халг күтлөлөрүнүн өз мөһсулудур» [4]. Даһи рәһбәримиз кәстәриди ки, идарә апаратынын ишинә зәһмәткеш күтлөләрин чәлб едилмәси онун күчүнү он гат артырыр. Чүнки Советләр ән кениш, бөјүк е'тимада вә нүфуза малик олан дөвләт вә ичтимаи тәшкилатлардыр. Сөзүн там мә'насында «Советләр халг өзүдүр, халг күтлөләри өзүдүр» [5].

Аз.МИК-ин дөвлэт фəалијəти принципиндə Ленин тəлими рəһбər тугулуруду. Конститусијаны 2-чи маддəсиндə дејилди ки, «Азэрбајжан ССР-дə бугун һакимијəт шəһэр вə кəнд Советлəринди бирлəшмиш бугун зəһмəткеш əһалијə мəхсусдуру» [6]. Ону да кəстəрмəлијик ки, Аз.

МИК-ин совет гуручулугу ишинин мүнөффәгиләтлә һәјата кечирилмә-синдә Аз.К(б) П-нин III гурултајынын гәрарларынын бөјүк әһәмијјәти олмушдур [7].

Гејд етмәк лазымдыр ки, ингилаба гәдәр Азәрбајчан ғразисиндә 466 кәнд чәмијјәти вар иди ки, илк вахтлар Советләр дә һәмин кәнд чәмијјәтләри ғразисиндә тәшкил едилмишдир. Кәнд Советләринин әһатә етдији ғрази кениш, әһалиси исә 2500—3000 нәфәр [8] мүәјјәнләшдирилмишдир.

Азәрбајҹан ССР-ин биринчи Конституҹијасында јерли Советләрин тәшкил едилмәсинин нормасы мүәјјән едилмишди. Орада көстәрилир-ди ки, шәһәр Советләри фәһлә рајонлары илә бирликдә Бақыда вә Азәр-бајҹан ССР-ин он мин нәфәрдән аз олмајарағ фәһләси олан башға шә-һәрләриндә 500 нәфәрдән 1 депутат сечмәклә 50 нәфәрдән аз вә 800 нә-фәрдән чох үзвү олмамағ шәртилә тәшкил едилир. Кәнд Советләри исә 300 нәфәрдән аз әһалиси олмајан јерләрдә, әһалинин һәр 25 нәфәрин-дән 1 депутат сечмәклә јарадылыр [9]. Азәрбајҹан ССР-ин Консти-түсијасына көрә јерли һакимијјәт органы ғәзә вә наһијә Советләр гу-рултайы, шәһәр вә кәнд Советләри, онларын ичрайјә комитәләри вә ич-райјә комитәләринин Рәјасәт һеј'әтләри иди. Республикада милли дөв-ләт гуручулуғу ишиндә кениш халғ күтләләринин Советләрә чәлб едил-мәсинин бөјүк әһәмијјәти вар иди. Чүнки «Советләр билаваситә зәһмәт-кешләрин вә истисмар олунаҹ күтләләрин өз тәшкилаты олуб, дөвләти онларын өзләринин гурмасы вә ...идарә етмәси ишини асанлашдыр» [10].

В. И. Ленин көстәрирди ки, «Совет һакимијјәти, јә'ни пролетариат диктатурасы...елә гурулмушдур ки, зәһмәткешләр күтләсини идарә апараты илә јахынлашдырыр» [11].

1921—1925-чи илләрдә јерли Советләрин тәшкилат гурулушунда бир сыра дәјишикликләр едилмишдир. Аз.МИК-ин биринчи чағырын 2-чи сессиясында (октябр, 1921) онун әсаснамәси тәсдиг едиләркән орада мәркәзи вә јерли һакимијјәт органларынын гаршылыгы алагәси, јерли Советләрин ролу, һүгүг вә вәзифәләри кениш көстәрилмишдир [12]. Гејд едилирди ки, јерли Советләр өз вәзифәләрини јухары һакимијјәт органларынын вәзифәләринә ујгун һәјата кечирирләр.

Лакин Советләрин тәшкили системиндә илк вахтлар тәтбиг едилен бу принцип өзүнү доғрулда билмәзди. Она көрә ки, инзибати-әрази бөлкүсү кениш вә әһалиси чох олан јердә јарадылан Совет апараты ихтијарында олан адамларла әлагәни мөһкәмләндирә билмирди. Советлијин јерләшдији мәркәзә исә кәнд әһалисинин мүнтәзәм кедиб-кәлмәси үчүн чәтинлик јаранырды. Јаранмыш бу мүрәккәб вәзијјәти арадан галдырмаг үчүн Аз.МИК бир сыра тәшкилати тәдбирләр көрдү. Дөвләт гуручулуғу саһәсиндә илк тәдбирләрин һәјата кечирилмәси һаггында [13], совет гуручулуғу системиндә бәзи дәјишикликләр едилмәси вә совет гуручулуғунун инкишаф етдирилмәси һаггында [14], кәнд Советләринин вә гәза ичрайјә комитәләринин зәиф ишләмәси илә әлагәдар оларак Совет апаратынын тәшкилат-күтләви фәалијјәтинин көкүндән јенидән гурулмасы вә бүтүн гүввәләрин совет гуручулуғуна чәлб едилмәси һаггында [15] Аз.МИК-ин вердији гәрарлар вә һәјата кечирдији тәдбир Советләрин тәшкилатча јенидән гурулмасына вә онларын дөвләт тәсәррүфат фәалијјәтинин чанландырылмасына күчлү көмәк етди. Бундан башга Аз.МИК-ин республиканын јухары дөвләт органларына [16] вә

жерли тәшкилатлара вердији көстәришләр [17]. Советләрин јенидән тәшкил едилмәсиндә, онларын рол вә функцијаларынын артырылмасында, күтләләрлә әлагәсинин кенишләндирилмәсиндә бөјүк әһәмијјәти олду.

Советләрин тәшкилат гуручулуғунун вә онларын күтләви-сијаси фәалијјәтинин јажшылашдырылмасы Аз.МИК-ин диггәт мәркәзиндә дуран әсас проблем иди. Буну нәзәрә алараг Аз.МИК јерли Советләрә кечирилән сечки системиндә бә’зи дәјишикликләр етмәк һаггында гәрар верди ки, бу гәрара көрә јерли Советләрә сечкиләр илдә бир дәфә кечирилмәли иди [18]. Бу вахта гәдәр Советләрә сечкиләр алты ајдан бир кечирилирди. Гејд етмәк ләзимдыр ки, сечкиләрин кечирилмәси мүддәтинин бир ил мүјјән едилмәси дүзкүн тәдбир олуб, Советин үзвләринин вә депутатларын онлара тапшырылан иш вә вәзифәләри илә танышлығыны дәринләшдирир, күтләләрлә әлагәсини хејли мөһкәмләндирирди. Алты ајдан бир кечирилән сечки системиндән илдә бир дәфә кечирилән сечки системинә кечирилмәси тәчрүбәдә өзүнү доғрултду.

Коммунист Партијасынын вә Совет һөкүмәтинин гәрар вә көстәришләринә әсасән ашағы Совет апаратынын јенидән гурулмасы мәсәләси Аз.МИК-ин үчүнчү чағырыш III сессиясында (декабр, 1924) мүзакирә едилди вә күтләләр Совет апаратына јажылашдырмаг үчүн һәһијә ичраијјә комитәләринин ләғв едилмәси һаггында Аз.МИК-ин гәрары верилди. Бунун ардынча Аз.МИК-ин Рәјасәт һеј’әти 250 нәфәрдән чох әһали јашајан мәнтәгәләрдә кәнд Советинин јарадылмасы һаггында гәрар чыхартды [18]. Нәтичәдә 1925-чи илин әввәлләриндә 440 кәнд Совети әвәзинә 1428 кәнд Совети јарадылды ки, онлар 50 минә јахын кәндлинин [19]. Совет ишинә чәлб едилмәсинә имкан јаратды. Беләликлә, кәнд Советләринин эразиси тәхминән 3—4 дәфә азалды, ролу исә хејли јүксәлди.

Ашағы Совет апаратынын јенидән гурулмасынын тәшкилат принципләрини һүгуги чәһәтдән мүјјәнләшдирмәк үчүн Аз.МИК-ин Рәјасәт һеј’әтинә Советләрә гаршыдакы сечкиләрә гәдәр мувафиг әсаснамә һазырламаг һаггында көстәриш верилди [20]. Сечкиләр 1925-чи илин әввәлиндә кечирилди. Сечки компанијасынын мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәси үчүн републиканын бүтүн јерли Советләри чидди һазырлы ишләри апарырдылар. Бу сечкиләрин бөјүк тәсәррүфат-сијаси вә тәшкилат-күтләви әһәмијјәти мәһз ондан ибарәт иди ки, Советләрин јенидән гурулмасындан сонра һәјата кечирилән илк сечкиләр иди.

1925-чи илин јанвар ајынын 25-дән февралын 5-дәк кәнд Советләри нә кечирилән сечкиләр Азәрбајҗан зәһмәткешләринин сијаси фәаллығынын олдуғча артдығыны, јохсул тәбәгәләрин шүурунун јүксәлдијини вә голчомаг үнсүрләрин нүфузунун зәифләдијини көстәрди. Кәнддә ашағы Совет апаратынын јенидән тәшкил едилмәси кәнд Советләри үзвләрини сајыны артырмаг, 46 мин нәфәрдән чох депутаты Совет ишинә чәлб етмәк имканы верди. Һалбуки, әввәлләр бу ишдә ән чоху 20 мин нәфәр иштирак едирди. Ашағы Совет апараты кәндли күтләләринә даһа чојахынлашды, онун фәалијјәти јажшылашды.

Бөјүк сијаси фәаллыг вә јүксәк мүтәшәккиллик шәраитиндә кечә бу сечкиләр Азәрбајҗан зәһмәткешләринин социал-сијаси фәаллығынын артырылмасына, тәшкилат-тәсәррүфат компанијасынын мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирилмәсинә, фәһләләрлә кәндлиләрин сых вә сарсылма

иттифагынын даһа да мөһкәмләnmәсинә вә республикада милли дөвләт гуручулуғу ишләринин тәкмилләшдирилмәсинә сәбәб олду.

Республикада апарылан милли дөвләт гуручулуғунун гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән бири дә рајонлашма системинин дүзкүн гурулмасы тәдбири иди. Бу тәдбир һәм дә јерләрдә Совет апаратынын тәшкилатча хејли мөһкәмләnmәсинә сәбәб ола биләрди. Буну нәзәрә алараг Аз.МИК бир сыра тә’сирли вә әһәмијјәтли тәдбирләр көрдү. 1924-чү илдә Зағафғазия МИК нәздиндә Совет гуручулуғу вә Рајонлашма Комиссиясы тәшкил едилди. Һәммин илин октябрында Азәрбајҗан ССР МИК нәздиндә дә Рајонлашма Комиссиясы јарадылды [8]. Апарылан һазырлыг ишләриндән сонра 1925-чи илин әввәлләриндә Аз.МИК-ин гәрары илә республикада мөвчуд олан 62 һәһијә ичраијјә комитәси ләғв едилди вә онларын әвәзинә 141 даирә ичраијјә комитәси јарадылды ки, онлар да 17 гәзада бирләшдирилди [25]. Белә инзибати бөлкү үзрә әрази чәһәтдән кичик олан рајонларын (даирәләрин) јарадылмасы объектив зәрурәтдән доған зәрури бир тәдбир иди. Чүнки кәндли тәсәррүфатларынын хырда вә парчаланмыш һалда олдуғу бир шәраитдә кәнд әһалиси арасында күтләви сијаси иш апарылмасынын тә’мин етмәк үчүн о заманкы шәраитә ујғун олараг рајон (даирә) тәшкилатларынын јарадылмасы бөјүк әһәмијјәт кәсб едирди. Лакин бу чүр бөлкү принципи дә сабит галмамыш, Азәрбајҗан ССР-дә рајонлашма просеси сонралар да давам етдирилмиш вә даһа да тәкмилләшдирилмиши [8, 7—34].

Азәрбајҗан ССР-дә милли дөвләт гуручулуғу ишләринин мүвәффәгијјәтлә апарылмасында ДГМВ-нин вә Нахчыван Мухтар Республикасынын јарадылмасынын бөјүк әһәмијјәти олмушдур.

Дағлыг Гарабағ һаггындакы мәсәлә һәммишә Аз.К(б)П-сы вә республика һөкүмәтинин диггәт мәркәзиндә дурмуш вә ермәни халгынын арзу вә ирадәләрини ифадә едәрәк, рәһбәр партија вә совет органлары гаршысында мәсәлә галдырмышлар [23]. Аз.К(б)П-нин рәһбәрлији алтын-да апарылан һазырлыг ишләриндән сонра 1923-чү ил ијулун 7-дә Аз.МИК-ин «Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтинин јарадылмасы һаггында» декрети верилди. Һәммин декретә әсасән мәркәзи Ханкәнд олан Шуша, Чаваншир вә Чәбрајыл гәзаларынын ермәниләрдән ибарәт дағлыг һиссәсиндә ДГМВ тәшкил едилди [24].

1923-чү ил нојабрын 6—7-дә ДГМВ-нин I Советләр гурултајы олду. Сечилмиш 172 нүмајәндәдән 132-си иштирак едирди. Нүмајәндәләрин 116-сы ермәни, 16-сы исә азәрбајҗанлы иди. Гурултајы Зағафғазия МИК адындан Һ. Султанов, Азәрбајҗан ХКС адындан Ч. Илдырым, һәмчинин И. Довлатов тәбрик етдиләр. Гурултај 25 нәфәрдән ибарәт ДГМВ-нин биринчи МИК-ни сечди. МИК-ин Рәјасәт һеј’әтинә А. Н. Караказов (сәдр) М. Чалјан, Б. Н. Бүнјатов, С. В. Манучјан, М. Аразјан вә башгалары сечилдиләр. Декабрын 11-дә АК(б)П Рәјасәт һеј’әти Гарабағ Вилајәтинин 9 нәфәрдән ибарәт тәркибини тәсдиг етди. Декабрын 17-дә вилајәт партија комитәсинин биринчи катиби Акоп Камарј (А. М. Бечанјан) тәсдиг едилди [23, 312—313].

Азәрбајҗан ССР-ин тәркибиндә ДГМВ-нин јарадылмасы Азәрбајҗан Партија тәшкилатынын диггәтли сә’ји нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур. Бу, Ленин милли сијасәтинин Азәрбајҗанда парлаг ифадәси вә наилијјәти милли дөвләт гуручулуғунун һәјата кечирилмәсинә јүксәк партија гајғысы иди.

Азәрбајҹан.ССР-дә милли дәвләт ґуручулуғунун инкишафында баш-га бир бөјүк һадисә Нахчыван Мухтар Республикасынын җарадылмасы олду. 1921—1924-чү илләрдә Нахчыван Мухтар Республикасынын җарадылмасы һаггындакы мәсәлә дөфәләрлә рәһбәр партија вә совет органларынын иҹласларында, ґурултајларында вә бүрәда музакирә едилмишдир [25]. Нахчывана мухтар республика һүгүгү вериләркән оранын әрази-инзибати ваһиди вә хусусијјәтләри, һабелә онун Түрkiјә вә Иран кими хариҹи дәвләтләрин сәрһәдләриндә җерләшмәси нәзәрә алынырды.

Нахчыван мухтаријјәтинин җарадылмасы саһәсиндә биринчи аддым 1921-чи илдә атылды. О, заман Аз.ССР-ин һимајәси алтында Нахчыван Совет Республикасы җарадылдығы еҹлан едилмишдир. 1922-чи ил җанварын 25-дә Нахчыван ССР-ин I Советләр ґурултајы ачылды вә бу ґурултај совет ґуручулуғу һаггында муһүм ґәрар ґәбул етди. Нахчыван Инґилаб Комитәси әвәзинә Нахчыван МИК сечилди, һабелә Нахчыван ССР ХКС җарадылды [21, 3—16].

1923-чү илин әввәлләриндә исә Нахчыван ССР мүвәггәти оларағ Нахчыван өлкәсинә чеврилди. Апарылан чидди һазырлығ ишләриндән сонра Аз.МИК-ин 1924-чү ил февралын 9-да вердiiн декретлә Нахчыван өлкәси Нахчыван МССР-ә чеврилди [26]. 1924-чү илин апрелиндә Аз.МИК Нахчыван МССР-ин әсаснамәсини тәсдиғ етди. 1925-чи илин мар-тында чағырылан IV Умумиттифағ Азәрбајҹан Советләр ґурултајы Азәрбајҹан ССР Конституцијасына әлавә етди. Орада көстәририлди ки, Нахчыван МССР Азәрбајҹан ССР-ин ајрылмаз тәркиб һиссәсини тәш-кил едир. Нахчыван МССР-ин җарадылмасы узағкөрән Ленин милли сијасәтинин парлағ гәләбәси, онун тәнтәнәси иди. Нахчыван МССР халғ тәсәррүфатынын бәрпасы илләриндә вә үмүмијјәтлә, сәсиализм ґуручу-луғу илләриндә бөјүк вә әзәмәтли инкишаф јолу кечди. Коммунист Пар-тијасынын рәһбәрлији алтында Нахчыван республикасынын зәһмәткеш-ләри тарихән ғыса мүддәтдә кечмишин ағыр вә игтисади мәдәни кери-лијинә сон ґојду, бүтүн һәјат саһәләриндә мисилсиз наилијјәтләр газан-ды.

Геҹд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҹан ССР-дә милли дәвләт ґуручу-луғу ишләринин инкишафында Загафғазиија Федерасиијасынын вә ССРИ-нин тәшкилинин бөјүк әһәмијјәти олмушдур [27]. Бу бирләшмәдән сонра демократик мәркәзијјәт принципинә уғун оларағ Аз.МИК-ин Зағ.МИК-ә, Зағ.МИК-ин исә ССРИ МИК-ә табелик формалары һүгүги чәһәтдән тәс-бит едилли вә ґанунлашдырылды. ЗСФСР-ин вә ССРИ-нин тәшкили нә-тичәсиндә Азәрбајҹанда партија совет органларынын фәалијјәти күч-ләнди, зәһмәткешләрин дәвләт ґуручулуғунда иштиракы кенишләнди, али вә јерли һакимијјәт органларынын тәшкилат-тәсәррүфат вә сијаси фәалијјәти јүксәлди, халғ күтләләринин идеја-сијаси һазырлығы артды, совет демократијасынын сәсиалист характери вә мәзмуну дәринләшди ки, бүтүн бунларын да республикада халғ тәсәррүфатынын бәрпа едил-мәсинә даир Ленин планынын һәјата кечирилмәсинә күчлү көмәи олду.

Беләликлә, апарылан тәдғигат ишинә јекүн вураркән көстәрмәк ла-зымдыр ки, В. И. Ленинин көстәришләринән ғидаланач Азәрбајҹан партија тәшкилатынын рәһбәрлији вә Аз.МИК-ин кениш фәалијјәти нә-тичәсиндә 1921—1925-чи илләрдә республикада милли дәвләт ґуручулу-ғу ишләри саһәсиндә бөјүк мүвәфғәгијәтләр әллә едилмишдир. Бу, Ле-нин милли сијасәтинин тәнтәнәси вә парлағ гәләбәси иди.

Республикада халғ тәсәррүфатынын бәрпасы илләриндә милли дөв-

ләт ґуручулуғунун мүвәфғәгијәтлә һәјата кечирилмәсиндә вә Азәр-бајҹан ССР-дә сәсиализм ґуручулуғунун фундаментал базасынын җа-радылмасында Аз.МИК-ин дәвләт-тәсәррүфат, тәшкилат-күтләви вә со-сиал-сијаси ролу кениш вә бөјүк олмушдур [28]. Коммунист Партијасы-нын рәһбәрлији алтында вә Аз.МИК-ин фәалијјәти нәтичәсиндә 1921—1925-чи илләрдә республикада Совет һакимијјәтинин ролунун артырыл-масында, онун тәшкилат-тәсәррүфат вә мәдәни тәрбијә фүнксијалары-нын кенишләндирилмәсиндә, сәләһијјәтинин вә нүфузунун јүксәлдилмә-синдә, тәсир даирәсинин вә фәалијјәт диапозонунун артырылмасында, јерли совет апаратынын јенидән тәшкилиндә вә онларын тәкмилләш-дирилмәсиндә, совет демократијасынын дәринләшмәсиндә, зәһмәткеш халғ күтләләринин дәвләти идарә ишләринә чәлб едилмәсиндә, халғ тә-сәррүфаты вәзифәләринин јеринә јетирилмәсиндә нәһәнк мүвәфғәги-јәтләр газанылмышдыр.

Бәрпа илләриндә газанылан бу бөјүк вә әзәмәтли наилијјәтләр со-сиализм ґуручулуғунун кәләчәк күчлү инкишафы үчүн кениш потенсиал имканлар јаратды.

Әдәбијјат вә гејдләр

¹ «Азәрбајҹан Коммунист Партијасы тарихинин очеркләри». — Бақы, 1964: «Азәр-бајҹан тарихи», III ч., I һиссә: Әлимирзәјев Х. О. Азәрбајҹан кәнди Совет һакими-јәти илләриндә — Бақы, 1963: Токаревичский Е. А. Очерки истории Советского Азәр-бајҹана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйст-ва (1921—1925 гг.) — Бақы, 1956: Гилев Д. Б. Под знаменем ленинской нацио-нальной политики. — Бақы, 1972: Мұрдадыев М. М. Капитализмдән сәсиализмә кечид дөврүндә Азәрбајҹанда пролетариат диктатурасы дәвләтинин тәшкили вә инкишафы (1917—1937). — Бақы, 1973: Раһимов К. Совет демократијасынын Ленин принциплә-ринин тәнтәнәси — Бақы, 1967: Шыхлинский З. Б. Азәрбајҹан кәдиндә Совет ґуручу-луғу (1926—1932). — Бақы, 1975: Әһмәдов Х. Азәрбајҹанда Советләрин җарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәси (1920—1925). — Бақы, 1966: История государства и права Азәрбајҹанской ССР (1920—1934 гг.). — Бақы, 1973: Гейдаров И. И. Деятельность Совета народных комиссаров Азәрбајҹанской ССР (1921—1925); Автореф дис... ист. наук. — Бақы, 1975.

² Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 379, с. 3, и 2а, в. 59—65.

³ Резолюции и постановления съездов Азәрбајҹанской ССР (1921—1937 гг.). — Бақы, 1961. с. 9; Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 379, с. 16, и. 4, в. 150—151.

⁴ Ленин В. И. Әсәрләринин там күллијјәти, 35-чи чилд, с. 60.

⁵ Ленин В. И. Әсәрләринин там күллијјәти, 32-чи чилд, с. 208.

⁶ Бюллетень ЦК АКП (6), 1921, № 7, с. 3.

⁷ Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 279, с. 3, иш. 2 а, в. 59.

⁸ Шыхлинский З. Б. Азәрбајҹан кәдиндә Совет ґуручулуғу (1926—1932). — Бақы, 1975. с. 7.

⁹ Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 379, с. 3, иш. 2 а, в. 61.

¹⁰ Ленин В. И. Әсәрләринин там күллијјәти, 37-чи чилд, с. 276.

¹¹ Ленин В. И. Әсәрләринин там күллијјәти, 38-чи чилд, с. 104.

¹² Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 379, с. 16, иш. 13, в. 108—109.

¹³ Јенә орада, с. 3, в. 114; иш. 18, в. 2.

¹⁴ Бакински рабочи, 1 мај 1922.

¹⁵ Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 379, с. 3, иш. 444, в. 2—9.

¹⁶ Јенә орада, иш. 3, в. 16.

¹⁷ Јенә орада, иш. 83, в. 5.

¹⁸ Третья сессия пленума ЦИК Азәрбајҹанской ССР (Стат. отчет. — Бақы, 1922, с. 18).

¹⁹ История государства и права Азәрбајҹанской ССР (1920—1934 гг.). — Ба-ку, 1973, с. 218.

²⁰ Әһмәдов Х. Азәрбајҹанда Советләрин җарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәси (1920—1925). — Бақы, 1966, с. 133.

²¹ «Азәрбајҹан тарихи», III ч., I һиссә, с. 342.

²² Обзор деятельности правительства Азәрбајҹанской ССР за 1925 и 1926 гг.

Отчет V Всеазербайджанскому съезду Советов. — Баку, 1927.

²³ Бу барədə атрафлы мәлүмат алмаг үчүн бах: Гулиев Ч. Б. Кестәрилән әсәри, 301—314.

²⁴ Бакински работчи, 9 ијул 1923.

²⁵ Бу барədə атрафлы мәлүмат алмаг үчүн бах: Мадатов Г. Нахчыванда Совет йакинйјәтинин гәләбәси вә Нахчыван МССР-ин йарадылмасы. — Баку, 1958; Алиев А. Борьба за установление и укрепление Советской власти в Нахичевани. — Баку, 1960; Гулиев Ч. Б. Кестәрилән әсәри.

²⁶ СУ Азерб. ССР, 1924, № 2, ст. 43.

²⁷ ЗСФСР-ин вә ССРИ-нин тәшкили мәсәләләри тарихи әдәбијатда кениш изаһ едилдјиндән биз бу мәсәләни изаһ етмәин лазым билмирик.

²⁸ Азерб. ССР ОИМДА, ф. 379, с. 16, иш. 72, в. 9.

Н. З. Мамедов

РОЛЬ АзЦИК В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ (1921—1925 годы)

В статье исследуются конкретно-исторические условия деятельности АзЦИК в области решения основных вопросов национального-государственного строительства и осуществления первых социалистических реформ в республике.

На основе конкретных фактов и первичных источников освещаются образование и укрепление советского государственного аппарата в республике, образование НКАО и НахАССР на территории Азербайджанской ССР, роль АзЦИК в подготовке национальных кадров. На I Всеазербайджанском съезде Советов, состоявшемся в мае 1921 г., АзЦИК действовал в рамках первой конституции азербайджанской ССР и способствовал успешному осуществлению основных задач социалистического строительства.

В работе отмечено, что АзЦИК в своей законодательной, распорядительной и исполнительной деятельности руководствовался указаниями В. И. Ленина.

Результаты исследования дают возможность сделать вывод, что государственно-хозяйственная и массово-политическая деятельность АзЦИК в республике в 1921—1925 гг. повысила роль Советского государства, расширила его организационно-хозяйственные и культурно-воспитательные функции, углубила социалистическую демократию, усилилось привлечение трудящихся к работе в государственном аппарате.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ

Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1986, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1986, № 3

А. М. АҒАЈЕВ

ИРАН ИСЛАМ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СОСИАЛ-ИГТИСАДИ ИНКИШАФЫНЫН БӘЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИНӘ ДАИР

(Икинчи мәгалә)

Мүлкәдар даирәләринин чидди мугавимәтинә сәбәб олмуш ганунлардан бири «Су,ун әдаләтли бөлкүсү» ганунудур. Ислам Республикасынын конституцијасына көрә өлкә әразисиндәки бүтүн јерүстү вә јералты сулар дөвләтә мәнсубдур [1]. Бу принципә әсасән Ислам Шура Мәчлисi 1982-чи илдә бу барәдә ганун тәсдиг етмишдир [2, 59]. Гејд етмәк лазымдыр ки, һәлә мугавгәти һөкүмәт дөврүндә мугәјјән даирәләр суја «еһтијачы оланлар»ын [3] мәнәфеји үчүн ганун лајиһәси тәртиб едиб, 1979-чу илдә Ислам Шура Мәчлисинә тәгдим етмиш вә бу лајиһә һәмин илдә дә мәчлисин тәсдигиндән кечмишдир. Нәтичәдә 150 гектара гәдәр әразини сувармаға имкан верән су гујулары газымаг ичазәси верилмишди. Беләликлә, «еһтијачы оланлар» пәрдәси алтында кизләнмиш торпаг саһибләри кениш мигјасда суварма имканларына малик олмушдулар. Әввәлки дөврдә олдуғу кими, јенә дә су мүлкәдар-кәндли муга-сибәтләриндә истисмар васитәсинә чеврилмиш олду. Су гујулары газымаг үчүн техники вә дикәр имканлары олмајан кәндлиләр сују мүлкәдардан сатын алмаға мәчбур олурдулар. Әкәр шаһ режими дөврүндә мүлкәдар бир саат мүддәтиндә суварма ишләри үчүн кәндлидән 12—30 түмән алырдыса, инди бу мәбләғ 100—120 түмәнә галхмышды [2, 62]. Беләликлә, конституцијанын сују истисмар васитәсинә чевирмәји гадаған етмәси принципи анчаг кағыз үзәриндә галды. «Сујун әдаләтли бөл-күсү» һаггында ганун әдаләтли бөлкүнү нәинки тә’мин етмәди, әксинә, кәндиң варлы зүмрәләринин мәнәфејинә хидмәт етмиш олду. Бүтүн бунлар бир үмуми нәтичәјә кәлмәјә әсас верир ки, Иран Ислам Республи-касы дөвләтинин аграр проблемләрин һәллинә јөнәлдилмиш програмы вахт кечдикчә өзүнүн илкин принципләриндән узаглашмыш, социал проб-лемләрин халг күтләләринин мәнәфејинә ујғун һәлли әсасән вәд олараг галмыш, өлкәнин буржуа-мүлкәдар инкишафына нәинки зәрбә вура билмәмиш, әксинә, һәмин инкишаф истигамәтин өлкәнин ичтимаи-игти-сади һәјатынын апарычы вә мугәјјәнедичи хәттинә чеврилмәсинә хидмәт етмишдир. «Чомһурије еслами» гәзети 1982-чи илдә јазырды: «Һазырда јени бир чәрә ан ортаја атылмышдыр ки, о варлы тәбәгәләрин мәнәфе-јинин гаты мүдафиәчиси кими ганунверичи органа, Ислам Шура Мәч-лисинә дарашыб мәзлумларын мәнәфејинә ујғун һәр һансы бир ганун лајиһәсинин әлҗһинә чыхыр» [4].

Һөкүмәт даирәләриндә кәскин ихтилафлара сәбәб олан мәсәләләр-дән бири харичи тичарәтин миллиләшдирилмәси проблеми олду. 1979-чу илин декабрында дөвләт харичи тичарәтин миллиләшдирилмәси гә-рарыны е’лан етди. Бу гәрарын әлҗһдарларына чаваб олараг мәчлисин сәдри һашеми Рәфсәнчами харичи тичарәтин миллиләшдирилмәси лү-

зумуну бу чүр изаһ едирди: «Әкәр биз харичи тичарәтин миллиләшдирилмәси проблемини конституцияда тәсбит едиркәс, бунун сәбәби нәдир? Әкәр бу сахтакарлыг, «оғурлуг», «гара базар» олмасајды вә бүтүн бунлар халга әзаб вермәсәјди, һеч бу сөнбәтләрә (харичи тичарәтин миллиләшдирилмәси—А. А.) еһтијач да галмазды» [5]. 1980-чи илин мартында дәвләт инһисары чәрчивәсиндә 130 алычы тәшкيلاتын јарадылмасы јолу илә харичи тичарәтин миллиләшдирилмәси мәсәләсинә јенидән бахылды. Мәлум олду ки, дәвләт елан етдији гануну һәјата кечирмәк игтидарында дејилдир. Үзвләринин әксәријјәти дин хадимләриндән ибарәт олан нәзарәт шурасы харичи тичарәтин миллиләшдирилмәси һаггында мәчлисин гәбул етдији ганунун бәзи мүддәаларынын хүсуси мүлкијјәтин тохунулмазлыгы барәсиндә ислам нормаларына зидд олдуғуна әсасән рәдд етди. Мәсәлән, нәзарәт шурасынын үзвләри ганунун дәвләт идхалат-ихрачат мүәссисәләри тәрәфиндән бүтүн харичи тичарәт әмәлијјатларына там нәзарәт едилмәси башланан гәдәр олар, јәни һәмин дәвләт мүәссисәләри хүсуси тачирләр тәрәфиндән идхал олунан малларын тичарәтини тәнзим етмәлидир маддәси илә разылашмадылар. Бу маддәнин һәјата кечмәси хырда буржуа даирәләринин дахили тичарәт сәһәсиндә фәаллашмасы демәк оларды. Лакин нәзарәт шурасы харичи тичарәтин миллиләшдирилмәси һаггында гануну рәдд едәркән, о, биринчи нөвбәдә ири тичарәт капиталынын арзусуну һәјата кечирмәк мәгсәдини күдүрдү. Чох чидди мүбаризәдән сонра буна наил ола билди.

назырланмыш програмда, хусуси бөлмә, ә үстүнлүк верилир. Игтисади-
јата дөвләт вә хусуси капитал гојулушунун һәчми, нисбәти 17% вә 83%
олачағы планлашдырылыр [8].

Беләликлә, Ираның Гәрб өлкәләри илә әләгәләринин тәдричән бәр-пасы әслиндә о гүввәләрин фәәлијјәтинин нәтичәсидир ки, онлар өлкә-дә апарылан һәр һансы бир миллиләшдирмә програмынын әлејһинә кәс-кин мүбаризә апармыш вә инди дә бу мүбаризәни давам едирләр. Деји-ләнләрдән даһа бир үмуми нәтичә чыхыр ки, миллиләшдирмә програмы-нын уғурсузлуға уғрамасынын вә тәдричән гәрб дүнјасы илә јахынлаш-мағын өзү дини-сијасы рәһбәрлијин илк вахтлар ирәли сүрдүјү прин-сипләрдән кери чәкилмәсинә даһа бир характерик мисалдыр. Бу кери чәкилмә исә, сәсиал саһәдә елә нәтичәләр вермиш вә верир ки, онлар ин-гилаба бөјүк үмидләр бәсләмиш халг күтләләринин вәзијјәтини даһа да ағырлашдырыр. Халг күтләләринин ағыр вәзијјәти һәр шәјдән әввәл мәнзил проблеми, ишсизлик, баһалыг вә с. илә әләгәдардыр. Ингилаб-дан әввәл вә ингилаби һадисәләр дөврүндә он минләрлә кәнд әһалиси-

нин шәһәрләре ахышмасы бурада онсуз да кәскин олан мәнзил проблемини даһа да кәскинләшдирди. Буна көрә дә һөкүмәтин гаршылашдығы ән мұһым соснал мәсәләләрдән бири мәнзил проблеми олду ки, онун да һәлли үчүн мұәјјән тәдбирләр көрүлүрдү. Һәлә 1979-чу илдә халг күләләринин вә ингилаб комитәләринин тәзјиги алтында мәчлис шәһәрләрдә истифадәсиз галмыш торпагларын дәвләтин ихтијарына кечмәси һаггында ганун [11] верди. Дәвләтин мәгсәди истифадәсиз галмыш торпаг саһәләриндә мәнзилләр тикмәк олдуғу бир сурәтдә, буржуа-капиталист даирәләри һәмин торпаглары алғы-сатгы объектинә чевирәрәк һәр вәһлә дәвләтин фәалијјәтинә имкан вермирдиләр. Вәзијјәт о јерә чыды ки, ири торпаг саһибләри руһаниләрин көмәји илә шәһәрләрдә истифадәсиз галмыш торпаглар һаггында верилмиш ганунун ләғвинә наил олдулар: Нәзарәт Шурасы ону «ислама зидд» ганун кими ләғв етди [11, 82]. Беләликлә, ислам һөкүмәти бу мәсәләдә дә мүлкәдар-буржуа даирәләринин мұғавимәтини ғыра билмәди. «Кейһан» гәзетинин етирафына көрә он минләрлә шәһәр јохсулларынын евсиз-ешиксиз кечәләр күчәләрдә кечәләмәләри ади һала чеврилмишдир [12].

Мөвчуд проблемләрдән бири дә ишсизликдир. Бәзи һесабламалара көрә һәлә 1979-чу илдә Иранда 3 милјон нәфәр ишсиз вар иди [13]. 1984—1985-чи илләрдә исә бу рәғәм даһа да артмышдыр [14]. Сыраларында 3—5 милјон ишсизин олдуғу әһалинин һәјат шәраитинин ағыр олмасы өзлүјүндә дә ајдындыр. «Кейһан» гәзети јазыр: «...елә дејилир ки, мөһтәкирлијә, «гара базара», истисмар вә капиталист тәмајүлләринә гаршы чидди мұбаризә апарылыр. Анчаг бу мұбаризәнин бир мүсбәт нәтичәси көзә көрүнмүр» [15]. Игтисади чәтинликләрин режим үчүн хошакәлмәз нәтичәләр төрәдә биләчәји еһтималына ишарә едәрәк һәмин гәзет даһа сонра јазыр: «Игтисади саһәдә гәләбәләр газанмадан сијаси гәләбәләр јарымчыг галачагдыр» [15]. Мөвчуд проблемләр анчаг халг күтләләринин вәзијјәтинин ағырлашдырыр. Әввәлләр олдуғу кими, јенә дә мұәјјән даирәләр фираван һәјат кечирирләр. Ингилабдан аз сонра фираван һәјат сүрмәк имканы оланлар һәмин конкрет тарихи шәраитлә әлагәдар олараг әкәр малик олдуғлары сәрвәтләринә көрә аз-чоһ горху һисси кечирирдиләрсә, инди артыг, нечә дејәрләр, вар-дәвләтинә көрә нечә кәс утанмыр. Сөһбәт тәкчә буржуа-капиталист тәбәгәләриндән кетмир. Иш ондадыр ки, Иран Ислам Республикасында режимин идарәләриндә, ислам комитәләриндә ишләјәләрин, «ислам ингилабынын кешикчиләри»нин вә дүнјәви вәзифәләри әлә кечирмиш, гәрб маркалы баһалы шәхси машынларда кәзән руһаниләрин вә чоһ бөјүк сәрвәтә саһиб олмуш тачирләрин симасында јени һаким тәбәгә јаранмышдыр.

Мөвчуд проблемләрин һәлли чоһ бөјүк мадди вәсант тәләб едир. Бу вәзијјәтдән чыхыш олараг Иран һөкүмәти идхалаты азалтмаға башлајыр. Бу исә јени һөкүмәт дәврүндә бөјүк сәрвәтләр газанмаға өјрәнмиш тачирләрин мәнәфејинә тохунур. Демәли, әкәр режим өзүнү малијјә васитәләри илә тәмин етмәјә чалышса, күчлү тичарәт ширкәтләринә зијан вурмуш олар ки, бу да һөкүмәт үчүн чидди сијаси нәтичәләр верә биләр. Сон мәлуматлара көрә дәвләтлә ири тачирләр арасында харичдән идхалетмә һүгугу үстүндә чидди мұбаризә кедир ки, бу бир сыра саһәләр үзрә харичдән идхалы дајандырымыш вә өлкә дахилиндә «гара базар»ын даһа да кенишләnmәсинә вә гијмәтләрин кәскин шәкилдә артмасына сәбәб олмушдур.

Чоһ бөјүк миғјасда мадди васитәләри удан мұһарибәнин сијаси јола дајандырылмасы лүзумунун сон заманларда Иран рәһбәрлијинин мұәјјән даирәләриндә дәрк олунмасы өлкәнин дүшдүјү ағыр игтисади вәзијјәтлә әлагәдардыр. Мұшаһидәчиләрин фикринә көрә, мәчлисин сәдри һашеми Рәфсәнчани, баш назир Һосејни Мусәви вә президент Әли Һаменей араларындакы зиддијјәтләри кәнара гојуб мұһарибәни дајандырмаг һаггында үмуми разылыға кәлибләр.

Мөвчуд соснал-игтисади вә сијаси проблемләр бүтөвлүкдә өлкәдә наразылыг сәдаларыны артырмыш вә режим әлејһинә сијаси иглимин јаранмасына сәбәб олмушдур. Үмид вар иди ки, ингилаб сијаси һәјаты әсаслы сурәтдә демократикләшдирәчәк, сөз, јығынчаг вә нұмајиш азадлығыны һәјата кечирәчәкдир. Лакин өлкәдә бүтүн мүтәрәгги гүввәләрә, о чүмләдән Иран Халг Партијасына гаршы кәскин мұбаризә кетмиш, нәтичәдә һәмин гүввәләрә чидди зәрбә ендирилмиш, бу да дүнјанын мүтәрәгги даирәләриндә чидди тәәссуф һисси доғурмаја билмәз.

Әдәбијјат вә гејдләр

- ¹ Иран Ислам Республикасынын Конститусијасы, 45-чи маддә.
- ² Сөрневешт-е енгелаб дәр керове незам-е ечтемай вә егтасади дәр чомһурије ислами-је Иран, Tehran, 1982.
- ³ Әлбәттә, онлар әһалинин јохсул зүмрәләри дејилдиләр.
- ⁴ Чомһурије ислами, 14 март 1982.
- ⁵ Пәјам-е енгелаб, 23 мај 1983.
- ⁶ Нју-Йорк тајмс, 13 ијун 1982.
- ⁷ Гејд етмәк ләзымдыр ки, 1982-чи илдә Иранын игтисадијјат назирин Нәвваби дәнхышларынын бириндә бу фикрдә олдуғуну вә миллиләшдирилмиш сәнајә мүәссисәләринин хусуси шәхсләрә сатылмасынын тәрәфдары олдуғуну билдирмишдир. Бах: Гәһлил-е рујдадһа-је һәфтеки, 19 феврал 1982.
- ⁸ Пәјам-е енгелаб, 17 март 1983.
- ⁹ Чомһурије ислами, 2 апрел 1982.
- ¹⁰ Кейһан, 2 апрел 1982.
- ¹¹ Эндишәһа..., с. 81.
- ¹² Кейһан, 29 октјабр 1982.
- ¹³ Велт, 20 сентјабр 1982.
- ¹⁴ Монд, 10 ијул 1984.
- ¹⁵ Кейһан, 27 октјабр 1982.

А. М. Агаев

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН

(Статья вторая)

В статье анализируется ряд ключевых вопросов социально-экономического развития ИРИ. Основное внимание уделяется анализу первоначальных программных установок, обнародованных политико-религиозным руководством ИРИ после победы революции. Затрагиваются основные принципы «Тоухидной экономики», рассматриваются вопросы аграрной реформы, национализации внешней торговли, «пустующих городских территорий» (с целью решения жилищного вопроса) и т. д. Автор приходит к выводу, что в результате упорного сопротивления буржуазно-помещичьих кругов, а также их покровителей из числа правящего духовенства вышеназванные мероприятия практически были приостановлены. Ход событий свидетельствует о перерождении существа целого ряда ранее объявленных принципов социально-экономического развития ИРИ.

Ф. Ш. ШАБАНОВ

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО УСТРОЙСТВА ТУРЦИИ (20—30-е ГОДЫ)

Турция — первая из стран Ближнего и Среднего Востока вступила на революционный путь внутренних преобразований, приведший к формированию в стране независимой национальной буржуазно-республиканской государственности.

Основные принципы создания нового государственного механизма были намечены в общих чертах основателем Турецкой республики Мустафой Кемалем в ходе национально-освободительной борьбы турецкого народа, развернутой под плодотворным влиянием Великого Октября, и закреплены в решениях Эрзурумского и Сивасского конгрессов (1919 г.), а также в ряде последующих правовых актов и политических документов.

Проведение в жизнь решений конгрессов было возложено на представительный комитет, избранный в Сивасе в составе председателя (М. Кемаль) и 12 членов из видных деятелей освободительного движения. Неотложной задачей комитета было устранение ставленников султанской власти из органов местного управления в Анатолии, и уже к началу 1920 г., после переезда комитета из Сиваса в Анкару, бразды правления почти на всей территории Анатолии находились в руках кемалистов и их «временного анкарского правительства» в лице Представительного комитета. Программой борьбы кемалистов стал «Национальный обет» (Misar-imilli) разработанный на анкарском совещании в конце 1919 г. и принятый в январе 1920 г. стамбульской палатой депутатов [1; 2, с. 252—253], большинство из которых являлись представителями национальной буржуазии — сторонниками М. Кемалья. Пункт шестой этого документа, решительно отвергая «всякие обязательства, препятствующие политическому, правовому, финансовому развитию», провозглашал право Турции на независимость и целостность территории в границах, существовавших к моменту подписания Мудросского перемирия (30 октября 1918 г.).

К практическому осуществлению мероприятий по формированию национальной государственности кемалисты приступили вслед за оккупацией Стамбула английскими войсками (16 марта 1920 г.) и роспуска стамбульской палаты депутатов (18 марта). В соответствии с инструкцией, выработанной Представительным комитетом, в Анкаре начал свою деятельность новый меджлис — Великое национальное собрание Турции (ВНСТ), открытое 23 апреля 1920 г. «в торжественной обстановке под пение духовенства» [3, с. 28—29].

ВНСТ — однопалатный парламент — функционировало без роспуска на вакации одной сплошной сессией до 16 апреля 1923 г. на первых пленарных заседаниях ВНСТ — меджлиса первого созыва

были приняты еще до Конституции 1921 г. многочисленные законопроектно-постановления и прочие нормативные акты. Первые конституционным актом, принятым в день открытия ВНСТ, было постановление № 1 [4, с. 1], определившее полномочия избранных 350 депутатов, в том числе 58 из бывших депутатов стамбульского меджлиса; председателем избран М. Кемаль, одним из его заместителей — Джалаледдин Ариф-бей (бывший председатель стамбульской палаты депутатов). 25 апреля принято постановление № 5 [4, с. 2] об образовании правительства ВНСТ, а законом от 2 мая [4, с. 6; 5] определен порядок избрания его членов в составе 11 чел. из членов ВНСТ по абсолютному большинству голосов. Главой правительства избран Мустафа Кемаль.

Первые мероприятия по созданию конституционных основ национальной государственности проводились в крайне сложной обстановке — в условиях все еще продолжающейся борьбы с оккупантами и внутренней реакцией. Да и в самом составе ВНСТ первого созыва было немало лиц, в той или иной форме выражавших устремления реакционных-клерикальных и консервативных кругов. В борьбе с антиреспубликанскими происками в стране важное значение имело принятие Закона об измене родине [6] и Закона о судах независимости [7; 8, с. 5—6]. Были установлены самые жесткие меры наказания вплоть до смертной казни через повешение по приговору суда в отношении лиц, уличенных в посягательстве на целостность и национальную независимость Турции. Рядом конституционных актов производилась административная перестройка, уточнялись права и функции новых органов управления и самоуправления в вилайетах, казе, нахиях; заметные успехи имело анатолийское правительство в деле организации первых отрядов регулярной национальной армии, несмотря на большие трудности, сопряженные с недостатком офицерских кадров, орудий и боеприпасов.

Создание Великого национального собрания как верховного законодательного и исполнительного органа, формирование его первого правительства, перестройка системы местного управления и судоправительства, комплектование новых вооруженных сил — все это послужило основой для разработки проекта первого «Конституционного закона». Проект в окончательном варианте, после всестороннего обсуждения в ВНСТ и в специальных комиссиях, с учетом замечаний М. Кемалья, был одобрен и принят 20 января 1921 г. под названием «Закона об основных установлениях № 85» [2, с. 338—340].

Конституция 1921 г. (из 23 статей) фактически представляла собой конституционный акт, закрепляющий правовое положение ВНСТ — верховного однопалатного [9; 10, с. 19; 11, с. 8] законодательного и исполнительного органа власти, а правительства — как правительства ВНСТ. Конституционный акт, провозглашая нацию «единственной носительницей государственной власти», вместе с тем обходит молчанием такие важнейшие принципы буржуазно-демократической конституции, как права и обязанности граждан. В нем также не говорится о главе государства, об отмене султанской конституции в целом, о ликвидации султаната-халифата.

Между тем даже декларативное провозглашение принципа «народного суверенитета», конституционное закрепление положения ВНСТ как верховного законодательного органа, фактически существ-

вующего республиканского государственного строя представляли для того времени прогрессивное явление. Это означало автоматическое устранение султанской власти и правительства от управления по крайней мере той частью территории, где была признана законная власть анкарского меджлиса.

В деле успешного проведения первых конституционных преобразований в новой Турции, в поднятии ее престижа на международной арене и внутри страны важное значение имело установление дружеских добрососедских отношений между Советским правительством и правительством ВНСТ: признание правительством РСФСР анкарского правительства де-юре (2 июня 1920 г.); открытие советского посольства в Анкаре (7 ноября); заключение равноправных договоров о дружбе между РСФСР и Турцией (16 марта 1921 г.) [12; 13, с. 149—150], советскими республиками Закавказья и Турцией (Карский договор 13 октября), Турцией и Украинской ССР (2 января 1922 г.) [14]. В соответствии с этими международно-правовыми актами Советское правительство оказывало бескорыстную материальную, моральную, дипломатическую помощь молодому анкарскому правительству в борьбе с оккупантами и в строительстве независимой национальной государственности в Турции [15].

К концу 1922 г., после Муданийского перемирия (11 октября), анкарское правительство приступило к решению вопроса о султанате-халифате. Несмотря на противодействия реакционных кругов и открытых антиреспубликанских выступлений в ВНСТ лидеров оппозиции — Рефет-паши, Кязым Карабекира, Али Фуада (Чебесоя), Хюсейна Рауф-бея, вопрос о судьбе султаната-халифата был поставлен М. Кемалем на пленарном заседании меджлиса. В результате бурных дискуссий 30 октября — 1 ноября 1922 г. был принят ряд конституционных актов [16]: «Об отделении султаната от халифата»; «О низложении султана Мехмеда VI (Вахидеддина) и упразднении султаната», «Об избрании нового халифа из среды членов Османской династии в качестве главы мусульманского духовенства, а не «наместника аллаха». После бегства Вахидеддина решением ВНСТ от 18 ноября 1922 г. [17] на пост халифа избран был принц Абдул Меджид [18; 19, с. 34].

Упразднение султаната и сосредоточение всей законодательной и исполнительной власти на всей территории Турции фактически и юридически исключительно в самом анкарском меджлисе значительно подняли авторитет и позицию ВНСТ и лично Мустафы Кемалю не только внутри страны, но и в международных отношениях. Эти исторические акты лишили империалистов возможности использовать султана на предстоящей мирной конференции, открывшейся в Лозанне 20 ноября 1922 г. Очередной задачей М. Кемалю и его соратников по борьбе за республиканскую форму Турецкого государства стала теперь ликвидация халифата [20; 21, с. 692], представляющего собой «оплот оппозиции» в борьбе за восстановление конституционной монархии в стране.

Прежде всего следовало официально, юридически обоснованно провозгласить республику как единственную форму национальной государственности Турции. С этой целью, по инициативе М. Кемалю, был разработан ряд предварительных мер: 6 января 1923 г. обнародована Декларация о создании Народной партии как единой правящей партии кемалистов-республиканцев; 3 апреля — принят Закон

об изменениях в Положении о выборах в новый меджлис [22], по которому возраст для активного избирательного права снижен с 25 до 18 лет; отменен имущественных ценз.

Завершающим этапом явилось обнародование ими 8 апреля Декларации под названием «Докуз умде» (9 принципов) [23, с. 319—321], представляющей программу народной партии, основные положения которой сформулированы на основе «Национального обета» и «Экономического пакта», принятого на Измирском конгрессе в феврале 1923 г. Декларация вновь подтвердила, что «ВНСТ — единственный представитель нации», «Акт ВНСТ об упразднении султаната ни при каких условиях не подлежит изменению». В Декларации не упоминается о необходимости официального провозглашения республики и ликвидации халифата. «Опасаясь, что консерваторы могли одурманить народ, — говорил М. Кемаль в своей исторической речи, — я не хотел преждевременно включать эти вопросы в программу» [2, с. 127; 24, с. 96].

Декларация стала программой действий Народной партии, оформленной на Учредительном собрании в августе 1923 г. на основе общества защиты прав Анатолии и Румелии (председателем партии был избран М. Кемаль). Действенное значение программы Народной партии, переименованной в 1924 г. в Народно-республиканскую партию (НРП), впервые проявилось в предвыборной компании на выборах в ВНСТ второго созыва весной 1923 г. (до организационного оформления НРП): список кандидатов в депутаты был составлен самим М. Кемалем, в числе избранных 286 депутатов 265 являлись членами Народной партии [25, с. 237].

Работа первой сессии началась 11 августа 1923 г. и продолжалась до 22 апреля 1924 г. На сессии приняты многочисленные постановления и законы, в том числе постановление № 1 о формуле светской клятвы депутатов перед меджлисом в верности новой власти. 29 октября на пленарном заседании ВНСТ утвержден разработанный М. Кемалем законопроект об официальном провозглашении республики [26]. Первым президентом республики был единогласно избран М. Кемаль; формирование нового республиканского правительства поручено Исмет-паше, который на следующий день 30 октября определил личный состав Совета министров. Опубликованный, таким образом, Закон под № 364 о провозглашении республики [27] разрешил три конституционных вопроса строительства республиканского государственного механизма: а) определение названия государства; б) учреждение должности главы государства; в) создание самостоятельного правительства по кабинетной системе. В соответствии с этим внесены соответствующие изменения и дополнения в ряд статей конституционного закона 1921 г. Незадолго до принятия Закона № 364 на заседании ВНСТ 13 октября был рассмотрен и разрешен вопрос об официальном провозглашении Анкары столицей Турции, вопреки стремлениям оппозиции перенести «резиденцию республики в Стамбул» [21, с. 263].

Революционные преобразования, происшедшие по инициативе и при непосредственном участии лидера турецкой национальной буржуазии Мустафы Кемалю в системе организации республиканской государственной власти и управления, стали знаменательными событиями в истории Турции. Это означало прежде всего сильнейший мо-

рально-политический удар по проидам реакционных сил страны — монархистов, стамбульской компрадорской буржуазии — всех тех, кто ревностно отстаивал идеи о халифате и стремился наделить халифа светской властью, поставив его во главе государства с резиденцией в Стамбуле. Официальное конституционное провозглашение республиканской формы правления, сосредоточение функций президента и главы государства в одних руках уже явилось предвестником отмены халифата и вместе с этим уничтожения всяких условий и почв к «возрождению» конституционной монархии в Турции.

Вопрос о юридической ликвидации халифата был рассмотрен и решен на совещании руководящей группы Народной партии, а 3 марта 1924 г. в ВНСТ представлен соответствующий законопроект. В тот же день в ВНСТ рассмотрено еще два законопроекта: «Об упразднении Министерства шарии и вакфов» и «Об унификации школьного образования». Все три законопроекта были приняты и утверждены на пленарном заседании ВНСТ [2, т. IV, с. 251—253; 4, т. V, с. 665—668].

Согласно Закону № 429 все дела о религиозно-правовых установлениях переданы в ведение вновь учрежденного управления по делам культов. («Диянет ишлери идареси»), начальник которого назначался президентом республики по представлению главы правительства, с подчинением его непосредственно Совету Министров. Руководство мечетями и завийе, назначение и увольнение имамов, шейхов также относились к ведению начальника Управления по делам культов. Законом № 430 все духовные школы переданы в ведение Министерства просвещения. В соответствии с Законом № 431 последний отпрыск династии османов — халиф Абдул Меджид низложен и со всей семьей и свитой (150 чел.) выслан за пределы Турции, а все их имущество подлежало конфискации в пользу государственной казны Турецкой республики [2, т. IV, с. 354—355].

Важным прогрессивным решением ВНСТ, принятым незадолго до принятия новой конституции, было «лаицизация» («светизация») всей судебной системы — судоустройства и судопроизводства. По закону № 469, принятому 8 апреля 1924 г., шариатские суды в республике объявлены ликвидированными — дела, относящиеся к их компетенции, передавались в ведение светских судов.

Перечисленные выше конституционные изменения были воплощены в новой Конституции республиканской Турции, утвержденной ВНСТ 20 апреля 1924 г. под названием «Тешкилат-и эсасийе кануну» («Закон об основных установлениях»). Конституция 1924 г. закрепила преобладающую силу светских, буржуазно-демократических принципов, направленных на упрочение основ независимой национальной республиканской государственности. Однако сохранение в конституции прежней формулы «Официальная религия Турции — ислам» (ст. 2) обязывало органы власти и управления учитывать те или иные нормы шариата и прочих религиозно-правовых установлений при регулировании бытовых вопросов мусульманского населения страны. Касаясь этой статьи, М. Кемаль в своей исторической речи отмечал, что сохранение этого положения в конституции «было вызвано тем, чтобы не давать нашим врагам истолковать светское государство как атеистическое» [2, т. IV, с. 126].

Между тем конституционное закрепление указанной в статье 2-й

формулы, возможно, и было одним из поводов к выступлениям лидеров созданной в октябре 1924 г. оппозиционной «Прогрессивно-республиканской партии» Кязима Карабекира, Али Фуада (Чебесой), Рауф-бея, Рефета за восстановление халифата и прочих религиозных учреждений [29]. Но эта оппозиционная партия вскоре была распущена на основе принятого 4 марта 1925 г. «Закона об охране порядка» («Текрир-и сукун кануну») [30], и ее лидеры были лишены депутатских полномочий. Несмотря на жесткие правительственные меры, антиреспубликанская борьба реакционных сил не прекращалась: в июне 1926 г. в Измире был раскрыт заговор против президента республики Мустафы Кемалья; в Анкаре выявлены реакционные проижди руководителей «Иттихад-и Терекки», которые по приговорам «судов независимости» были подвергнуты суровым мерам наказания.

Важными мероприятиями, направленными на дальнейшую светизацию турецкого общества и закрепление конституционных основ, явились: отмена фески и замена ее шляпой для гражданского населения [31]; закрытие текке и завийе, роспуск дервишских орденов и сект [32], замена мусульманского летоисчисления (хиджры) международным; введение латинизированного алфавита взамен арабского алфавита и письменности; упразднение прежних званий, прозвищ, титулов — хаджи, хафиз, молла, паша, бей и т. д. и введение фамилий и новых военных чинов — маршал, генерал и т. д. Ряд статей текста конституции 1924 г. подвергнут изменениям: по ст. 10 и 11 турецким женщинам предоставлено активное и пассивное избирательное право и повышен возрастной ценз для избирателей обоих полов с 18 до 22 г., а для избираемых — 30 лет; из статьи 2-й исключено упоминание об исламе как официальной (государственной) религии Турции [33], в статьях 16 и 18 изменена формула присяги депутатов и президента при вступлении в свои полномочия (религиозная формула «клянусь аллахом...» заменена светской — «обещаю своей честью...»); из ст. 26, определяющей функции ВНСТ, исключена фраза «...проведение в жизнь постановления шариата».

В рассматриваемый период впервые в истории Турции введены новые, светские юридические кодексы — уголовный [34], торговый, процессуальные, а также закон о брачно-семейных отношениях и Гражданский закон [35], упразднившие веками сохранявшие силу губительные пережитки прошлого (многоженство, затворничество турецких женщин) и прочие гражданско-правовые нормы ислама.

В деле упрочения государственного суверенитета и национальной независимости Турции большое значение имело принятие в 1928 г. закона о турецком гражданстве [36], положившего конец остаткам капитуляционных норм в турецком законодательстве.

Конституция 1924 г. с внесенными в нее изменениями и дополнениями по своей социальной сущности представляла собой типичную буржуазно-демократическую конституцию, и несмотря на некоторые специфические национальные черты, имела много общего с конституциями буржуазно-демократических стран Запада. И эта общность проявляется в ней в ряде статей, которые также не отражают действительности.

В. И. Ленин, говоря о соотношении конституции с действительностью, с реальным соотношением классовых сил указывает, что «фигурна конституция, когда закон и действительность расходятся; не

фиктивная, когда они сходятся [37, с. 345]. Указание В. И. Ленина вполне применимо и к турецкой конституции. Положение о том, что «верховная власть безоговорочно принадлежит народу» (ст. 3), или «ВНСТ является единственным и подлинным представителем народа и осуществляет верховную власть от имени народа» (ст. 4), или же «судебная власть осуществляется от имени народа» (ст. 8) — статьи, декларирующие «суверенитет народа» представляют чистейшую функцию, скрывающую классовый характер турецкой буржуазной государственности, прикрывающую диктатуру буржуазии формальным демократизмом конституции.

Столь же фиктивны статьи конституции, относящиеся к правам и обязанностям депутатов меджлиса: «Каждый депутат является представителем не только того округа, который избрал, но и всего народа» (ст. 13); депутат обещает «своей честью не преследовать никаких целей, которые могли бы нанести ущерб счастью и благополучию... народа» (ст. 16). Несоответствие этих конституционных положений действительности видно, во-первых, из того, что член ВНСТ фактически является представителем не всей турецкой нации, а только того округа, который его избрал; далее, будучи избранным в данном округе, депутат должен быть связанным наказом своих избирателей, отчитываться перед ними и по мере надобности быть отозванным избирателями. Но конституция обходит молчанием эти подлинно демократические принципы (см. ст. 17). Потому и избиратели лишены были возможности воздействовать на «своего» депутата. Кроме того, по действовавшей до 1946 г. двухступенной системе выборов в меджлис кандидаты в депутаты обычно выдвигались по спискам правящей Народно-республиканской партии (НРП) и фактически избирались из числа представителей имущих слоев, буржуазной интеллигенции, напр., при выборах 1923 и 1927 гг.).

Глава пятая конституции «Политические права турок» (ст. 68—88) декларирует прогрессивные, демократические принципы: «Равенство всех турок (турчанок) перед законом, запрещение всяких привилегий — классовых, сословных... неприкосновенность личности, права и свободы совести, мысли, слова, печати, труда, собственности, собраний, объединений... как естественные права турок». Однако отсутствие в ней конституционных гарантий и наличие ограничительных оговорок в статьях о «свободах и правах» граждан фактически сводят на нет формально провозглашенные права и свободы подавляющей части населения — трудового крестьянства, рабочих... Интересы трудящихся в меджлисе, правительственных учреждениях могли бы отстаивать и добиваться удовлетворения их насущных социально-экономических требований Коммунистическая партия Турции (КПТ), или созданная в 1924 г. Всетурецкая конференция труда, или же турецкая социалистическая рабоче-крестьянская партия (ТСРКП). Но их деятельность была прекращена еще при жизни Ататюрка: ТКП была загнана в глубокое подполье и в 1925 г. ее деятельность запрещена, а типография конфискована. Тем не менее борьба рабочих за свои законные права не прекращалась и в последующие годы.

Конституционные основы турецкой буржуазной государственности, закрепленные в кемалистской конституции (1924 г.), не были затронуты последующими конституциями, принятыми после военных перево-

ротов 1960 и 1980 гг. Сформулированные в конституции 1924 в ст. 2 редакции 1937 г. шесть кемалистских принципов, рассматриваемых законодателем как «основа основ» турецкой государственности, закреплены в несколько иной формулировке и в конституциях 1961 и 1982 гг. Полностью сохраняются в них основные принципы организации законодательной, исполнительной и судебной властей. Изменения, внесенные после переворотов в систему государственной власти и управления, относятся в основном к конституционному положению главы государства, структуре ВНСТ, Совета Министров, судебной организации и прокуратуры. Значительно расширены полномочия и функции президента, избираемого теперь сроком на 7 лет (по конституции 1924 г. — на 4 года), при нем создан вспомогательный орган — государственный консультативный совет из лиц, компетентных в государственных делах и юриспруденции. Расширены полномочия и Совета Министров — премьер-министру предоставлено право издавать постановления, имеющие силу закона, и право объявлять чрезвычайное положение в стране сроком до одного месяца, созданы новые министерства, учреждена должность зам. премьера. В соответствии с конституцией 1961 г. была создана вторая палата ВНСТ, ликвидированная после переворота 12 сентября 1980 г. По новой конституции (1982 г.) ВНСТ — однопалатный парламент избирается в составе 400 депутатов сроком на 5 лет по одностепенной системе выборов (по конституции 1924 г. — 450 депутатов — на 4 года по двухступенной системе выборов).

Учреждены новые судебные органы: конституционный суд, Высший судебный совет, конфликтный суд, расширились функции прежних судов — верховного административного совета как административно-судебного органа.

Важная роль в политическом механизме республиканской Турции как буржуазно-демократического государства принадлежит политическим партиям. До введения в 1946 г. многопартийной системы единственно правящей партией в Турции являлась Народно-республиканская (кемалистская) партия. С этого времени стали организационно оформляться друг друга сменявшие у власти различные буржуазные партии. Какое бы преобладающее место не занимала в меджлисе или в правительстве та или иная буржуазная партия, классовая сущность и социальная природа буржуазного государственного механизма оставались неизменными.

Во всех конституциях новой Турции обращает внимание сформулированное Кемалем Ататюрком и впервые закрепленное в конституции 1924 г. положение о том, что «республиканская форма правления турецкого государства ни под каким видом не может предлагаться к каким-либо изменениям. Основатель турецкого национального государства рассматривал республиканский государственный режим Турции как самый надежный и единственно возможный путь к обеспечению государственного суверенитета и национальной независимости страны. Это было заветной мечтой Ататюрка, которая зародилась у него еще в годы борьбы против иностранных интервентов и феодально-теократического режима в стране и полностью воплотилась в жизнь в период успешного проведения лаицистских реформ (20—30-х годов). Это и есть претворение в жизнь известного положения национального обета (ст. 6) о том, что «основным условием существования

Турции является обладание нами полной независимости и свободой в целях обеспечения возможности нашего развития».

«Республиканская форма правления, — отмечает видный советский исследователь актуальных проблем истории Турции А. Ф. Миллер, — была для Турции закономерным, более того — неизбежным, не имевшим альтернативы следствием развития турецкого народа, роста его национального самосознания» [38, с. 132].

Формирование на территории Анатолии суверенного национально-демократического буржуазного государства с республиканской формой правления по инициативе Мустафы Кемалья Ататюрка и под его непосредственным руководством явилось подтверждением его верности клятве, данной им еще в мае 1919 г. «Я дал священную клятву, — говорил тогда М. Кемаль, — самоотверженно бороться вместе со всей нацией, пока не достигну цели — независимости страны» [39, с. 12].

Примечания

¹ Текст «Национального обета» в шести статьях был переведен и на французский язык [2].

² См.: Кемаль Мустафа. Путь новой Турции. — 1933, т. III.

³ *Junus Nani*. Birinci Büyük Millet Meclisinin açılışı ve isyanlar. — İstanbul, 1955.

⁴ *Düstur*, tertip. III, ç. 1.

⁵ *Resmî gazete*, 1920, 7 июля (№ 1).

⁶ Текст Закона об измене родине № 2 от 29 апреля 1920 г. см.: [2, с. 271, прим. 18].

⁷ Впервые суды независимости учреждены законом № 21 от 11 сентября 1920 г., затем реорганизованы Законом № 249 от 31 июля 1922 г. с широкими полномочиями. К концу 1923 г. особо важную роль сыграл стамбульский суд, «разгромивший стамбульскую крамолу». См.: [8, с. 5—6].

⁸ *Kılıç Ali*. *İstiklal Mahkemeleri hatırası*. — İstanbul, 1955.

⁹ После принятия Закона № 85 оппозиция подняла вопрос о восстановлении второй палаты под названием «Высокая палат» с передачей последней части законодательных функций. См.: [2, т. IV, с. 307, прим. 16].

В феврале 1922 и феврале 1924 г. депутаты Рефет, Сурея, К. Карабекир и другие вновь выступили с предложением учредить вторую палату, назвав ее «Советом специалистов», однако их предложения были отвергнуты [2, т. IV, прим. 59—61; 10, с. 19; 11, с. 8].

¹⁰ *Şeref Çözübüyük*. *Anayasa menileri*. — Ankara, 1957.

¹¹ *Şeref Çözübüyük*. *Anayasa hakkında meclis görüşleri*. — Ankara, 1967.

¹² Московский договор (16 марта) высоко оценил Мустафа Кемаль как документ о миролюбивом дружеском отношении советского народа к турецкому [13, с. 149—150].

¹³ *Международная жизнь*, 1963.

¹⁴ Документы внешней политики СССР, тт. III, IV, V.

¹⁵ В. И. Ленину 20 апреля 1922 г. М. Кемаль с глубокой признательностью писал: «...помощь, которую нам столько раз оказывала Россия, приобретает в наших глазах особое значение...» (*Известия*, 1927, 15 марта).

¹⁶ Законы № 307 и 208 см.: [2, т. IV, с. 313—314, прим. 21].

¹⁷ Текст Закона № 314 см.: [4, ч. I, с. 164—166].

¹⁸ М. Кемаль указывал, что Абдул Меджид будет носить лишь «голый титул халифа мусульман, без права на светскую власть» [2, т. IV, с. 107].

¹⁹ *Özer Çetin*. *Türkyede laiklik*. — İstanbul, 1967.

²⁰ В исторической речи (1927 г.) М. Кемаль говорил: «Когда был решен вопрос о ликвидации султаната, нельзя было ликвидировать одновременно с султанатом и халифат. Это было неразумно. Нужно было тогда отделить султанат от халифата» [21, с. 692].

²¹ М. Кемаль. *Nutuk*, II.

²² За два дня до принятия Закона № 320 о выборах в ВНСТ был объявлен роспуск прежнего меджлиса.

²³ Содержание декларации см.: [2, т. IV, с. 319—321].

²⁴ *Tekin Alp*. *Kemalizm*. — İstanbul, 1936.

²⁵ Турецкая республика. — М., 1975.

²⁶ Законопроект фактически был подготовлен М. Кемалем совместно с Исмет-пашой еще весной 1923 г. [21, с. 268].

²⁷ Закон № 364 «Об изменениях и дополнениях к проекту конституционного закона» опубликован в «Ресми газете», 1923, 7 ноября (№ 4). Текст ст.: [2, т. IV, с. 348, прим. 33].

²⁸ Постановление от 13 окт. 1923 г. см.: [4, ч. V, с. 38].

²⁹ В ноябре 1924 г. лидеры ПРП под маской защиты ислама выступали с призывом к нации поддержать их в борьбе против новых, светских законов, за восстановление религиозно-правовых установлений. См.: [2, т. IV, с. 256—257].

³⁰ Закон № 578 об охране порядка, опубликованный в «Ресми газете», № 87, был принят ВНСТ «для борьбы с реакционными организациями, течениями, печатью» [2, т. IV, с. 370].

³¹ Текст Закона № 671 от 25 нояб. 1925 г. см.: [2, т. IV, с. 371, прим. 60].

³² Закон № 677 от 30 нояб. 1925 г. См.: [2, т. IV, с. 372, прим. 62; 4, ч. 7, с. 113].

³³ В феврале 1937 г. в связи с исключением из ст. 2-й конституции положения об исламе как «государственной религии Турции», статья дополнена положением исключительно светского характера — шестью принципами («алты ок»): республиканизм, национализм, народность, этатизм, лаицизм и революционность, — принятыми еще 15 мая 1931 г. на третьем конгрессе НРП в Анкаре в качестве развернутой программы действия этой партии [2, т. IV, с. 328—338].

³⁴ Уголовный кодекс, как и другие кодексы, принят в 1926 г. За его основу взята итальянская УК с буржуазно-демократическими принципами, применительно к условиям республиканской Турции.

³⁵ Гражданский кодекс 1926 г., по существу, представляет в основном турецкий перевод Швейцарского УК. С его введением фактически и юридически утратил свою силу султанский ГК «Меджелле» (дословно: «Уложение юридических решений»), составленный в свете учения ханифатской юриспруденции с множеством арабо-фарсидских слов и терминов, изданных в 16 книгах (араб. алф.) в 1869—1876 гг. Содержание его см.: [4, ч. 7, с. 2239—2252].

³⁶ Текст этого закона опубликован в «Ресми газете», 1928, № 904.

³⁷ Ленин В. И. Как социалисты-революционеры подводят итоги революции и как революция подвела итоги социалистам-революционерам. — Полн. собр. соч., т. 17.

³⁸ Миллер А. Ф. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. — М., 1983.

³⁹ *Atatürkten düşünceler*/Toplayan E. Z. Karal. — Ankara, 1956.

Ф. Ш. Шабанов

ТҮРКИЈӘНИН СИЈАСИ ГУРУЛУШУНУН КОНСТИТУСИЈА ЭСАСЛАРЫ

(20—30-чу илләр)

Мәғаләдә Түркијә Республикасынын јаранмасы, өлкәнин сијаси гурулушунун конститусија эсаслары шәрһ олунур. Республиканын һакимијјәт вә идарә органларынын формалашмасында Мустафа Камалын, онун тәшәббүсү вә рәһбәрлији илә тәшкил олунмуш Халг партијасынын ролу хусусилә гејд олунур. Республика гуручулуғунун ағыр, мурәккәб шәраитиндә муртәче-руһаниләрлә, султан-хиләфәт тәрәфдарлары олан сијаси хадимләрлә Мустафа Камалын вә онун садиг силаһдашларынын ардычыл мүбаризәси кәстәрилир. Республиканын илк конститусијаларынын (1921 вә 1924-чү илләр) эсас маддәләри тәһлил олунур. Түркијә Республикасынын ичтиман-сијаси һәјатында ислаһатларын мүвәффәғијјәтлә кечирилмәсиндә, онун бейнәлхалг чәһдәдә нүфузунун артмасында Түркијә һөкүмәтинин РСФСР вә Зағағразија Совет Республикалары илә достлуг мүнәсибәтләринин башланмасы хусуси бир амил кими кәстәрилир.

ӘБҮЛФӘЗ РӘНИМОВ

АЗЕРБАЙДЖАНДА ТЕЈМУРИ-ҺУРУФИ МҮНАСИБӘТЛӘРИ
ҺАГГЫНДА
(МУЗАКИРӘ ЈОЛУ ИЛӘ)
(Икинчи мәғалә)

Бир сыра өлкәләрдә, шәһәрләрдә олдугу кими, һуруфиләр Шир-
ванда да тәғиб олунашлар. Бәлкә елә буна көрә дә Бәдр Ширвани
Ширваншаһа јаздығы ше'рләринин бириндә өзүнүн «Фәзлүллаһиләр-
дән» олмадығыны хүсуси гејд етмишдир [1]. Фәзлүллаһ Нәиминин
«Вәсијјәтнамә»синдә дә һуруфиләрин Ширванда тәғиб олунасына
анд мә'лумат вардыр. «Вәсијјәтнамә»дә охујуруг: «Ордан учгар бир
јерә кетмәјиниз мәсләһәтдир. Белә ки, бакылыларын хәбәри олмасын.
Әһали хәбәр тутса арханызча кәлән олар, сизи тута биләрләр. Әкәр
Хачә Фәхрәддин орададырса вә өһдәсинә алырса, сизи көтүрүб елә
бир јерә апарсын ки, кимсәнин хәбәри олмасын. Өз кејиминизи вә ха-
ричи көрүнүшүнүзү дәјишин, ширванлы вә дағлы чамаатынын шәкли-
нә салын» [2].

Шүбһә јохдур ки, «ордан» вә «орададырса» сөzlәри Бакыја аид-
дир. Чүнки әкәр Нәиминин гызлары Бакыдан чох узаг бир јердә ол-
сајдылар, бакылылар онларын кетмәсиндән кеч хәбәр тутардылар.
Демәли, Нәими бакылылардан архайын дејилмиш, буну исә бакылыла-
рын һуруфиләрә һүси-рәғбәт бәсләмәмәси, онлара гошулмадасы илә
әлагәләндирмәк даһа инандырычыдыр. Фәзлүллаһын «өз кејиминизи
вә харичи көрүнүшүнүзү дәјишин, ширванлы вә дағлы чамаатынын
шәклинә салын» јазмасы да бу фикрин доғрулуғуну сүбүт етмәкдәдир.
Чүнки онун бу сөzlәриндән белә нәтичә чыхыр ки, ширванлылар вә
бурада јашајан дағлылар һуруфиләрә гошулмадығындан тәғиб олу-
намышлар [3].

Ширванлыларын һуруфиләрә гошулмадығыны Нәиминин «Вәсиј-
јәтнамә»дә Хаганинин 2 бејтини вермәси дә сүбүт етмәкдәдир. Чүнки
Хагани һәмин 2 бејтиндә јазыр ки, мәним өмрүм боју Ширванда бир
достум олмады. Нәинки дост, каш бир танышым олајды. Мән зәмәнә-
нин һүсејнијәм, наәһл адамлар исә мәним Језид вә Шүмүрүмдүрләр.
Рузкарым тамам ашура, Ширван исә мәним Кәрбәламдыр [4].

Мә'лумдур ки, Нәсими һуруфилијин әсас тәблиғатчыларындан ол-
муш вә әксәр ше'рләриндә һуруфилик идејаларыны әкс етдирмишдир.
Шаир бир чох ше'рләриндә ислам дининин бәзи еһкамларына гаршы
чыхыр, рәдд едир, лаға гојур вә с. һәм дә бунлар ачыг вә ајдын де-
јилир. Нәсими диванында һәр һансы бир ислам дини хадиминин онун
әлүмүнә фитва вермәк үчүн әсас вар иди. Демәли, шаир һәр чүр иш-
кәңчәдән, һәтта өлүмүндән белә горхнамыш вә һуруфилији тәблиғ ет-
мишдир.

Суал олунур, нә үчүн һуруфи олмајан Газы Бүрһанәддин [5], Сул-
тан Әһмәд Чәлаир [6] вә диқәр шаирләр [7], һәмчинин тарихчи Ибн
Эрәбшаһ [7, 239] өз ше'рләриндә Тејмурләнки тәғбир етмиш, онун
чолаглығыны, фәсад вә фитнәсинин дүнјаны тутдуғуну, гудүз ит кими
(кәлби-үғур) олдугуну јазмыш, Нәсими диванында исә Тејмурләнкә
гаршы јазылмыш бир мисраја белә раст кәлмирик? Бәлкә горхмуш-
дур?! Мә'лум олдугу кими, шаирин диванында олан онларла ше'рдә
дири-дири сојулмазындан, дара чәкилмәсинлән, јандырылмазындан
горхмадығыны тәсвир едән бејтләр вардыр. һәм дә нәзәрә алмаг ла-
зымдыр ки, шаирин јашадығы орта әсрләрдә (һәмчинин дә сонралар)
дини еһкамлара, етигадлара гаршы чыхмаг бир һөкмдара гаршы чых-
магдан даһа горхулу олмушдур.

Нәиминин әсәрләриндә дә Тејмурләнкин зүмләринә, ишғалчылыг
сијасәтинә гаршы гејдләрә, ишарәләрә раст кәлмирик.

Бу да бир тарихи һәгигәтдир ки, Тејмурләнк һуруфиләри тәғиб
етмишдир. Нәими мәһз Тејмурләнкин кәстәриши илә Мираншаһ тәрә-
финдән өлдүрүлмүшдүр. Чүнки Тејмурләнк чох ајыг, узагкөрән, чәсүр,
һијләкәр бир шәхс олмуш вә Шәргин әксәр шәһәрләриндә фәалијәт
кәстәрән чәсүсләри васитәсилә һәр бир мәсәләдән вахтында хәбәр
тутмушдур [8].

Мүсәлман олан Тејмурләнк дә башга һөкмдарлар кими һәм өз си-
јасәтинә, һәм дә ислам шәриәтинә, еһкамларына гаршы чыханларла
мүбаризә апармыш вә белә шәхсләри чәзаландырмамышдыр.

Һуруфиләрин мүәјјән мүддәт Бакыда мәскән салмаларынын әсас
сәбәби бу шәһәрдә башга шәһәрләрә нисбәтән әмин-аманлыг олмасы
иди. Даһа доғрусы, Ширваншаһ Шейх Ибраһим Тејмурләнклә мүттәфиг
олдугу вә Бакы Ширванын ән учгар бир јашајыш мәнтәғәси олдугу
үчүн сакит кушә иди. Бу фикрин һәгигәтә јахын вә бәлкә дә һәгигәт ол-
дуғуну Нәиминин Бакыја өз айләси илә кәлмәси долајысы илә олса да,
тәсдиғ етмәкдәдир. Нәими Бакыја Тејмурләнклә мүбаризә үчүн кәлсәј-
ди (Бакыда Тејмурилер олмадығы үчүн белә кәлишә еһтијаж да јох
иди), өз айләси илә бирликдә кәлмәзди [9].

Тејмурләнкин кәстәриши илә Ширванда һуруфиләрин тәғибинә
башланылар. Нәими түтүлүб Әлинчә галасы әтрафына [10] апарылыр
вә орада өлдүрүлүр [11]. Һуруфиләрин бир дәстәси Тејмурләнкин һәлә
ишғал едә билмәдији өлкәләрә, о чүмләдән Түркијә гачыр. 1400-чү,
јахуд 1402-чи илдә Султан Бәјзидин (1389—1402) Ангара әтрафында
мәғлүбијјәти әрәфәсиндә исә орадан башга шәһәрләрә, һәмчинин һәлә-
бә кетмәјә мәчбур олулар.

Әкәр һуруфиләрин фәалијәтләриндә Киббин кәстәрдији кими,
«нәзәри», «сијаси» [12] бир мәгсәд олмасајды, елмин мүхтәлиф саһә-
ләрини, алимләри севән [13] сејидләрә һөрмәт едән Тејмурләнк, Сәфә-
ви ханәданы суфиләринә, онларын мүршиди Хачә Әлијә [14] (1392—
1429) (Шаһрух исә Шаһ Нәмәтүллаһ Вәлијә [15]) (1329—1430)
һөрмәт етдији кими, онлара да рәғбәт кәстәрәр, һимәјә едәрди [16].

Һәмчинин демәк лазымдыр ки, һуруфиләрин сијасәт мејданына
чыхмалары Тејмурләнкин Азәрбајҷана јүрүшүндән әввәлки илләрә тә-
садүф едир. 788 (1386)-чи илдә Нәими өз әгидәсини кениш шәкилдә
јајмаға башладығы вахт [17] исә һеч чүрә ирәлини көрүб, јәгинләш-
дирә билмәзди ки, Тејмурләнк бир даһа Азәрбајҷана кәләчәк. Јахуд

һуруфиләр әввалчәдән нечә мұәјјәнләшдирә биләрдиләр ки, Тәбризи виранә гојмуш Тохтамышла Тејмурләнк арасындакы «ата-оғуллуғ» [18] арадан көтүрүлчәк, 1387-чи илдә Тохтамыш јенидән Азәрбајчана һүчүм етдији үчүн, бу ики фәтәһ арасында ганлы мұһарибәләр ола-чаг вә нәһајәт, 1395-чи илдә Тејмурләнк гәти галиб кәлчәкдир [19].

XV әсрин сонларындан башлајараг јазылмыш, әлдә олан вә исти-фадә етдијимиз мә'хәзләрдә Чәнуби Азәрбајчан шәһәрләри әһалисинин Тејмурләнкә гаршы бөјүк мұғавимәт көстәрдикләри бу мұбаризәдә һу-руфиләрин иштирак етдији вә һәмин шәһәрләрин истиласындан сонра Тејмурләнкин ораларда, јухарыда адлары чәкилән шәһәрләрдә олду-ғу кими, амансыз зүлмләр, вәһшиликләр етмәси барәдә конкрет мә'лу-мат јохдур. Һәтта Тејмурләнкә нифрәт едән, әсәрини она зидд, дүш-мән мөвгедән јазан Ибн Әрәбшаһ «Виран кәрдәни-мәмәлики-Азәрбај-чан вә Ираги-әрәб» («Азәрбајчан вә әрәб Ирагы мәмләкәтләрини ви-ран етмәси») сәрләвһәси алтында Тејмурләнкин Азәрбајчана һүчүмун-дан үмуми бәһс едир. Һараны вә нечә виран гојдуғу барәдә конкрет олараг һеч нә јазмыр. Садәчә олараг гејд едир ки, «Тејмур Тәбризә ча-гыб, гарәт вә јәғмаја башлады» [7, 61—62].

Бәдрәддин Ајни дә Тејмурләнкин Тәбризә 1386-чы илдә олан би-ринчи һүчүмундан бәһс едәркән үмуми шәкилдә јазыр ки, Тәбризи тут-ду, бураны дағытды. Әһалисиндән чохла адам гырды, әзаб верди. Онун әскәрләри бу шәһәрдә рум вә фирәнк әскәрләринин етмәдикләрини ет-диләр. Малларыны гарәт етди, әсир алды, јанғынлар төрәтди, чохла адам өлдүрдү. Тәбриз әһалисиндән һеч ким сағ галмады [20].

Һафиз Әбрунун «Зүбдәтүт-тәварих» әсәринә әсасланан А. Бакыха-нов јазыр ки, Тејмурләнк Тәбризә кәлди, мәшһур адамлардан бир чо-хуну өлдүрдү вә чәримә етди. Тәбризин танымыш сәнәткарларыны ығыб Сәмәргәндә көндәрди [21].

XIV—XV әсрләрин мұхтәлиф мәнбәләрини нәзәрдән кечирдикдә белә нәтичә кәлмәк олур ки, Шәки вә Әлинчәдән башга Азәрбајчанын дикәр шәһәр вә галалары Тејмурләнкә мұғавимәт көстәрмәдији, даһа доғрусу, зәфәрләрлә ирәлиләјән јүз минләрлә ордуја [22] мұғавимәт көстәрмәк игтидарында олмадылары үчүн онлар дағыдылмамыш, әһали үмуми гәтл вә гарәтә мә'руз галмамышдыр. (Һәтта она мұғави-мәт көстәрән Шәки вә Әлинчәнин дә дағыдылмасы, јерлә јексан едил-мәси, әһалинин гылынчдан кечирилмәси барәдә мә'лумат јохдур.) Һә-мин јерләрин һакимләри бәлкә дә Тејмурләнкин характерини билдик-ләри, онунла Шейх Йорәһим арасында олан мұнасибәтдән ибрәт дәрси алдылары, јахуд да арды-арасы кәсилмәјән ишғал вә гарәтләрдән тәнкә кәлдикләри үчүн дүзкүн һәрәкәт етмишләр [23]. Әкәр мұғавимәт көстәрмиш олсајдылар мәғлуб олачаг, шәһәр вә әһали чох зијан чәкә-чәкди [24]. Онлара мә'лум иди ки, Тејмурләнк она гаршы үсјан едән, мұғавимәт көстәрән, хәјанәтдә тәгсирләндирилән, тәһгирамиз мәктуб-лар јазанларла амансыз рәфтар едир. Чанлы инсанлары дири-дири горпага басдырыр, тикинти материалы кими дивар арасына гојуб һөр-дүрүр, башлардан миһарәләр дүзәлтдирир, аз јашлы кұнаһсыз ушаг-лары сүвариләринин атларынын ајағлары алтында тапдадыб мәһв етдирир вә с. [25]. Тәсадүфи дејилдир ки, К. Маркс онун вәһшиликләри һаггында јазмышдыр: «Тејмурун сијасәти минләрлә гадына, көрпәјә, сишијә, кәнчә ишкәнчә вермәкдән, онлары гылынчдан кечирмәкдән,

гырмагдан вә бунунла да һәр јердә дәһшәт јаймагдан ибарәт иди» [26].

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, белә бир дәһшәтли сијасәт тәкчә Тејмурләнкә јох, бүтүн ишғалчыларла аиддир. Мә'лумдур ки, Тејмур-ләнкдән әввәлки ән бөјүк чаһанкир Чинкиз хан (1206—1227), мұсири Тохтамыш, ондан 100 ил сонра «Аму-Дәрјадан тутмуш Фәрат чајына кими кениш әразини... һакимијјәти алтына» кечирмиш [26, 246]. Шаһ Исмајыл да ишғал етдији шәһәрләри, вилајәтләри ораларын әһалиси-нин хаһиши илә истила етмәмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, К. Маркс јазмышдыр: «Шаһ Исмајыл истилачы иди: 14 иллик һакимијјәти дөв-рүндә о, 14 әјаләт фәтһ етмишди...» [26, 246]. Бүтүн фәтәһләр ади бир инсанын бачармајачағы вәһшиликләр етдикләри үчүн тарихдә өзлә-ринә лајиг ад газанмышлар. Анчаг бир мәсәләни ајдынлашдырмаг ис-тәрдик. Ишғаллар әсасән ики шәкилдә олур: ади ишғалчылыг вә мұәј-јән бир әгидәни зорла јеритмәк шәклиндә. Чинкиз, Тохтамыш вә Теј-мурләнкин ишғалчылыгы ади ишғалчылыг, Шаһ Исмајылның исә шиәлији зорла јеритмәк сијасәти олмушдур. Бу ики сијасәт арасында әсаслы фәрг вардыр. Биринчидә фәтәһин өлүмү илә онун сијасәти ја-ваш-јаваш арадан кедир. Икинчидә исә фәтәһин уғрунда апардығы сијасәт әсрләр боју давам едир вә өз мәнфи тә'сирини көстәрир.

1396-чы илдә Мираншаһ атдан јыхылыб, руһи хәстәлијә тутулду-ғу, дәлисов олдуғу үчүн Тәбризин бир сыра көзәл биналарыны дағыт-дырыр ки, әвәзиндә јениләрини тикдирмәклә ад газансын. Һәмчинин хәзинәни пәјләјыр, мусигичиләри башына топлајыб кеф мәчлисләри гу-рур вә с. Мираншаһын бу һәрәкәтләрини арвады Ханзадә ханым Сә-мәргәндә кәләрәк, Тејмурләнкә хәбәр верир. Һиндистан сәфәриндән јеничә гајытмыш Тејмурләнк бу хәбәри ешидиб јола дүшүр. 1399-чу илдә Мираншаһы вәзифәсиндән көтүрүр вә јеринә оғлу Өмәр Шейхи [27] тә'јин едир [28].

Орта әср мәнбәләриндә һуруфиләрин мәһз Тејмурләнкин истила-ларына гаршы мұбаризә үчүн һәјат сәһнәсинә атылдылары, азаллыг уғрунда мұбаризә апармалары барәдә мә'лумат јохдур. Һуруфиләрин әз әсәрләриндә дә нәјин уғрунда мұбаризә апармалары, чанларындан кечмәләри барәдә мә'лумата раст кәлмирик. Анчаг бу мә'лумдур ки, Тејмурләнкин әмри, Мираншаһын көстәриши илә Фәзлүллаһ Нәими өлдүрүлдүјү үчүн, онун өлдүрүлмәси барәдә олан бир маддеји-тарихдә Тејмурләнкин залым, Мираншаһын [29] мә'ун, ит вә шейтанын мұри-ди олдуғу гејд едилир [30]. Һәм дә бу һадисәдән сонра һуруфиләр Мираншаһы Мараншаһ (иланлар шаһы), Дәччал адландырырлар [31].

Бүтүн јухарыда дејиләнләрә әсасән ашағыдакы нәтичә чыхарылыр:

1. Тејмурләнк Азәрбајчаны истила едәркән әсаслы мұғавимәтә, хә-јанәтә раст кәлмәдији, тәһгир олунмадығы үчүн күтләви гырғынлар төрәтмәмиш, шәһәрләри дағыдыб јерлә јексан етмәмишдир. Әксинә, бир сыра бәрпа ишләри апармышдыр. Дәрбәндин гала диварларыны тә'мир етмишдир ки, шималдан Ширвана һүчүм етмәк мүмкүн олма-сын Ширваны Тохтамышын амансыз ишғал, зүлм вә интигамларындан мәһз Тејмурләнк хилас етмишдир. Чәнуби Азәрбајчан Тејмурләнк тә-рәфиндән икинчи дәфә—1392-чи илдә истила едилдикдән сонра, 1405-чи илә гәдәр әһали әввәлки дөврләрә нисбәтән сакит јашамыш, арды-ара-сы кәсилмәјән феодал мұһарибәләринә, ишғаллара сон гојулмушдур.

2. Һуруфилијин әсасы Тејмурләнкин Азәрбајчана һүчүмундан әв-

вэл гоулмуш вэ онлар өз фәалијјәтләрини истиладан нишанә олмајан дөврләрдә дә давам етдирмишләр.

3. Нәминин рәһбәрлији илә јарадылан һуруфилијин әсас мәгсәди һеч дә јаделли ишғалчыларә—хүсусилә Тејмурләнкә гаршы мүбаризә дејил, үмумијјәтлә, «си, аси», «нәзәри» мүбаризә иди.

4. һуруфиләр Бакыја Тејмурләнкәлә мүбаризә апармаг үчүн кәл-мәмишләр. Бакы сакит бир кушә олдуғу үчүн кәлмиш вә ширванлылар онлара гошулмамышлар.

5. һуруфиләр савадлы олмуш, өз сирләрини кизли сахламыш вә әтрафларына кениш халг күтләси топлаја билмәмишләр.

6. һуруфилик ислам дининин шиәлик мәзһәби әсасында јарадылмыш кизли, мүтәрәгги характерли фәал бир тәригәт—тәшкилат олмушдур.

Әдәбијјат вә гејдләр

¹ Бәдр Ширвани. Диван, с. 545.

² Кәлпынарлы Ә. Фәзлүллаһи-һуруфинин вәсијјәтнамәси вә ја вәсајасы. Шәргијјат, II ч., Истамбул, 1958, с. 53—63. Бах: Нәими. Вәсијјәтнамә, Азәрбајҗан, 1970, № 5, с. 196.

³ «Вәсијјәтнамә»дәки бу гејдләрдән белә нәтичә чыхыр ки, бу күн дә белә «дағ-лы» адланан «дағлылар» Ширвана XIV әсрдән әввәл кәлмиш вә һуруфиләрин өзлә-ринә мәхсус кејимләри олмушдур ки, бу кејимлә дә онлар јерли әһалидән сечилмиш-ләр.

⁴ «Лүғәтнамә»дә (№ 48, с. 480) вә 3. Гулузадәнин әсәриндә (с. 94) Хаганинин 2 бејти ситат кәтирилмишдир. Ә. Кәлпынарлынын чап етдирдији «Вәсијјәтнамә»дә исә анчаг икинчи бејт ситат кәтирилмишдир (Шәргијјат, II ч., с. 54, 58, 59).

⁵ Бурһанәддин Г. Күлшәнә кәл никара, бүлбүлү көр. Бакы, 1976, с. 17.

⁶ Бах: Ибн Әрәбишәһ. Кәстәрилән әсәри, с. 62; Дөвләтшаһ. Тәзкирәтүш-шүәра, с. 342.

⁷ Бах: Ибн Әрәбишәһ. Кәстәрилән әсәри, с. 75—76.

⁸ Ибн Әрәбишәһ. Кәстәрилән әсәри, с. 298—299; Якубовский А. Тимур.—В кн.: Вопросы истории.—М., 1946, с. 13; Бартолд В. В. Әсәрләри, V ч., с. 565.

⁹ Әлбәтте, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, һуруфиләр Бакыда јашајаркән өз иде-јаларындан әл чәкмиш, тәблиғатларыны дајандырмышлар. Елә фәалијјәтдә олдуғлары-на көрә тәғиб олунмушдур.

¹⁰ Она көрә «әтрафына» јазырыг ки, Әлинчә һәлә алынмамышды. Әлинчә 1401-чи илдә фәтһ едилмишдир. (Јазди. Зәфәрнамә, с. 798).

¹¹ Раһимов Ә. Н. Нәминин өлдүрүлмәси барәдә Нәсиминин маддеји-тарихи. «Азәрбајҗан ССР ЕА Мәрузәләри», № 1, 1975, с. 89—92.

¹² Кениш мә'лумат алмаг үчүн бах: Гулузадә З. Кәстәрилән әсәри, с. 25—27.

¹³ Тејмурләнк тарих, ријазијјат, астрономија, ме'марлыг, һеј'әт вә с. елмләрини янкишафына хүсуси фикир вермишдир. Бах: История Самарканда.—Ташкент, 1969, т. I, с. 165; Уложения Тимура, с. 10, 26, 74.

¹⁴ Шејх Нәсән. Силсиләтүл-нәсәби-Сәфәвијјә, Берлин, 1343 һ. г., с. 45—48; Искән-дәр бәј Торкман. Тарихи-аләм-араји-Аббаси, Теһран, 1314 һ. г., с. 12.

¹⁵ Ислам Енсиклопедијасы, IX ч., с. 286; Эфендиев О. Азәрбајҗанское государ-ство Сефевидов в XVI веке. Баку, 1981, с. 42.

¹⁶ Шејх Нәсән, Искәндәр бәј Мүншинин вердикләри мә'лумат вә Әбди бәјин «Сәри-һүл-мүлк» әсәринин ахырына сонралар әләвә едилмиш 9 сәһифәлик, мәзмуну әсасән зағлы, әфсанәни хатырладан гәбәләдән белә мә'лум олур ки, куја Тејмурләнк Хачә Әлијә мүхтәлиф әмлакы вәгф етмиш вә бу вәғфнамәни 1011 (1602—1603)-чи илдә Шаһ Аббас Әндәхәддә әлә кецирмишдир. Вәғфнамәнин мәзмуну даһа чоһ нағыла ох-шадығы үчүн биз ону сахта һесаб едир вә фикримизи сүбүт етмәк үчүн ајрыча бир мәғалә јазачағыг.

¹⁷ Дөвләтабади. Сохәнвәрәни-Азәрбајҗан, II ч., Тәбриз, 2537 шаһәншаһи, с. 753 (фарсча).

¹⁸ Јазди. Зәфәрнамә, с. 387.

¹⁹ Якубовский А. Кәстәрилән мәғалә, с. 63—64; Узбекистон ССР тарихи, I ч., Гошкент, 1970, с. 458.

²⁰ Бәдрәддин Ајни. Игдүл-чүман фи тарих әһлиз-заман, вәр. 541 б—542 а. ССРИ ЕА Шәргһүнаслыг Институту Ленинград шө'бәсинин китабханасындакы әлјазмасы,

№ 350. (Бу барәдә бизә мә'лумат верән Мүбариз Әсәдова өз миннәтдарлығымызы бил-диририк).

²¹ Бакыханов А. Күлүстани-Ирәм, с. 80.

²² Тејмурләнкин ордусунун сајы мәнбәләрдә мүхтәлиф шәкилдә кәстәрилмишдир. Мәс.: Ф. Метсонски 700000 («Тејмурләнкин тарихи», Бакы, 1957, с. 19—20), Ибн Әрәб-шаһ исә 800000 (кәстәрилән әсәри, с. 131) кәстәрир. Чоһ күман ки, бу рәғәмләр бир гәдәр шиширдилмишдир.

²³ 1386-чы илдә Тејмурләнк кәлиб Шәнби-Газанда дүшәркә салдыгда Тәбризин көркәмли адамлары кәлиб өз итаәтләрини билдирдикләри үчүн, шәһәр гәтл вә гарәтдән киләс олур.

²⁴ А. Якубовски Тејмурләнкин Азәрбајҗана 1385—1386-чы ил һүчумундан бәһс едәркән кәстәрир ки, Тәбриз әһали үзәринә чоһлу верки гојур. (Бах: Якубовски А. Кәстәрилән мәғалә, с. 63).

²⁵ Массон В. М., Ромодин В. А. История Афганистана. — М., 1964, т. I, с. 327—328.

²⁶ Бах: «Азәрбајҗан тарихи», I ч., с. 217.

²⁷ Дөвләтшаһ исә јазыр ки, Тејмурләнк Азәрбајҗанын идарәсини Мираншаһын әғлу Әоубәкрә верди вә атасыны да она тапшырды. О да Мираншаһы мүһафизә етди. («Тәзкирәтүш-шүәра», с. 269—270).

²⁸ Шаһи. Зәфәрнамә, с. 161; Јазди. Зәфәрнамә, с. 715—723; Клавихо. Сәфәрнамә, фарс дилинә тәрчүмә едән Мәс'уд Рәчәб һија, Теһран, 1344 һ. ш., с. 354. Клавихо һәтта Тејмурләнкин Мираншаһы өлдүрмәк истәдијини, лакин јахын адамларынын ха-лиши илә онун күнаһындан кецијини јазмышдыр.

²⁹ Бу маддеји-тарих Нәминин фарсча диванына онун өз ше'ри кими салынмыш вә «Мираншаһ» сөзү «Ширваншаһ» кими верилмишдир. Дивани-Фарси Фәзлүллаһ Нәими Тәбризи вә Имадәддин Нәсими, Теһран, 1354 һ. ш., с. 13—14.

³⁰ Кәлпынарлы Ә. Бекташлик—һуруфилик вә Фәзлүллаһын өлдүрүлмәсинә дүшү-рүлән үч тарих, Шәргијјат, V ч., 1964, с. 21.

³¹ Петрушевский И. П. Ислам в Иране. — Л., 1948, с. 304.

А. Г. Рагимов

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ТИМУРИДОВ И ХУРУФИТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

(Статья вторая)

В статье на основе первоисточников и некоторых исследовательских работ рассматривается захват Азербайджана Тимуром, отношения хуруфитов к этому захва-ту и причины поселения их в Баку. Выводы, полученные в результате нашего иссле-дования, сводятся к следующему:

1. Тимур, вторгшись в Азербайджан и не встретив серьезного сопротивления, не устраивал массовых побищ населения и не разрушал городов. Наоборот, он осуше-ствил ряд восстановительных работ, в частности восстановил крепостные стены Дер-бента, чтобы невозможно было напасть на Ширван с севера. Именно Тимур предот-вратил захват Тохтамышем Ширвана. Со времени второго вторжения Тимура в Юж-ный Азербайджан в 1392 г. и до его смерти, последовавшей в 1405 г., население края жило в относительном спокойствии по сравнению с предыдущими эпохами; был поло-жен и конец непрекращающимся завоеваниям.

2. Основы движения хуруфизма были заложены до нападения Тимура на Азер-байджан; хуруфиты продолжали свою деятельность и после его смерти.

3. Основная цель возникшего под руководством Наими хуруфизма заключалась не в борьбе против иноземцев, в частности против Тимура, а в ведении «политиче-ской», «теоретической» борьбы.

4. Хуруфиты прибыли в Баку не для ведения борьбы против Тимура, а потому что Баку был спокойным местом. Ширванцы к ним не присоединились.

5. Хуруфиты были образованны, свои тайны берегли строго и не смогли собрать вокруг себя широкие народные массы.

6. Хуруфизм был тайным, политическим движением прогрессивного характера, возникшим на основе шиизма.

М. М. АЛИЕВ

К ПРЕДЫСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ НАХЧЕВАНСКОГО ХАНСТВА

В середине XVIII столетия, после продолжительного иранского господства Азербайджан вновь приобрел свою былую независимость, но на исторической арене выступал не как единое государство, а политически раздробленное на восемнадцать независимых и полунезависимых государственных образований — ханств [1, с. 760; 2, с. 86; 3, с. 228].

Период ханств является важным рубежом в истории Азербайджана, ибо в этот отрезок времени усиливается русская ориентация в Азербайджане и назревает реальная почва для присоединения Северного Азербайджана к России.

Исследование этого решающего исторического этапа продолжает оставаться актуальным вот уже более трех десятков лет. На сегодняшний день учеными Азербайджана изучена история некоторых ханств, в том числе Кубинского [4], Бакинского [5], Талышского [6], Шекинского [7], Урмийского [8], Макинского [9]. Этот период нашел свое отражение и в ряде общих работ [10; 11, с. 132; 2; 12]. История же остальных ханств все еще ждет своего исследователя.

Одним из таких ханств является Нахчеванское. Прежде чем стать ханством Нахчеванский край прошел сложный длительный исторический путь. Основа этого ханства фактически была заложена еще в XVI в. Как известно, в этот период на огромной территории Азербайджана образовалось Сефевидское государство с центром в Тебризе [13, с. 227; 14]. С момента своего образования это государство вело упорные и продолжительные войны с османской Турцией. В этих войнах Нахчеванский край находился в центре военных действий и временами оставался либо в руках османов, либо Сефевидов.

В 1554 г. турецкий султан совершил свой 12-й поход в пределы Сефевидского государства. В источниках он назывался «Нахчеванским походом» [15, с. 125]. Узнав о походе неприятеля, будучи не в состоянии сопротивляться, сефевидские войска во главе с шахом Тахмасибом отступили. Покинуло город и подавляющее большинство городского населения.

28 июля 1554 г., заняв Нахчеван, войска турецкого султана Сулеймана I, разгромив город, разрушили его до основания. Однако вскоре завоевателям пришлось покинуть город, ибо не хватало продовольствия и фуража. Во время отступления по приказу Сулеймана I войска подожгли город [15, с. 126]. После ухода турецких войск город постепенно начал восстанавливаться. При шахе Исмаиле II (1576—1577) правителем Нахчевана был назначен Шереф-хан Бидлиси. Однако его правление не было долговечным. В 1578 г. он с 400 своих приближенных укрепился в г. Бидлисе [16, с. 1330; 15, с. 127]. К этому времени относится новое наступление турецких войск на Азербайджан, Армению и Грузию.

Хотя османские войска во главе с Мустафа Ляля-пашой добились успеха и заняли много городов, в том числе Нахчеван, по ряду объективных причин завоеватели были вынуждены оставить город [15, с. 127].

При слабовольном шахе Мухаммеде Худабенде (1578—1587) Сефевидское государство было разделено между кызылбашскими племенами и их ответвлениями. Все области составляли ульк — наследственные владения. Во главе племен стояли беглярбеки [13, с. 271].

Богатый Нахчеванский край стал наследственным владением племен Кенгерли — ветви кызылбашского племени Устаджлу [11, с. 132].

В конце XVI в. г. Нахчеван вновь подвергся нашествию османских войск. По указанию турецкого султана Мурада III из Нахчевана и его окрестностей были выведены более 40 тыс. пленных [15, с. 127].

Спустя некоторое время (в 1588 г.) османские войска под командованием Фархад-паши вновь опустошили Нахчеван.

В 1603 г. возобновилась война между Сефевидами и османами. Глава государства Сефевидов шах Аббас I после тщательной подготовки выступил против османов и вскоре изгнал захватчиков из Тебриза. После Тебриза шах Аббас I повел свои войска в Нахчеван, где кроме основного гарнизона турецких войск нашли убежище и остатки тебризского гарнизона, потерпевшего до этого поражение [15, с. 130].

Спустя три дня в Нахчеван вошел шах Аббас I в сопровождении послов германского императора Рудольфа II Какаша и Тектандера. Последние в своих записях отмечали, что г. Нахчеван, равно как Маранд и Джульфа, кызылбашским войскам не оказывал никакого сопротивления.

Шах Аббас I, учитывая стратегическое значение Нахчевана, велел превратить его в опорный пункт шахской армии. Правителем Нахчевана шах назначил своего приближенного Магсуд Султана [17, с. 99]. Шах предвидел, что османы, не примирившись с поражением, могут вновь начать наступление. Однако он не был готов отразить неожиданную атаку турецких войск, поэтому решил опустошить и обезлюдить полностью все районы по левому берегу Аракса, чтобы в случае нападения лишить врага пропитания и кормовой базы. Население Нахчеванского края было выслано в район Дизака и Карадага [18, с. 277]. По данным источников, из Нахчеванского края в 1605 г. было выслано до 70 тыс. азербайджанцев и армян.

Во время выселения, получившего в истории название «великий сургун» (азерб. «великая выгонка»), шахские войска, сопровождавшие людей в Южный Азербайджан и в глубь Ирана, занимались грабежом и похищением женщин, девушек и юношей [13, с. 278]. Помимо издевательств над жителями, шахские воины разрушали города и села дотла, чтобы они не стали добычей противника. В этом погроме сильно пострадал и г. Нахчеван. В одном из источников по этому поводу говорилось, что в Нахчеване и Ване не осталось ни одного уцелевшего здания [13, с. 278].

Вскоре турецкие войска под командованием Омар-аги без сопротивления овладели развалинами Нахчевана. Завоеватели встретились с большими трудностями, так как не могли достать продовольствие для войск, фураж для вьючного скота. Приближение зимы, недостаток

продуктов питания усугубили и без того нелегкое положение османских войск. Воспользовавшись этим, сефевидские войска под командованием Амиргун-хана перешли в контрнаступление и легко одержали победу. Современник по этому поводу пишет: «Шah Аббас I послал Амиргун-хана с множеством воинов против Омар-аги и тот, прибыв, сражался с Омар-агой, убил его, разбил его войско и захватил живыми множество воинов. И этих захваченных живыми, и головы убитых послал шаху в Тебриз, а сам, укрепившись, занял место Омар-аги в Нахчеване и правил страной, как ему велел шах» [19, с. 83—84].

Став правителем Нахчевана, Амиргун-хан приступил к восстановлению города. Однако городу не суждено было восстать из руин. В 1635 г. турецкий султан Мурад IV направил войска во главе с Мехмед-пашой для завоевания Нахчевана. Захватив город, они не только ограбили горожан, но и сожгли его [18, с. 298]. Об опустошении Нахчевана войсками султана Мурада красноречиво свидетельствует современник, французский путешественник Тавернье, который писал, что в свое время Нахчеван был большим городом, однако полностью был разрушен войсками султана Мурада IV [15, с. 137].

После восстановления иранского господства в Нахчеване последовательно правили краем представители племени Кенгерли — Рза-эддин-хан (1647), Аликули-хан (1668), Мурад-хан (1669), Шереф-хан (1678), Мухаммед Рза-хан (1691) [15, с. 138].

В последней четверти XVII в. в Нахчеване наблюдался относительный хозяйственный подъем. По этому современник событий, французский путешественник Ж. Шарден в 1672 г. писал: «Нахчеван — большой разрушенный город. Его скорее можно назвать грудой развалин, постепенно восстанавливаемых и заселяемых» [20, с. 12; 21, с. 89]. Если раньше «...до 30 тыс. домов заключалось в его стенах [22, с. 347], то в XVII в. количество домов в Нахчеване снизилось до 20 тыс.» [20, с. 12].

Нахчеванский край, равно как и город Нахчеван, сильно пострадал в 20-е годы XVIII в., когда на Азербайджан вновь обрушились полчища османской Турции.

В результате успешных боев турецкие войска захватили много городов Сефевидов, в том числе Нахчеван. Глава иранского государства шах Тахмасиб II вынужден был в 1729 г. заключить позорный договор с османами.

На основании этого договора р. Аракс стала границей обоих государств. Османской Турции, наряду с городами Гянджа, Тбилиси, Ереван, Шемаха, был отдан и Нахчеван [23, с. 47].

Турецкое завоевание принесло много бедствий покоренным землям. Во время военных действий больше всего страдали сельские местности, не имевшие оборонительных сооружений. О тяжелой доле крестьян в дни господства турецких завоевателей можно судить по надписи, имеющейся в мечети Вананд, примыкавшей к г. Ордубаду в Нахчеванском округе: «В результате дороговизны и скудности был настоящий ад. Время настолько омрачилось, что на протяжении одного года селение Вананд и его окрестности три раза подвергались нападению и опустошению, и многие мусульмане, мужчины и женщины были убиты и угнаны в неволю, а прочие рабы божьи, рассеявшись и перейдя реку Аракс, поселились в деревнях того берега. И в те дни

неприятного сочатия планет [24] торговля также была прекращена» [11, с. 318].

Голод, неурожай, дороговизна и эпидемия стали обычными явлениями во всех областях, куда бы не ступали копыта турецкой конницы. Невспаханые поля, выженные посева, развалины домов, люди, оставшиеся без крова — вот незавидный пейзаж, созданный господством турецких завоевателей [25, с. 116а; 12, с. 100].

В это время Тахмасиб II для поднятия своего личного авторитета, в 1731 г. начал новые военные действия против турецких войск, преследуя цель отобрать у них Ереван, а затем и Нахчеван. Однако, Шах Тахмасиб II глубоко просчитался. Битва с турецкими войсками вновь завершилась поражением иранских войск. Шах вынужден был просить мира у турок, которые незамедлительно дали свое согласие, ибо мир в такой же степени нужен был им. Таким образом, 16 января 1732 г. в г. Керманшахе между Ираном и Турцией был заключен мирный договор, по условиям которого наряду со многими другими городами и г. Нахчеван остался в зоне турецкой оккупации. Однако вскоре шах Тахмасиб II был низвергнут военачальником Надир Кули-ханом, который формально назначив шахом восьмимесячного сына Тахмасиба II Аббаса III, фактически с этого времени стал править страной единолично.

Надир Кули-хан прежде всего аннулировал договор 1732 г., заключенный шахом Тахмасибом II с османами [12, с. 106]. После этого он потребовал от Турции возвращения всех земель, которые были завоеваны ею с 1723 г. Однако турецкий султан отказался выполнить это требование, что и явилось причиной возобновления военных действий между Ираном и Османской Турцией.

Получив ощутимый удар, турецкие войска постепенно очистили территорию Азербайджана, где восстановилось господство иранских феодалов.

В 1736 г. Надир Кули-хан короновался шахом Ирана с подвластными ему владениями.

Новый шах всюду определил наместниками своих ставленников. Главой же всех наместников в Закавказье назначил своего родного брата Ибрагим-хана [12, с. 126]. Современник событий, участник коронации Надир-шаха армянский каталокос Абрам Кретации по этому поводу писал: «Надир-шах своего брата назначил управляющим и сардаром, т. е. сараскером страны Атрпатакан, именуемой по-персидски Азербайджан, порекомендовал ему Нахчеван, Ереван и всю Араратскую область и Грузию и сделал его беклярбеки, властвующим повелителем и старшим над другими ханами» [26, с. 244].

Новые порядки Надир-шаха означали укрепление дисциплины во время сбора всевозможных податей, что влекло за собой усиление феодальной эксплуатации. Прямым результатом правопорядка шаха явились голод и дороговизна во многих городах и селах как в центре, так и на окраинах. Абрам Кретации был свидетелем того, как «...не хватало хлеба..., в Кафане, в Нахчеване, в Ереване» [26, с. 247; 12, с. 126].

Тяжелая феодальная эксплуатация способствовала обострению классовой борьбы. Та часть населения, которая не могла защитить себя, вынуждена была покинуть свои родные места и укрыться в со-

предельных странах. Некоторые феодалы из кенгерлинского племени за непокорность были переселены в Афганистан [27, с. 50]. Надир-шах вообще недоверчиво относился почти ко всем местным правителям, в том числе и к представителям кенгерлинской знати в Нахчеване. Хотя в силу обстановки шах и вынужден был с ними считаться, он не доверял им. В отличие от других мест велел, чтобы Нахчеванским краем управляли сразу два правителя-наиба: первый назывался хаким-е олкейе Нахчеван; второй — хаким-е тумане Нахчеван.

Первый назначался шахской властью и по традиции должен был выходить из кенгерлинского племени. Таковым был при Надир-шахе Мирза Рза. Последний утаил от казны собранные подати, за что был наказан и отстранен от занимаемой должности. Вторым правителем являлся командующий конным отрядом, тоже из фамилии кенгерлинских вождей. Эту должность занимал наиб Ага Гасан.

Кроме того, в Нахчеване, в административном отношении существенную роль играли векилы и аксакалы племени. В то время на территории Нахчеванского края находилось множество разветвлений кенгерлинского племени: кызыллы, сарбанлар, агабейли, гарадолаг, алиханлы, караханбейли, карабаглар и др. [28].

После того как Мирза Рза был наказан, он больше в Нахчеван не вернулся, его за крупную взятку приютил брат шаха Ибрагим-хан. Нахчеванским краем временно единолично стал править наиб Ага Гасан, который тоже не отличался умеренным отношением к мирному населению.

Доведенные до крайности народные массы выражали свое недовольство вооруженным выступлением. Очень образно описывает состояние податного сословия в Нахчеванском крае один из современников. Будучи по происхождению армянином, он в основном описывает тяжелую долю армянского населения, но при этом не забывая и о судьбе «турок» (в армянской исторической литературе и в народе турками назывались и азербайджанцы). «Итак, — пишет летописец, — в это тяжелое время страна ужасно обнищала. Родители сами продавали своих детей — мальчиков, но покупателей не находилось; оставляли жен, детей и дочерей и убегали в чужие страны. Хочу еще что-то рассказать, любезной моей души, о зле, причиняемом шахом Надиром нашей родине. Он собрал много мальчиков из армян и турок и превратил их в своих рабов... мальчиков и девочек продавали... и это было страшно большим горем для страны, как непомерное испытание для христиан и турок» [23, с. 66].

Репрессии не могли подавить недовольство народа. В результате жестокой эксплуатации страна вся была охвачена восстаниями. Едва Надир-шах в 1743 г. подавил восстание в Ширване [29, с. 147; 12, с. 119] как в 1746—1747 гг. вспыхнули новые восстания в различных уголках Азербайджана, Грузии и Армении. В реляции из Мугани от 15 марта 1747 г. русский посол в Иране М. М. Голицын писал: «...ныне во многих персидских областях, местах опасные обстоятельства и великое замешательство начинаются как-то уже в городах Гяндже, Ираване, Нахчеване и Тифлисе от положенных на оные в неумеренной сумме денежных штрафов, почти генерально все жители от мала и до велика и сами управители тех городов взбунтовались, собравшись со своими пожитками и скотом, в горы ушли» [29, с. 125].

Неизвестно, что еще творил бы Надир-шах над мирным населением, если бы в 1747 г. не пал жертвой дворцового заговора афшарской знати.

После падения державы Надир-шаха глава кенгерлинского племени Гейдар Гули-хан, опираясь на местных феодалов, вытеснил шахского наиба Ага Гасана и объявил себя независимым правителем образовавшегося Нахчеванского ханства.

Нахчеванское ханство, игравшее немаловажную роль в истории Азербайджана, имеет свою особенность. Это единственное ханство Северного Азербайджана, которое в период между первой и второй русско-иранскими войнами де-юре находилось в составе Ирана. Население этого ханства, сопротивляясь гнету иранских завоевателей, с надеждой смотрело на Русское государство, в составе которого другие северные ханства Азербайджана обрели покой.

Примечания

¹ Петрушевский И. П. Азербайджан. — В кн.: Очерки истории СССР. XVIII век, II половина. М., 1956.

² Абдуллаев Гаси. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения его с Россией. — Баку: Изд-во АН АзССР, 1965.

³ Алиев Ф. М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в I половине XVIII в. — Баку, 1975.

⁴ Абдуллаев Г. Б. Из истории северо-восточного Азербайджана в 60—80-х годах XVIII в. — Баку: Изд-во АН АзССР, 1958.

⁵ Искендерова М. С. Бакинское ханство и присоединение его к России: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1983.

⁶ Асадов Ф. История Талышского ханства и его связи с Россией: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1966.

⁷ Багирова М. История Шекинского ханства и присоединение его к России: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1980.

⁸ Далили Г. Исторический очерк Урмейского ханства (II пол. XVIII в. — первой четверти XIX в.). Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1968.

⁹ Исхаги Н. Исторический очерк Макинского ханства: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1966.

¹⁰ Левиатов В. Н. Очерки истории Азербайджана в XVIII веке. — Баку: Изд-во АН АзССР, 1948.

¹¹ Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—XIX вв. — Л., 1949.

¹² Алиев Ф. М. Города северного Азербайджана. Баку: Изд-во АН АзССР, 1960.

¹³ Петрушевский И. П. Азербайджан в XVI—XVII вв. ССИА. — Баку: Изд-во АН АзССР, 1949, вып. 1.

¹⁴ Эфендиев О. А. Азербайджанское государство Сефевидов. — Баку, 1981.

¹⁵ Мамедов Р. Очерки истории города Нахичевань. — Баку, 1977.

¹⁶ Подробная османская история. — Стамбул, 1959, т. III.

¹⁷ Рахмани А. А. «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана. — Баку: Изд-во АН АзССР, 1960.

¹⁸ Петрушевский И. П. Иран в XVII в. — В кн.: История Ирана с древних времен до конца XVIII в. Л., 1958.

¹⁹ Давриджи Аракел. Книга историй/Пер. с арм. предисл. и коммент. Л. Ханларян. — М., 1973.

²⁰ Путешествие Шардена/Изд. журн. «Кавказский вестн.» — Тифлис, 1902.

²¹ Сысоев В. М. Древности и Нахичеванской АССР/Отд. оттиск. — Изв. Азкомстариса, 1928, вып. 4.

²² Энгельгарт Н. Нахичевань. — Кавказский календарь за 1852 год. Тифлис, 1851.

²³ Тер-Мкртычян Л. Х. Армения под властью Надир-шаха. — М., 1963.

²⁴ Согласно средневековым представлениям мусульман, всякое стихийное или социальное бедствие объяснялось астрологами неблагоприятным сочетанием планет и созвездий.

²⁵ Казим Мухаммед. Намейин алам арайи Надири. — М., 1966, т. III.

²⁶ Кретацци Абрам. Повествование. — Ереван, 1973.

²⁷ Нахичеванские рукописные документы. — Тифлис, 1935.

²⁸ ЦГА АрмССР, ф. 93, д. 38, л. 11.

²⁹ Арунова М. Р., Ашрафян К. З. Государство Надир-шаха. — М., 1958.

М. М. Әлијев

НАХЧЫВАН ХАНЛЫҒЫНЫН ӘМӘЛӘ КӘЛМӘСИ ТАРИХИНӘ ДАИР

XVIII әсрдин орталарында узун сүрән Иран һакимияјетиндән сонра Азәрбајҗан әразисиндә јаранан ханлығлардан бири дә Нахчыван ханлығы олды. Бу ханлығы Азәрбајҗанын ичтиман-сийәси һәјәтында мүһүм рол ојнамыш, тутдугу чографи мөвгәјә кәрә дикәр Азәрбајҗан ханлығларындан фәргләнмишдир.

Мүстәғил ханлығы јаранана гәдәр Нахчыван вилајәти узун тарихи бир јол кечмишдир. Фактики олараг бу ханлығын әсасы һәлә XVI әсрдин әввәлләриндә гојулмушдур. Мә'лум олдугу кими, XVI әсрдин әввәлләриндә Азәрбајҗанын бөјүк бир әразисиндә Сәфәви дәвләти јаранмышды ки, онун да мәркәзи Тәбриз шәһәри иди. Тәгрибән һәмин вахтдан башлајараг та XVIII әсрдин әввәлләринә кими Сәфәви дәвләти илә Османлы империјасы арасында вахташыры мүһарибә давам етмишдир. Нахчыван әјәләтинин әразиси һәмин мүһарибәләрин мәркәзиндә олдугу үчүн башга јерләрә нисбәтән даһа чох харабазарлығы чеврилмишдир.

Сәфәвиләрин османлыларла узун сүрән мүһарибәси 1735-чи илдә баша чатдыгдан сонра Азәрбајҗан јенидән Иран әсарәтинә мә'руз галды.

Феодал истисмарына вә Иран зүлмүнә гаршы Азәрбајҗанда баш верән үсәнлардан бири дә Нахчыван вилајәтиндә олмушдур. Надир шаһ үсәни јатыртмаг үчүн күчлү гошун һиссәләриндән истифадә етмишдир. 1747-чи илдә Надир шаһ өлдүрүлдүкдән сонра јерли феодалларын нүмајәндәси, Кәнкәрли гәбиләсинин башчыларындан бири олан һәјдәр Гулу хан Нахчыван әјәләтинин мүстәғил ханлығы чевирмиш, өзүнү исә һәмин ханлығын һакими е'лан етмишдир.

АЗӘРБАЈҢАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәрийәси, 1986, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Серия истории, философии и права, 1986, № 3

М. Д. КЯЗИМОВ

К НОРМАТИВНОСТИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ПЕРСОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ (НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ)

Особенности средневекового творчества, принципы отбора и обработки материала средневековым автором, специфика его творческого самовыражения, эстетические критерии эпохи неоднократно рассматривались в работах историков культуры и литературоведов [1—4]. Ими же была проанализирована мировоззренческая основа средневекового творчества, нацеленного на следование определенным канонам, на стереотип [2, с. 80—102; 5, с. 168—178]. Отмечая устойчивость и повторяемость различных тем, сюжетов, образов, стилистических формул в литературе, Д. С. Лихачев пишет: «Неподвижность способов изображения соответствует вере в неподвижность и неизменяемость мира. Создание нового свидетельствовало бы о несовершенстве мира. Задача автора состоит в том, чтобы выявить в мире вечное, неизменяемое» [6, с. 71]. Литературные каноны, характерный для средних веков литературный этикет он связывает с этикетностью мировоззрения [2, с. 91] и указывает, что литературный этикет — наиболее типичная средневековая условно-нормативная связь содержания и формы [2, с. 81].

Мы не будем сейчас подробно останавливаться на взглядах ученых относительно традиционности средневековой литературы. Отметим только, что она проявлялась не только в литературе. Г. Э. Грюнебаум, например, подчеркивал: «Необходимо прежде всего понять, что такой подход ощущается не только в литературе и что он может быть обусловлен свойственным данному периоду отношением к реальности как к некоему своду истин, верность которым необходимо время от времени провозглашать» [7, с. 39]. Полезно было бы с этой точки зрения более детально рассмотреть восточную миниатюру. Да и в самой литературе, в частности персоязычной, не все еще ясно.

Как известно, наиболее яркое отражение традиционность нашла в ней в таком явлении, как назире — «ответ» на произведения предшественников, в котором повторяются элементы всех структурных уровней прототипа. Но не только назире позволяет судить о творческих принципах и установках писателя, тем более, что он ограничивается поэзией. Интересный материал в этом плане может дать, к примеру, весьма слабо изученная агиография, изобилующая каноническим изображением жизни и деяний того или иного шейха или пира. Не меньший интерес, в том числе и для более глубокого осмысления назире, вызывает и персоязычная историческая проза, некоторые сочинения которой и составляют предмет настоящей статьи.

Рассмотреть сколько-нибудь обширный историографический материал в рамках одной небольшой публикации не представляется возможным, что, конечно, сужает выводы. Однако наша цель заключается

лишь в предварительном наблюдении над некоторыми аспектами персоязычной исторической прозы, поэтому мы остановимся на следующих трудах, созданных на протяжении XIV в.: «Тарих-и шейх Увейс» («История шейха Увейса») азербайджанского историографа Абу Бакра ал-Кутби ал-Ахари, «Зайл-и Тарих-и гузида» («Дополнение к «Избранной истории») известного средневекового историка Хамдаллаха Казвини, «Зайл-и Тарих-и гузида» («Дополнение к «Избранной истории») Зайн ад-Дина сына Хамдаллаха. В некоторых случаях привлекался и «Зайл-и Джами ат-таварих-и Рашиди» («Дополнение к «Сборнику летописей» Рашида) Хафиза Абру [8; 9; 10].

Хронологические рамки отбора сочинений не случайны. Дело в том, что в XIII—XIV вв. на Востоке, в том числе в Азербайджане и Иране, значительного развития достигла историческая наука [11, с. 99; 12, с. 7]. В это время появляются такие труды, как «Тарих-и джахангушай» Ала ад-Дина Ата Малика Джувейни, «Джами ат-таварих» Фазлаллаха Рашид ад-Дина, «Тарих-и Улджайту», Абулкасима Кашани, «Таджзийат ал-амсар ва тазджийат ал-асар» (Тарих-и Вассаф) Абдаллаха ибн-Фазлаллаха аш-Ширази, «Тарих-и гузида» и «Зафарнаме» Хамдаллаха Казвини, «Зайл-и Тарих-и гузида» Махмуда Кутуби и др. В. В. Бартольд отзывался об этом периоде как о «золотом веке персидской историографии» [13, с. 282]. И привлекаемым нами сочинениям в какой-то мере присущи общие тенденции развития персоязычной историографии XIV в. Во-вторых, они в той или иной степени охватывают события, происшедшие на одном отрезке истории и в одном регионе — северо-западном Иране и Азербайджане, что облегчает их сравнение.

Из четырех названных произведений три представляют собой «Зайл» («Дополнение») к известным трудам «Тарих-и гузида» Хамдаллаха и «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина. Что касается «Тарих-и шейх Увейс», то это — «всемирная хроника», состоящая из двух частей. В первой представлена история династий доисламского Ирана (в том числе легендарных): Пишдадилов, Кайанидов, Ашканидов и Сасанидов; во второй — история исламских династий: «праведных» халифов, Омейядов, Марванидов, Аббасидов и монгольских правителей.

Уже сама структура «Тарих-и шейх Увейс» свидетельствует о нормативности, о традиции составления «всемирных хроник», сложившейся в средневековой историографии и связанной, по-видимому, с приобщением к одной из мировых религий [14, с. 17], в данном случае ислама.

Наличие «всемирных хроник» — существенный момент в определении миропонимания эстетических принципов автора, но для вынесения верного суждения о характере его творчества необходимо взглянуть на сочинения «изнутри». Нормативность проявляется в самом содержании и принципах изложения событий. Один из историков XI в. Абу-Фазл Бейхаки так определял суть исторических книг: «В историях читают, что такой-то царь отправил такого-то военачальника на такую-то войну и что этот побил того, а он сего, и на этом они разошлись» [15, с. 6]. Наши рукописи не явились исключением в этом смысле. В них описываются многочисленные события, связанные с борьбой за власть Джелаиридов, Чобанидов, золотоордынцев, ширваншахов. Активные участники происходящего — султаны и ханы, везиры,

эмиры и военачальники. Правда, давая описание событий, историки, особенно Хамдаллах и Зайн ад-Дин, отмечали и тяжелое положение народных масс, явившееся следствием бесчисленных войн, междоусобиц, сопровождавшихся грабежами и поборами, насилием представителей правящих кругов. Так, Хамдаллах, указывая на последствия бесчинств, творимых Чобанидами, пишет: «Большинство жителей деревень распрощались с родными местами и со своими домами, их имущество и посевы пожрали хищные звери» [16, л. 446]. Страшную картину зверского истребления людей показывает Зайн ад-Дин: «Когда они (Чобаниды. — М. К.) прибыли в пределы Баваната, то Рей Малик (чобанидский эмир. — М. К.) был уже там. Население Баваната покинуло родные [места] и убежало в пещеру, находящуюся в том вилайете. Рей Малик приказал, чтобы у входа в пещеру собрали колючки и хворост и подожгли. Часть населения Баваната: мужчины, женщины и дети задохнулись в той пещере от дыма» [17, л. 470]. Однако доля подобных сообщений в общем объеме сочинений невелика. Преобладает в них показ действий правящих кругов, а не быта народа или реалий хозяйственной жизни [18, с. 6].

События, приводимые в рукописях, объединены в сравнительно небольшие части, озаглавленные «султанат», «падишахство» или «правление», в каждой из которых рассказ ведется о событиях того или иного года, т. е. соблюдается летописный принцип изложения. При этом сведения автора носят часто отрывочный, конспективный характер. Ведется не изложение событий, а их запись, как справедливо отметил Д. С. Лихачев, анализируя древнерусскую летопись [2, с. 263]. И так же, как в летописи, в персоязычной историографии соответствующей формой упорядоченности событий явилась «хронологическая приуроченность, разбивка всех записей по годам» [2, с. 263].

Исключение составляет «Зайл-и Тарих-и гузида» Хамдаллаха. Здесь повествование идет единым потоком. Но в середине рукописи оно обрывается, и автор переходит к описанию одного из периодов своей жизни. В рукопись вплетается автобиографическая история, которая схожа по своему функционированию в тексте с многочисленными вставными историями, свойственными средневековой персоязычной литературе. Особенно они были распространены в суфийском эпосе, обрамленных повестях. У Хамдаллаха «вставная история» содержит довольно богатый фактографический материал, но важно то, что она переводит изложение в совсем иную плоскость, где главной становится фигура самого автора, его ощущения и переживания, испытания, выпавшие на его долю. Такого выражения личностного начала, вводимого непосредственно от первого лица [19, с. 127—128] в других сочинениях не наблюдается. В двух-трех местах у ал-Ахари и Зайн ад-Дина встречается немногословное авторское замечание по ходу изложения и только во вступлении к «Зайл» Зайн ад-Дин сообщает, что продолжил «Тарих-и гузида» отца и указывает на источники своего труда.

Временной ряд «вставной истории» у Хамдаллаха не ограничен резко от времени основного повествования, а как бы сопоставляется с ним.

Описав, происшедшие с ним беды, историк возвращается к прерванному изложению. Любопытно, что некоторые исторические даты он

приводит как по лунному календарю, так и на основе летоисчисления хани.

Изложение все три автора строят линейно, не прерывая и «соотнося его с движением времени» [19, с. 124]. Кроме указанной «вставной истории» у Хамдаллаха, в сочинениях лишь еще несколько раз сообщается о происшествиях, предшествующих общему движению событий и как бы вклинивающихся в повествование.

События, развиваясь во временной последовательности, не всегда логически обусловлены и часто между ними не существует причинно-следственной связи. Это чем-то напоминает прием нанизывания эпизодов в средневековом романе. Д. С. Лихачев объясняет это тем, что летописец стремится не замечать прагматическую связь фактов, так как для него важнее их общая зависимость от божественной воли [2, с. 259].

Указания на обусловленность хода истории «волеизъявлением Всевышнего», часто встречаются у Хамдаллаха. В его «Зайл» «милостивый взгляд Всемогущего» предотвращает нежелательное действие или, наоборот, бедствия происходят «по воле провидения» или «беспощадного небосвода» [16, лл. 440, 446].

Своеобразно представлена взаимосвязь происшедшего с упоминанием имени бога у ал-Ахари. У него многие части текста оканчиваются словами: «Правду знает Аллах». Интересно, что и описание в этих частях более краткое, лаконичное. К концу же рукописи, где повествование приобретает плавность, обстоятельность, эта формула встречается реже. Вероятно, ал-Ахари таким способом пытался «застраховаться» от всякого рода обвинений, описывая события, происшедшие в прошлом, или очевидцем которых он не был.

Однотипность принципов повествования в рукописях дополняется использованием стилистических формул. Это явление было повсеместно распространено в системах средневековых литератур. Но по сравнению с другими памятниками письменности, в наших сочинениях число формул не так велико. Помимо традиционного начала: «Во имя Аллаха милостивого, милосердного», можно выделить воинские формулы: *лашкар-и бишумар* («бесчисленное войско»); *лашкар-и мангур* («победоносное войско»); *райат-и нусратишар* («победоносные знамена»); *джанг-и азим* («великая битва»). Иногда при описании сражений наблюдается как бы общая ситуация. Ал-Ахари, например, перечисляет перед боем эмиров, стоявших на флангах и в центре с той и другой стороны, отмечает кто на кого напал и затем сообщает результат битвы. Но в целом говорить о стереотипе боя не приходится [20, с. 35].

Наиболее часто в тексте употребляются формулы, связанные со смертью царственных лиц [20, с. 33]. К имени покойного султана или эмира непременно прилагается эпитет *са'ид* («счастливый»). Обычная формула самой смерти: *бе джавар-и хагг-и таала пейваст* («перешел под покровительство Всевышнего») или *бе алам-и бака рехлат кард* («переселился в вечный мир»); в случае же насильственной смерти: *шарбат-и фана чашанид* («наполнил шербетом небытия»). Приведем еще две формулы, встречающиеся постоянно: *табасарах* («да будет земля ему пухом!»), *анара аллаху бурханаху* («да осветит Аллах доказательства его чистоты!»).

Несколько формул связано с правлением носителя власти. Здесь обычно следующие выражения: *джахан ра бе адалат араст* («украсил мир справедливостью»). Диаметрально противоположно: *алам-и зулм бар афрашт* («водрузил знамя насилия»). Первая конструкция может сопровождаться еще одной: *халлада аллаху мулкаху ва абадда даулатаху* («да увековечит Аллах его царство и правление!»). В рамках последней возможны варианты, к примеру: «да увековечит Аллах его султанат!».

Повествование в сочинениях иногда лишается конкретности. Пишные, тяжеловесные фразы создают некую абстрактную картину, индифферентно воссоздающую реальную обстановку. Это присуще в основном «Зайл» Хамдаллаха. Так, ситуацию, сложившуюся в стране после ухода войск золотоордынского хана Узбека, он описывает следующим образом: «Добрый вестник довел до ушей людей веры и государства, что несчастливая сова накрылась покрывалом, благословенная Хума простерла тень безопасности, покоя и милосердия над всем Ираном, звезда государства и веселья подняла голову, павлин надежды и радости распустил свой блестящий хвост, сладкоголосый попугай повторял — благодарение, благодарение! Хвала Аллаху, который избавил нас от несчастья...» [16, л. 437].

Эта длинная, напыщенная фраза призвана передать ту мысль, что в стране наступило временное затишье. Громкие эпитеты и метафоры, олицетворение не добавляют ничего конкретного и существенного к информативности, а только орнаментируют, расцвечивают сухое повествование.

Подобный стиль был характерен для средневековой персоязычной художественной прозы. Достаточно сослаться в качестве примера на «Тутинаме» Зийа ад-Дина Нахшаби или «Анвар-и Сухайли» Хусейна Ваиза Кашифи. Но если в художественной прозе такие писания были большей частью направлены на то, чтобы отвлечь на какое-то время внимание, усилить восприятие, поскольку стилистическое воплощение у Хамдаллаха их роль заключается в том, чтобы, наоборот, заострить внимание, усилить восприятие, поскольку стилистическое воплощение событийного ряда переведено в русло устоявшейся системы понятий, привычных для средневекового человека образов.

Число такого рода описаний в целом в рукописях незначительно (главным образом они встречаются в автобиографической истории у Хамдаллаха) и абстрагирование как прием не находит большого распространения. В средневековой историографии нормативность, наряду с прочим, проявлялась в изображении исторических персонажей. Н. К. Гудзий отмечает, что «Повести временных лет» так же, как и западно-европейским летописям, свойственны схематичные, трафаретные характеристики нравственных и физических особенностей исторических личностей [цит. по 19, с. 126—127]. Этикетны, но правда редки, изображения персонажей в дальневосточной историографии [19, с. 148]. У ал-Ахари, Хамдаллаха и Зайн ад-Дина подобных изображений личностей нет, поэтому невозможно сказать что-либо определенное по этому поводу [21]. Нет в них и «парадности, официальности ситуаций» [19, с. 143]. Исторические персонажи характеризуются вообще крайне редко. Иногда историки сообщают одну или две черты характера

того или иного лица. Например, Зайн ад-Дин пишет, что эмир «Малик Ашраф по натуре был подозрительным человеком» [17, л. 476]. В отдельных случаях можно составить представление благодаря сведениям о поступках, действиях персонажей, в частности того же Малика Ашрафа. Так, И. П. Петрушевский верно подчеркивал, что ал-Ахари был первым автором, изображившим Малика Ашрафа как одного из самых отвратительных тиранов средневековья [22, с. 98].

Часть рукописи ал-Ахари, посвященная эмирату Малика Ашрафа, одна из самых больших по объему. Она охватывает события почти 13 лет и, конечно, основное действующее лицо здесь Малик Ашраф. Он показан во взаимоотношениях со своими приближенными, союзниками и противниками, родными. И взаимоотношения эти представлены только в одном ракурсе, характеризуются только одним — крайней жестокостью, коварством, вероломством, безжалостностью Малика Ашрафа против всех, кто его окружал, включая собственных братьев. Личность Малика Ашрафа во многом вырисовывается на основе его действий и отсутствие прямой авторской характеристики в тексте не ощущается.

Еще один важный вопрос, который следует затронуть в связи с предметом нашего исследования, касается заимствований.

Средневековый автор «свободно использовал предшествующую традицию» [23, с. 79], что вело к созданию многочисленных компилятивных трудов или отдельных компилятивных частей внутри одного сочинения. В мусульманской историографии существовали книги, названия которых — *зубдат* («сливки», «отборная часть») уже свидетельствовали о том, что это изложение избранных мест других сочинений [24, с. 14]. Само заимствование превращалось в своеобразную норму. Источниками, к примеру, первой части «Тарих-и шейх Увейс» послужили «Тарих ар-русул ва-л-мулук» Табари, «Шахнаме» Фирдоуси, «Хафт пайкар» Низами Гянджеви, «Таварих-и Санджари» и «Джамасп-наме». В качестве первоисточника не раз использовалось сочинение «Зайл-и Тарих-и гузида» Хамдаллаха. Влияние его больше всего ощущается на «Зайл-и Джами ат-таварих-и Рашиди» Хафиза Абру и на анонимной хронике «Дастан-и султан Абу Са'ид Бахадурхан ибн Улджайту».

Основываясь на «Тарих-и шейх Увейс» и двух «Зайл» — Хамдаллаха и Зайн ад-Дина, можно выделить несколько видов заимствований. Это, скажем, употребление каких-то общих, известных преданий, историй, в частности истории о том, как эмир Абу Даджи переговаривался с войсками багдадской армии. Она имеется у ал-Ахари и у Зайн ад-Дина и передается так: «Сохранилось одно предание. В войске, среди приближенных Малика Ашрафа, находился молодой румиец эмир Ахмад Абу Даджи и с ним был шут. Они пошли к берегу Тигра, а на другом берегу находились воины из багдадской армии. Они начали переговариваться друг с другом. Один с того берега сказал: «Эй, жестокие люди! Мы оставили вам Азербайджан цветущим, словно рай, и пришли сюда. Этот разрушенный Багдад [мы] тоже превратили в процветающее [место], обосновались [здесь]. Что вы хотите от нас?» Эмир Ахмад стал отвечать и сказал: «Мы были в Руме и совершали там разрушения. Услышав, что вы сделали Азербайджан цветущим, мы пришли, изгнали вас, опустошили эту страну. Мы опять пришли

изгнать вас, опустошить и эту местность» [8, с. 124; 17, л. 475]. Эта история скорее всего фольклорного происхождения. Бытуя в народной среде, она вполне могла быть известна Зайн ад-Дину, и он мог включить ее в свой труд независимо от ал-Ахари. Тем не менее Зайн ад-Дин наряду с устным вариантом, видимо, использовал и ее литературную обработку в «Тарих-и шейх Увейс», поскольку в нескольких местах выражения совпадают дословно.

Более интересен эпизод с вторжением золотоордынского хана Джанибека в Азербайджан, когда сообщается о его войсках и вооружении. Зайн ад-Дин пишет: «Говорили, что в войсках падишаха стремна у лошадей деревянные, а уздечки из веревки и одного человека достаточно на сто человек их воинов» [17, л. 481]. Это предложение не является буквальным повтором, хотя содержание его то же, что и в «Тарих-и шейх Увейс». Главное здесь заключается в другом. У Зайн ад-Дина фраза явно не к месту и выпадает из общего контекста, однако смысл ее проясняется, если обратиться к «Тарих-и шейх Увейс». Ал-Ахари тоже пишет: «...всадники их безоружны, кони не подкованы, стрелы не летят далеко» [8, с. 128]. Оказывается, это говорят люди, которые питали отвращение к Малику Ашрафу (правившему тогда в Азербайджане), не хотели, чтобы он спасся и поэтому пытались обмануть его. Зайн ад-Дин, видимо, опустил этот момент и тем самым нарушил логическую взаимосвязь.

Еще один род заимствований — это заимствования так сказать в «чистом виде», плагиат [25; 26, с. 66—67]. В этом плане интересно сравнить «Зайл-и Тарих-и гузида» Зайн ад-Дина и «Зайл-и Джами ат-таварих-и Рашиди» Хафиза Абру. Некоторые места из труда Зайн ад-Дина Хафиз Абру просто переписал, а некоторые включил в свою работу с незначительными изменениями. Иногда он вводил в заимствованный текст кое-какие добавления, но вместо новизны это вело только к искажению сообщения, наделению его иным смыслом. Так, Зайн ад-Дин, указывая на бегство Махмуда Халхали от Хуррама в Талыш, отмечает: «Талыши не выдали Махмуда» [17, л. 509]. Хафиз же, добавляя несколько слов, представляет этот эпизод следующим образом: «Махмуда не пустили в Талыш, и он направился в Гилян» [10, с. 297]. На самом деле Махмуд находился в Талыше, потому что чуть ниже Хафиз Абру указывает, что астаринцы, послав человека к Хурраму, сообщили тому, что если он прибудет сюда, то они выдадут ему Махмуда. И Хуррам в надежде на это направляется в Астару [10, с. 297—198].

Однако в рукописях есть сходные описания, которые не только лишены искажений, но и сообщают новые факты. Изложение некоторых событий, встречающихся у авторов и, возможно, использованное ими (имеется в виду использование более раннего сообщения в последующих трудах), обрастает любопытным и ценными деталями, дополняющими сообщение. Таким, например, эпизод убийства чобанидского эмира Хасана Кючюка. В наиболее расширенном виде он представлен у Хамдаллаха. У него эпизод перерастает в самостоятельный сюжет, в котором есть и предопределение судьбы и картина убийства, и жет, в котором есть и наказание виновных. Хамдаллах пишет: «Его (Хасана. — сообщение о наказании виновных. Хамдаллах пишет: «Его (Хасана. — М. К.) жена Иззат Малак из страха, который испытывала перед ним, объединившись с двумя—тремя подобными себе безвестными [лица-

ми], решила убить его. Во вторник ночью 27 раджаба 744 года (16.XII 1343) его задушили, когда он спал и бежали...» [16, л. 465—466]. О смерти его узнали лишь спустя два дня, так как его боялись и никто не осмеливался переступить порог комнаты, где он находился. Виновые через два дня были схвачены и преданы казни. Ал-Ахари сообщает об этом эпизоде вкратце, однако указывает, что жена Хасана была дочерью хаджи Хабаша ибн-Сунджака и убила своего мужа вместе с шейхом Илом, эмиром кипчакской тысячи [8, с. 120]. И, наконец, Зайн ад-Дин добавляет к этому еще две детали: эмир был задушен подушкой и, что важно — это дело было совершено по приказу ильхана Сулейман-хана [17, л. 470].

В приведенном примере вызывает интерес не только само сообщение, но и возможность проследить способы обработки материала средневековым автором. Объем эпизода во всех трех рукописях различен, но каждое из описаний содержит какие-то существенные штрихи, и все три сообщения в комплексе показывают развернутую, детальную сцену происшедшего.

Характерно для средневековой персоязычной историографии было и включение в текст стихотворных отрывков. Такой прием в полной мере отвечал тогдашним читательским вкусам. Он обладал не только эстетической функцией. Порой в стихах сообщались какие-то важные сведения, приводились даты сражений, смерти политических и государственных деятелей, крупных поэтов и ученых. Стихи могли использоваться и для описания места или времени, происходящего действия. Часто они несли дидактическую нагрузку и адресовались венценосным особам. Стихотворные отрывки также могли заимствоваться, как, в частности, встречающаяся у Хамдаллаха и ал-Ахари элегия на смерть везира Гийас ад-Дина Рашиди, причем у Хамдаллаха она на один байт длиннее [8, с. 112; 16, л. 439].

Мы рассмотрели лишь некоторые черты нескольких письменных памятников историографии XIV в. и соотносимость их с проблемой нормативности средневекового творчества выглядит следующим образом. Традиционно было само понимание хода истории, сказавшееся на содержании и форме сочинений [18, с. 6]. С содержательной стороны типично описание действий, поступков представителей правящих кругов. Что касается формы, то здесь традиционен принцип изложения событий, представленных как нанизывание отдельных эпизодов, часто лишенных логической взаимосвязи и объединенных в единую цепь на основе хронологической последовательности. Нормативность сказывается в употреблении стилистических формул, в заимствованиях. Трафаретна общая структура «Тарих-и шейх Увейс», написанной в виде «всемирной хроники».

Вместе с тем в рукописях много черт, выступающих за рамки канона. Таковы отсутствие этикетных ситуаций, сравнительно редкое использование абстрагирования как приема изложения и воссоздание в основном конкретных картин, в том числе тяжелого положения народных масс, введение в заимствования новых деталей, характеристика исторических лиц по их поступкам. Выпадает из канона и автобиографическая история Хамдаллаха.

Наши выводы носят не окончательный характер и они могут быть и безусловно будут углублены и расширены с привлечением более широкого круга сочинений.

Примечания

- ¹ Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М., 1972.
- ² Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. — М., 1979.
- ³ Лотман Ю. М. Лекции по структуральной поэтике/Тр. по знаковым системам. — Тарту, 1964.
- ⁴ Рифтин Б. Л. Историческая эпика и фольклорная традиция в Китае. — М., 1970 и др.
- ⁵ Точки зрения ученых по этому вопросу подробно раскрыты А. Б. Куделиным. См.: Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика. — М., 1983.
- ⁶ Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков/Эпохи и стили. — М., 1973.
- ⁷ Грюнебаум Г. Э. Литература в контексте исламской цивилизации. — В кн.: Арабская средневековая культура и литература. М., 1978.
- ⁸ Абу Бакр ал-Кутби ал-Ахари. Тарих-и шейх Увейс/Пер. с перс. и предисл. М. Д. Кязимова, В. З. Пирнева. — Баку, 1984.
- ⁹ В библиотеке Ленинградского университета под шифром М.о. 153, инв. № 1647 хранится рукопись, состав которой включает «Тарих-и гузида» и «Зайл-и Тарих-и гузида» Хамдаллаха, «Зайл-и Тарих-и гузида» Зайн ад-Дина (в дальнейшем при ссылках будет указан только лист соответствующего сочинения).
- ¹⁰ Хафиз Аbru. Зайл-и Джами ат-таварих-и Рашиди/Бе ихтимам-и Х. Байани. — Тегеран, 1970.
- ¹¹ Бартольд В. В. Соч. — М., 1963, т. I.
- ¹² Петрушевский И. П. Рашид ад-Дин и его исторический труд. — В кн.: Рашид ад-Дин. Сб. летописей. М.—Л., 1952, т. I, кн. I.
- ¹³ Бартольд В. В. Соч. — М., 1971, т. VII.
- ¹⁴ Об этом см.: Рифтин Б. Л. Типология и взаимосвязи средневековых литератур. — В кн.: Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974.
- ¹⁵ Абу-л-Фазл Бейхаки. История Мас'уда (1030—1041)/Вступ. статья, пер. и прим. А. К. Арендса. — Ташкент, 1962.
- ¹⁶ Хамдаллах Казвини. Зайл-и Тарих-и гузида.
- ¹⁷ Зайн ад-Дин. Зайл-и Тарих-и гузида.
- ¹⁸ Ср.: Арендс А. К. Вступ. статья.—В кн.: Абу-л-фазл-Бейхаки. История Мас'уда.
- ¹⁹ Ср.: Никулин Н. И. К типологии взаимосвязей средневековой исторической прозы. — В кн.: Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974.
- ²⁰ Ср.: Творогов О. В. Задачи изучения устойчивых литературных формул Древней Руси. — В кн.: Актуальные задачи изучения русской литературы XI—XVII веков. М.—Л., 1964.
- ²¹ Интересно описание исторических персонажей в памятнике XI в. «История Мас'уда» Абу-л-Фазла Бейхаки А. К. Арендс отмечает: «Персонажи его книги уже не безжизненные манекены, носящие известные имена, титулы и звания и неведомо почему совершающие те или иные поступки. У него все главные действующие лица, кто в большей, кто в меньшей мере, выступают наделенными присущими им слабостями, страстями и добродетелями и потому предстают перед нами как живые люди» [15, с. 7].
- ²² Петрушевский И. П. Тарих-и шейх Увейс/Рец.—В кн.: Эпиграфика Востока, 1956, т. XI.
- ²³ Рифтин Б. Л. Метод в средневековой литературе Востока.—Вопр. лит., 1969, № 6.
- ²⁴ См.: Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-селджукийа/Изд. текста, пер., введ., прим. и прил. З. М. Буниятова. М., 1980.
- ²⁵ Плагиат, конечно, в современном понимании, потому что в средневековье тако-го понятия не было (См.: [23, с. 79; 26, с. 66—67]). А. Я. Гуревич указывает, что «историк, как правило, видел в себе продолжателя своих предшественников...» [1, с. 116—117].
- ²⁶ Попова Т. В. Византийская народная литература. — М., 1985.

ОРТА ЭСР ФАРСДИЛЛИ ТАРИХИ НƏСРИН НОРМАТИВЛИЈИНƏ ДАИР
БƏ'ЗИ МУЛАҲИЗƏЛƏР

Мəғалəдə дəрд əлјазмасы—Əбу Бəкр əл-Кутби əл-Əһəринин «Тарихе Шејх Үвејс», Һəмдуллаһ Гəзвининин «Зејле тарихе гозидə», Зəј əд-Динин «Зејле тарихе гозидə» вə Һафиз Əбрунун «Зејле чаме əт-тəварихе рашиди» əсəрлəri əсасында XIV əср фарс-дилли тарихи нəсрин бə'зи сəчијјəви чəһəтлəri арашдырылмышдыр. Тəдгигат заманы кəстəрилən јазылы абидэлэрин эн'энэлијинə вə јенилијинə əсасən истинад едилмиш-дир. Нəтичəдə кəстəрилир ки, тарихин кедиши эн'энэви дəрк едилирди; һадисə силсилə-синин тəһкијəsi дə əксəрən мүəјјən галиблэр чэрчивəсиндə баш верирди. Бунунла ја-нашы əлјазмаларында гəлиб чэрчивəсиндən кənара чыхан чəһəтлэр дə јох дејилдир, хусусən эн'энэви нəсрдə лабүд тəсвир едилən һадисə вə вəзијјəтлэр өз əксини һеч тап-мамышдыр, тəһкијə фəнди кими ишлəдилən мүчəррəдлəшдирилмəјə нисбətən аз мұра-чиəт едилмишдир, əсасən конкрет һадисəлэр бəрədə данышылмышдыр, шəхсијјəтлэрə онларын һэрəkəтлəri əсасында гижмəт верилмишдир.

В. Н. ƏЛИЈЕВ, Т. Д. АҒАЗАДƏ

ЗАҒАЛЫ КƏНДИНДƏН ТАПЫЛМЫШ ТУНЧ ГРИФОН ҺАГГЫНДА

Ерамыздан əввəl I миниллијин II јарысы вə ерамызын илк əсрлə-риндə Азəрбајчан тарихинин өјрəнилмəsi үчүн Нахчыван МССР эр-зисиндəки мадди мəдəнијјəт абидэлəri мұһүм елми əһмијјəтə малик-дир. Мə'лумдур ки, Нахчыван шəһəri антик дөврдə Азəрбајчанын иг-тисади вə мəдəни чəһəтдən инкишаф етмиш əсас тичарəт мəркəзлəрин-дən бири олмушдур.

Гејд етмəк лазымдыр ки, Нахчыванын антик дөвр абидэлəri инди-јэдəк кифајəт гəдэр тəдгиг едилмəмишдир.

Биз бу мəғалəдə 1932-чи илдə Чулфа рајонунун Зағалы кəнди эр-зисиндən тəсədүфən тапылмыш вə Нахчыван Дөвлəт Тарих Музејинə верилмиш бир тунч грифон һаггында бəһс едəчəјик [1].

Зағалы кəнди Нахчыван шəһəриндən 40 км. шəргдə Əлинчəчəјын сол саһилиндə јерлəшир. Кəнд һэр тэрəфдən сылдырым гајалы дағлар-ла əһатələnмишдир. Бурадан кечən тичарəт јолу Əлинчəчəј вадиси, Зəнкəзур дағлары вə Батабат ашырымындан кечэрəк Дағлыг Гараба-гəдəк узаныр. Бу јол Нахчываны Чəнуби Азəрбајчанын гəдим тичарəт мəркəзлəri илə бирлəшдирир.

Зағалы абидəсиндən тапылмыш тунч грифонлар һаггында И. П. Шеблыкин «Өрəнгаладан вə Нахчывандан ашкар едилмиш гəдим сүтун алтлыглары» адлы мəғалəсиндə мə'лумат вермишдир [2].

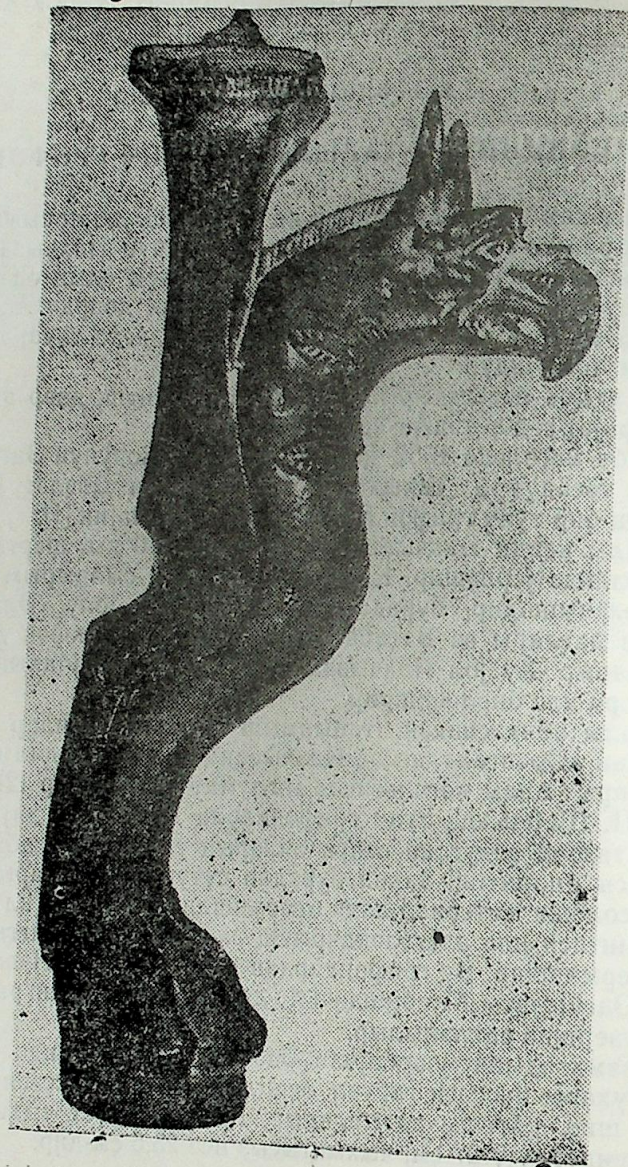
И. П. Шеблыкин тунч грифонларла Нахчыван дијаршүнаслыг му-зејиндə таныш олдуғдан сонра онларын тапылдығы абидəдə кəшфијјат газынтысы апармыш, лакин бурадан сүтун алтлыгларындан башга һеч бир археоложи материал əлдə етмəмишдир. О, сүтун алтлыгларыны мə'-бəd тикинтиси илə əлагələндирмиш вə грифонлар һаггында чох аз мə'-лумат вермишдир. Бу грифонлардан бири һазырда Низами адына Азəр-бајчан Əдəбијјаты Музејиндə [3], дикəri исə Ленинград Дөвлəт Ерми-таж, Музејиндə сахланылыр.

Низами адына Азəрбајчан Əдəбијјаты Музејиндə сахланылан гри-фонун јухары һиссəsi гартал башыны, ашағы һиссəsi исə һəм гартал, һəм дə шир ајағыны хатырладыр. Грифонун үст чыхынтысы илə бир-ликдə һүндүрлүјү 27 см, чыхынтысыз исə 25,5 см-дир.

Грифонун үст һиссəsi габарыг, бојун һиссəsi ирəли тэрəфə əјил-миш, гулаглары шəклənмиш, башы мəғрур кəркəмдəдир. Гулагларынын кəнарлары, ат вə јахуд гатыр јалманыны хатырладан бојунун үст һис-сəsi кəсмə хəтлэрлə һашијələnмишдир. Јалманынын өн һиссəsi шиш чыхынтылыдыр.

Грифонун инсан башыны хатырладан дүшүнчəли, мə'налы, хејир-хаһ бахышы усталыгла верилмишдир. Сифəтдə бу мə'на мəзмунлу үз мимикасы илə ифадə олунмушдур.

Көзлэр гулагларын өн тэрəфиндə јерлəшир. Көзүстү гапагларын

габарыг вэ ирэлижэ узанан чыхынтылары вардыр. Көзүн үст һиссэси чәп кәсмә хәтләрлә нахышланмышдыр. Пилләли гырышыгларла верилмиш көз гапаглары димдијин үстүндән башлајараг гулагларын өн тәрәфинәдәк узаныр. Көз бадамвары формада олуб, көз гапаглары кениш ачылмышдыр. Даирәви формалы бәбәк чөкәкдә јерләшдирилмишди. Көзлә гулагын бирләшдији јердә һәр ики тәрәфдә үчбучаг формалы габарыг

чыхынты вар. Димдији гармаг шәклиндә ашағыја әјилмишди. Димдијин үстү габарыг чыхынтылы кәсмә хәтләрлә нахышланмыш, кәнары габарыг хашијә илә әһатәләнмишди. Һәр ики тәрәфдә бурун пәрәүзәри гөвсвары кәсмә хәтләрлә нахышланмышдыр. Димдијин алт һиссәси дүз олуб, үст димдиклә өртүлмүшдүр.

Грифонун үз һиссәләри алмачыгда габарыг олуб, адам јанагларыны хатырладыр. Чәнә һиссәси һәр ики тәрәфдән гоша гөвсвары гырышларла чох мәһарәтлә верилмишди.

Грифонун боғазынын алт һиссәси вә дөшү кәсмә нахышла бәзәдилмишди. Орнаментин мәркәзи һиссәсиндә дүз золаг шагули истигамәтдә боғазын алтындан дөшүн алтынадәк узаныр. Бу золагдан һәр ики јанда меандр формалы нахыш вар. Меандрын кәнар әјмәләри арасындан јарпагвары ики нахыш бојнунун јанларына узанмышдыр. Нахышын ашағы һиссәси јарпагвары олуб, үч һиссәси кичик даирә илә тамамланыр. Грифонун ајаг һиссәси дөрд бармагдан ибарәтди. Бармаглар икибугумлу вә бир узун чајнаглыдыр. Чајнаглар гатланмыш вәзијәтдә олуб, кәсмә хәтләрлә ајдын бирләшдирилмишди. Чајнагларын јухары һиссәсиндәки далғавары батыг кәсмә хәтләр түкү әкс етдирир. Ајаг һиссәси профилдән һејванын дал ајағынын бүкүлмүш һиссәсини хатырладыр. Ашағы һиссәси исә пәнчәјә охшајыр. Ајаг архада габарыг чыхынтылы олуб, һәр ики тәрәфдән түкү хатырладан хәтләрлә хашијәләнмишди. Әкәр грифону бу һиссәдән ајырсаг, шир, јахуд пәләнк ајағынын модели алынар.

Грифон дирсәквары чыхынтылы шир ајағыны хатырладан әсасла бирликдә төкүлмүшдүр. Әсасла (сөјкәнәчәклә) грифону бир-бириндән далғавары хәтләр ајырыр. Бу хәтт елә мәһарәтлә верилмишди ки, өн вә јан тәрәфләрдән баханда санки грифон бүтөв шәкилдә чанланыр. Сөјкәнәчәјин јухары һиссәси квадрат формада (4,7×4,7 см) олуб, үст һиссәси мүстәви сәтһлиди. Квадрат һиссәсин мәркәзиндә дөрдкүнч формалы чыхынты вар. Бу һиссәјә грифонла бағлы комплексин диқәр һиссәси бәркидилмишди.

Сөјкәнәчәјин ашағы һиссәси цилиндрик формада олуб, ичәрисин бошдүр. Диаметри 4,5 см-ди. Грифон ичәрисин бош цилиндрик формалы отурачаг үзәриндә јерләшдирилмишди. Отурачаг антик дөвр сүтун алтлыгларыны хатырладыр. О ики һиссәдән ибарәт олуб, даирәви золагла әһатәләнмишди. Јухары һиссәси ашағыја нисбәтән кичик диаметрли олуб, ики батыг золагла әһатә едилмишди. Јухары һиссәсин диаметри 6,5 см, ашағы һиссәсин диаметри 3 см, һүндүрлүјү исә 6 см-ди.

Беләликлә, грифонда гартал, ат (гатыр), чаггал, инсан вә шир үнсүрләри бирләшдирилмәклә мараглы вә дәрин символик мәзмун дашыјан сәнәт әсәри јарадылмышдыр. Инчәсәнәт бахымындан вә јүксәк сәнәткарлыг хүсусијәтләринә көрә бу грифонлар ән көзәл инчәсәнәт әсәри һесаб едилә биләрләр [4].

Гејд етмәк лазымдыр ки, Ермајаж музејиндә сахланылан грифон јухарыда тәсвир едилән грифондан јалныз отурачагсыз олмасы илә фәргләнир.

Грифләр вә грифонлар бир чох гәдим халгларын абидәләриндә тәсвир едилән, мараглы рәмзи мә'на дашыјан ејни мәзмунлу образлар

дан биридир. Нəмин абидəлəрдə гриф зооморфик образ кими гартал башлы, аслан бəдəнли, ганадлы əждаһа шəклиндə тəсвир едилмишдир.

Гриф—абидəлəрдə мадди мəдəнијјəт нумунəлəринə һəкк едилмиш ганадлы, гартала бəнзэр əждаһа шəклиндə, грифонлар исə шир вə ја пəлəнк бəдəнли гартал вə шир башлы бəтəв фигур шəклиндəдирлэр. Нахчыван фигурлары бу бахымдан мəһз грифонлардыр. С. И. Руденко Зағалы типли грифонлары (шир вə ја пəлəнк бəдəнли, гартал башлы грифонлар) «орлиные грифоны» (гартал грифонлары) адландырыр [5, 12].

Елми тəдгигатлар нəтичəсиндə грифлэр Нахчывандан башга Азэрбајчанын дикэр археоложи објектлəриндэн дə ашкар едилмишдир.

Минкəчевирдə ашкар едилмиш ерамыздан əввəл IV əсрə аид тунч мəһүр һазырланма техникасына вə сənəткарлыг хүсусијјəтлəринə кəрə Əһəмəни мəдəнијјəти абидəси сајылыр. Мəһүрүн үзəриндə Əһəмəни инчəсənəтинə мəхсүс олан эпик-мифоложи образ—ганадлы гриф тəсвир едилмишдир [6]. Бундан башга јенə дə бизə Минкəчевир абидəсиндэн тунч грифон гурулушлу кəмər тоғгалары мəлүмдүр [7].

Грифон тəсвиринə Торпаггаладан ашкар едилмиш күмүш вазанын үзəриндə дə тəсəдуф олунмүшдүр [8].

Грифлэрə Һиндистан, Иран, Јунаныстан, Скифија, Алтајда вə Гара лəннiz сəһиллəриндə јашајан халqlарын мадди мəлəнијјəт абидəлəриндə раст кəлмək мүмкүндүр. Антик дəвəр аид тəсвирин инчəсənəт нумунəтəриндə, сиккəлəрдə, бареліефлəрдə, гүмəтли металдан һазырланмүш габырын үзəриндə, кəмər тоғгаларында гриф тəсвирлəринə тəсəдуф олунур.

Ерамыздан əввəл IV əсрə аид едилən мəһүр Чертомлык габынын үзəриндə ганадлы грифлəрин нəһəнк маралы парчаладығы сəһнə тəсвир едилмишдир [9, 74].

Ерамыздан əввəл VI əсрə аид Литој курганындан тапылмыш эшјалар ичəрисиндəки гылынчын гызыл дəстəјиндə бəдəни шир, өкүз вə инсаны, гүрүглəры эгрəби, башы гарталы, ганады балыг үзкəчини, гулаглары чағгалы хатырладан мүрəккəб композисијадан ибарəт олан марағлы һејван тəсвирлəри вардыр [9, 77].

Гəдим Алтај абидəлəриндə вəһши һејванларын дəјүш сəһнəсиндə грифин јака, јахүд ширə, иланын чанавара, ширин ики һөркүчлү дəвəјə вə јахүд ата һүчүмү тəсвир едилмишдир. Рəсмлэр адəтən бəјүк голлу-будағлы, енлијарпағлы ағачларын фонунда верилмишдир [10].

Ири һəчмли грифон фигурлары Шəрг өлкəлəриндə Һиндистан, Иран вə Түркијə абидəлəриндэн дə мəлүмдүр [9, 78]. Гриф вə грифонлар һағгында гəдим јазылы мəнбəлəрдə дə хејли мəлүмат вардыр.

Һələ ерамыздан əввəл V əсрдə јашамыш јунан тарихчиси Геродот узағ шималда гызыл дəфинəлəринин кешијиндə дајанмыш грифлэр бу дəфинəни онлардан оғурлајан, тəккəзлү инсанлар олан аримасплар һағгында олан əфсанəдэн мəлүмат верəрək грифлəри гызыл пəриси кими тəсвир етмишдир [11].

Грифлэр һағгында мəлүмат јунан драматуркијасынын илк бəјүк сənəткəры Есхилин мəһшүр «Зəнчирлənмиш Прометей» əсəриндə дə раст кəлирик [5, 6].

Мүтəхəссислэр гызылы горујан грифлəри Алтај гəбилəлəри һесаб едилрлэр [11]. Грифлэрə һинд əсатирлəриндə дə раст кəлирик [12].

Бүтүн бу абидəлəрдə гриф гүввəт вə гүдрəт рəмзи, вар-дəвлəт вə сəлтəнəт горујучусу кими верилмишдир.

Ј. Рамазанов Низами адына Азэрбајчан Əдəбијјаты Музејиндə сахланылан грифонун тахт ајағы олдуғуну гејд едир [13]. Онун фикри илə там разылашмағ олар. Һеч шүбһəсиздир ки, бу тахт ади дејил, бурада һәр һансы ичтимаи вə јахүд дини мəркəзə башчылыг едэн бир адамын сəлтəнəт тахты имиш вə грифон бурада гүввəт вə гүдрəтлə бағлы символик мəна дашымышдыр. Демəли, бу грифонлар гүввəтли һакимијјəтин мадди гүдрəтинин кешијиндə дуран гүввə символлары олмушлар.

Нахчыван МССР Зағалы кəндиндэн тапылмыш тунч грифонларын дəвру индијəдək дүзкүн мүјјəнлəшдирилмəмишдир.

1931-чи илдə Лондонда Иран инчəсənəтинə һəср едилмиш конгрессин албомунда нəшр едилмиш бу чүр грифонлар тəхмини оларағ Сасанилэр дəврүнə (илк орта əсрлэр) аид едилмишдир [14]. Л. С. Бретанитски вə В. В. Вејмарн буна əсəсэн Зағалы грифонларыны IV—VII əсрлэрə аид едилрлэр [15].

Зағалы грифонунун дəврүнү мүјјəнлəшдирмək үчүн бу абидəнин үзəриндəки орнаментлэр бəјүк елми əһəмијјəт кəсб едир. Грифонун үзəриндəки лотос рəсми хүсуси марағ доғурур. Мəлүмдүр ки, лотос—шанакүллə нахышы ерамыздан əввəл I минилликдə Габаг Асија тəсвирин инчəсənəтиндə кениш јайылмыш мотивлəрдəндир [5, 26]. Белə нəбати рəсмлэрə Нахчыван шəһəринин антик дəвру некрополундан ашкар едилмиш полихром бојалы габ үзəриндə дə раст кəлирик. Бу габын өн тəрəфиндəки квадратын ичəрисинə чəкилмиш нəбати рəсмлэрлə (лотос һəјат ағачы) тунч грифон үзəриндəки нəбати рəсмлэр ејнијјəт тəшкил едир. Бу габ комплекс илə бирликдə ерамыздан əввəл IV—III əсрлэрə аид едилмишдир [16].

Јухарыда кəтирилən дəлиллэрə əсəсэн Нахчыван МССР Зағалы кəндиндэн ашкар едилмиш тунч грифонлары сон антик дəвр үчүн сəчијјəви һесаб етмək олар.

Нахчыван МССР антик дəвру археоложи абидəлəринин, һəмчинин Зағалы абидəсинин кəлəчəкдə кениш сурəтдə тəдгиги, шүбһəсиз, грифонлар һағгында бу мəғалəдə ирəли сүрүлмүш елми мұлаһизəлəри даһа дə дəгиглəшдирмəјə имкан верəчəкдир.

Əдəбијјат вə гејдлэр

- ¹ Зағалыдан 2 грифон тапылмышдыр.
- ² Шеблыкин И. П. Части старых колонн, найденные в районе Орен-Кала и Нах. АССР «Азэрбајчан ССР ЕА Мəрузəлəри», II ч., Бақы, 1946, № 6, с. 254—259.
- ³ Низами адына Азэрбајчан Əдəбијјаты Музеји, инв. № 3675.
- ⁴ Ашурбейли С. Б. Скульптура Азербайджана древнего периода и средневековья. Тр. Музея истории Азербайджана. — Баку, 1956, т. I.
- ⁵ Руденко С. И. Искусство Алтая и Передней Азии. — М.: Изд-во вост. лит. 1961.
- ⁶ Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959; рис. 19; МКА, 1949, т. I.
- ⁷ Асланов Р. М. К изучению ранних средневековых памятников Мингечаура.—КСИИМК, 1955, вып. 60, рис. 27 (2, 3).
- ⁸ Кошкарлы К. О. Ваза из Торпагкалы.—ДАН АзССР, 1976, № 9, т. XXXIV, рис. 12.
- ⁹ Федоров-Давыдов Г. А. На окраинах античного мира. — М., 1975.

ЭЗИЗ НОВРУЗОВ

НАХЧЫВАНЫН ОРТА ЭСР ШАР-КОНУСВАРЫ ГАБЛАРЫ

Нахчыван эразисиндә апарылмыш археоложи газынтылар вә тәсәдуфи тапынтылар нәтижәсиндә хејли мигдарда сыныг вә чыхдаш формалы шар-конусвары габлар әлдә едилмишдир. Бу габлар өзләринин заһири формаларына көрә Азәрбајҗанын Кәнчә, Бақы, Гәбәлә, Бейләган, Шамахи, һабелә Орта Асија вә Загафгазија шәһәрләринин шар-конусвары габларына охшардыр. Лакин Нахчыван габларынын формаларында, килиндә, нахышларында, бәзәдилмә техникасында олан өзүнәмәхсуслуг онлары башга шәһәрләрин истеһсалындан фәргләндирир. Бу фәргләр габларын бир групунун отурачагларынын формасында, јазылма техникасында өзүнү көстәрир. Онлар Азәрбајҗанын шар-конусвары габлары илә даһа чох охшарлыг тәшкил етсә дә, Загафгазија үчүн характерик олан бәзи чәһәтләри өзүндә бирләшдирир.

Нахчыванын орта эср шар-конусвары габлары ики тарихи дөврә бөлүнүр. Биринчи дөвр IX—X эсрләри, икинчи дөвр исә XI—XIII эсрләри әһатә едир.

IX—X эсрләрдә истеһсал едилмиш шар-конусвары габлар әсасән боз рәнkdәдирләр. Онларын диварлары галын олуб, бәзиләри кобуд һазырланмышдыр. Үмүмијјәтлә, бу дөврүн габлары нахышсыз вә ја азнахышлы олурлар. Бу габларын көвдәләри күрәшәкилли, конусвары, цилиндрик формада олуб, дахилдән вә харичдән сарымтыл ангобла өртүлмүшдүр. IX—X эср шар-конусвары габларынын һүндүрлүјү 10,5—13,5 см, көвдәләринин диаметри 8—12,5 см, боғазларынын диаметри 0,6—0,9 см, диварларынын галынлығы исә 0,9—1,8 см-ә гәдәрдир.

Нахчыванын IX—X эср шар-конусвары габлары һазырланма формаларына көрә үч група ајрылыр. Биринчи група дахил олан габларын кили боз рәнkdә олуб, көвдәләри азнахышлыдыр. Бу тип габлар нарын гум гатышыг килдән кобуд һазырланмышлар. Күрәшәкилли көвдәләри отурачага вә ағзына доғру кетдикчә даралыр. Јасты отурачагларынын диаметри 2 см-дән 3 см-ә гәдәрдир. Бу габларын бәзиләринин чијни релјефли олуб, даирәви чызма хәтләрлә әһатәләнмишдир. Көвдәләринин бәзи јерләрини һөрмә формалы нахышлар бәзәјир (табло, 1). Бу група дахил олан габларын кобуд һазырланмасы, нахышсыз вә ја азнахышлы олмасы онларын шар-конусвары габлар истеһсалынын илк дөврләринә аид олдуғуну көстәрир. Тәдгигатчылар бу тип габлары IX—X эсрләрә аид едирләр [15, 107; 1, 81; 10, 101].

Икинчи груп шар-конусвары габлар шиш отурачаглы олуб, сәлигәли һазырланмышлар. Бозумтул рәнкли килләринин тәркибинә нарын гум гатылмышдыр. Көвдәләри еллипс формасында олуб, сәтһи сарымтыл ангобла өртүлмүшдүр. Назик боғазлары јарымдаирәви фор-

¹⁰ Руденко С. И. Культура населения Горного Алтая в скифское время. — М., 1953.

¹¹ Геродот. История в девяти книгах. — М.: Наука. Стерегиущие золото грифы (племени), кн. IV (с. 190), кн. IV 27 (с. 193).

¹² Мифы древней Индии. — М.: Наука, 1975.

¹³ Рамазанов J. Гриф. Елм вә һәјат. — Бақы, 1977. № 2, с. 74.

¹⁴ Персидское искусство. Иллюстративная памятка (сувенир) о выставке персидского искусства в Бирмингтонском доме в Лондоне 1931 г. Второе издание. (Из коллекции А. Рабену).

¹⁵ Бретаницкий Л. С., Веймар В. В. Искусство Азербайджана IV—XVIII веков. — М., Искусство, 1976, ил. 18, с. 40.

¹⁶ Әлијев В. һ. Нахчыван шәһәринин антик дөврү күп гәбири абидәләри. «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри» (тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1976, № 1, с. 75, 1-чи шәкил).

В. Г. Алиев, Т. Д. Агазаде

О БРОНЗОВОМ ГРИФОНЕ, ОБНАРУЖЕННОМ НА ТЕРРИТОРИИ сел. ЗАГАЛЫ

Статья посвящена бронзовому грифону, случайно обнаруженному в 1932 г. на территории сел. Загалы Джульфинского района и переданному Государственному историческому музею Нахичевани. Такой же грифон хранится в Государственном Эрмитаже.

Эти грифоны до сих пор не изучены и в научной археологической литературе не опубликованы. Первые сведения об этих грифонах имеются в статье архитектора И. П. Шеблыкина «Части старых колонн, найденные в районе Оренкала и НахАССР в 1946 г.»

Правда, в 1931 г. рисунки этих грифонов были опубликованы в альбоме конгресса, посвященного персидскому искусству, дата их определена Сасанидской эпохой. Л. С. Бретаницкий и В. В. Веймарн загалинского грифона относят к IV—VII вв. н. э. Однако исследование археологических памятников и анализ грифона показал, что дата их была неточной. На основе аналогичных материалов мы старались определить точную дату грифона. Дальнейшее исследование археологических памятников НахАССР даст новые доказательства для подтверждения высказанного мнения.

мада hazırланмыш кичик ағызларына бирләшдирилмишдир. Бу габлар биширилмәздән вә ангобланмаздан әввәл бәзәдилмишдир. Онларын көвдәләринин јухары һиссәси вә боғазларынын көвдәјә бирләшдији јер дүлүс дарағы илә чәкилмиш гоша даирәви хәтләрлә әһатәләнмишдир (табло, 3). Бу тип габлар тәдгигатчыларын фикринчә, IX әсрдә истәһсал едилмишдир [13, 23].

Үчүнчү група дахил олан шар-конусвары габлар хусуси мараг доғурур. Бу група дахил олан габлардан биринин кили бозумтул рәнклидир. Силиндрик формалы көвдәси јахшы hazırланмыш вә үзәринә сары рәнкли ангоб чәкилмишдир. Онун һүндүрлүјү 12,5 см, көвдәсинин диаметри 7,5 см, ағзынын диаметри исә 0,8 см-дир. Габын көвдәси чијиндән башлајараг онун ағзына доғру кетдикчә даралыр. Отурачағы формача конусвары олуб, габын лик дурмасы үчүн јарарсыздыр (табло, 3). Отурачаг вә чијин һиссәләри даирәви батыг шырымларла бәзәдилмишдир. Бу нахышлары уста габ чиј икән чәкилмишдир. О бармагларыны габын диварларына сыхмыш, чархы фырладараг габ үзәриндә даирәви шырым ачмышдыр. Бу шырымларын әтрафына габ биширилдикдән сонра даирәви чызма хәтт чәкилмишдир.

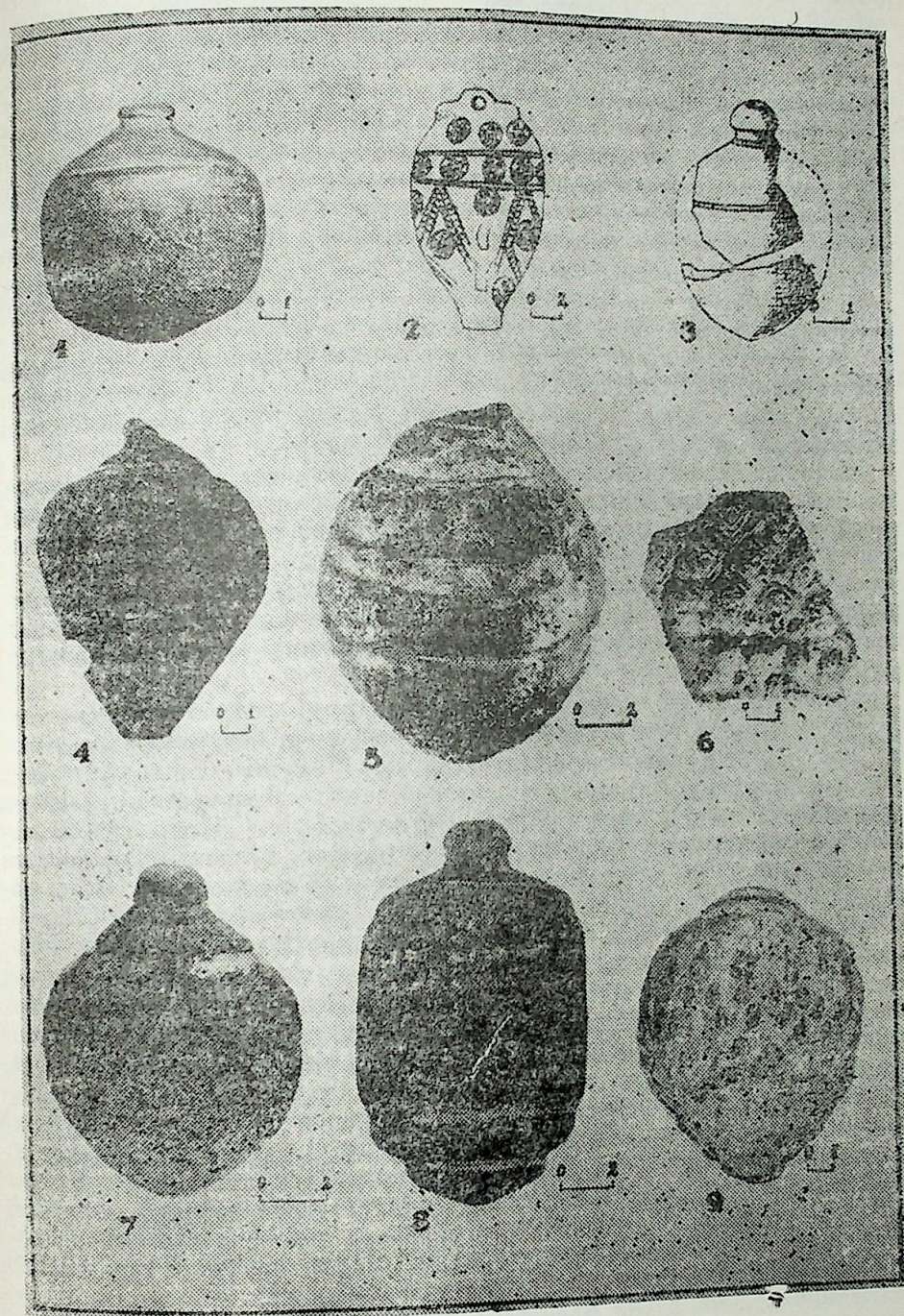
Габ hazırланаркән биширилмәздән әввәл нахышланма вә јазылмасы техникасы Азәрбајчанын шар-конусвары габлары үчүн характерикдир [10, 101]. Лакин бу габда башга бир чәһәт диггәти хусусилә чәлб едир. Тәсвир етдијимиз бу габын үзәринә биширилдикдән вә ангобландыгдан сонра عوار (әвар) сөзү јазылмышдыр.

Бу үсулла габларын јазылма технолокијасы Загафгазијанын Двин вә Ани кими шәһәрләриндә кениш јайылмышдыр [17, 10]. Шар-конусвары габларын ангобландыгдан вә биширилдикдән сонра јазылмасына Бејләган [10, 104] вә Шамахы [9, 60] әразисиндә дә тәсадүф едилмишдир. Лакин биширилдикдән сонра газыма үсулу илә бәзәдилмиш шар-конусвары габлара Азәрбајчан әразисиндә илк дәфә олараг Нахчыванда тәсадүф едилмишдир.

Јери кәлмишкән бир мараглы мәсәлә үзәриндә дајанаг. Үзәриндә јазысы олан шар-конусвары габлар кимә мәхсусдур? Тәдгигатчы Р. М. Чанголадјан белә һесаб едир ки, үзәриндә мүхтәлиф адлар јазылмыш, Двин вә Анидә истәһсал едилмиш шар-конусвары габлар сәнәткарлара дејил, габ саһибләринә мәхсусдур [7, 167].

Г. М. Әһмәдовун фикринчә, габ бишириләнә гәдәр јазылмыш адлар устаја вә јахуд е'малатхана саһибинә, биширилдикдән сонра јазыланлар исә габ саһибинә мәхсус адлардыр [11, 58]. Мүәллифин икинчи фикрини Нахчыванда истәһсал едилмиш, биширилдикдән сонра јазылмыш шар-конусвары габлара да аид етмәк олар.

Нахчыванын XI—XIII әср шар-конусвары габлары өз үмуми формаларына, килләринин рәнкинә, hazırланма, бәзәдилмә үсулларына вә технолокијасына көрә IX—X әср габларындан хејли фәргләнир. Сон дөвр габлары форма, чешид вә нахыш чәһәтдән мүхтәлифдир. Онларын ичәрисиндә јасты отурачаглы, конусвары вә овалвары көвдәли габлара да тәсадүф едилир. Нахчыванын XI—XIII әср шар-конусвары габлары башдан-баша зәнкин бәзәдилмишдир. Онларын нахышланма-сында чызма, јапма үсулундан, релјеф вә басма нахышлардан истифадә едилмишдир. Икинчи дөвр габларынын сахсысы нисбәтән назик вә мөһкәм олуб, зәриф вә усталыгла hazırланмышдыр. Онларын өлчү-

ләриндә дә мүәјјән дәјишикликләр вардыр. Габларын һүндүрлүјү 12,5 см-дән 16 см-ә гәдәрдир. Көвдәләринин диаметри 10—14 см, боғазла-

рынын диаметри 0,7—0,9 см-дән чох дежилдир. Диварларынын галынылыгы 0,8 см-дән 1,7 см-ә гәдәрдир.

XI—XIII эср шар-конусвары габылары формаларына көрә дөрд группа бөлүнүр. Биринчи группа дахил олан габыларын көвдәси конусвары шәкилдә җахшы һазырланмышдыр. Килләринин рәнки бозумтул олуб, тәркибинә нарын гум гатылмышдыр. Бу группа дахил олан габылардан биринин көвдәси отурачагдан башлајараг јухарыја галхдыгчлардан биринин конусвары форма әмәлә кәтирир (табло, 4). Габ бишикенишләнәрәк конусвары форма әмәлә көвдәсинә дөрд тәрәфдән шагулирилмәздән вә ангобланмаздан әввәл көвдәсинә дөрд тәрәфдән шагулиристигамәтдә мөһүрлә нахышлар вурулмушдур. Дүзбучаглы формалыбу нахышларын ичәрисиндә үчбучаглар тәсвир едилмишдир. Онларын дахилиндә тәсвир едилмиш ајпаралар мүхтәлиф истигамәтли олуб, икисинин кәнарына нөгтә гојулмушдур.

Азәрбајчанда ајпара дини характер дашымагла [14, 60] јанашысујун мөһсулдарлыг нишанәси кими дә гәбул едилир. Нахчыванда инди дә үзү ашағы ајпара тәсвирләри јағыш, әксинә тәсвир едиләнләр исә гураглыг рәмзи кими изаһ едилир.

Икинчи групп габылар исә шаршәкилли формада җахшы һазырланмышдыр. Онлардан биринин кили көјүмтүл боз рәнкли олуб, тәркибинә нарын гум гатылмышдыр (табло, 7). Шаршәкилли көвдәси башдан-баша күнәш тәсвирләри илә бәзәдилмишдир. Мөһүрлә басылмыш бу тәсвирләр габын көвдәси бојунча 8 чәркә дүзүлмүшдүр. Чијни релјефли һазырланмыш вә батыг даирәви хәтләрлә бәзәдилмишдир. Габын кичик ағзы јарымдаирәви формалыдыр. Отурачағы јасты олуб, диаметри 2,5 см-дир.

Бу группа дахил олан габылардан дикәри дә өз формасына көрә тәсвир етдијимиз габа охшардыр. Бу габын кили бозумтул сары рәнкли олуб җахшы биширилмишдир (табло, 5). Көвдәси дөрд үфүги һиссәјә бөлүнмүшдүр. Көвдәсинин јухары һиссәсинә мөһүрлә күл чәләнкини хатырладан тәсвир вурулмушдур. Отурачағына җахын көвдәсини штампла вурулмуш күнәш тәсвирләри бәзәјир. Габын чијин һиссәси релјефлидир. Јасты отурачағынын диаметри 3,5 см-дир. Нахчыван шәһәриндән әлдә едилмиш бу габылар X—XII эсрләрә аид едилир [21, 50].

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, 1960-чы илдә Нахчыван шәһәр Пионерләр евинин әразисиндә һовуз үчүн јер газыларкән бурадан 11 әдәд шар-конусвары габ тапылмышдыр [23]. Ејни бир јердән бу гәдәр шар-конусвары габын тапылмасы тәсадүфи дежилдир. Бу габыларын килинин тәхминән бир рәнклә олмасы, формаларынын ејнилији, өлчүләринин јахынлыгы, тәсвирләринин тәкрар едилмәси мараг доғурмаја билмәз. Габылар 20—30 см һүндүрлүјүндә олан дөрдкүнч кәрпич диварлар арасындан тапылмышдыр. Күман етмәк олар ки, бу диварлар шар-конусвары габылар истеһсал едилмәк үчүн олан дулус күрәсинин галыглары әлмушдур. Бу габыларын ичәрисиндә чыхдашларә тәсадүф едилмәси фикирләримизи тәсдиг едир [25]. Азәрбајчан әразисиндә бу тип дөрдкүнч дулус күрәләри Минкәчевирдән [16, 24] вә Өрәнгаладан [12, 216] ашкар едилмишдир.

Икинчи группа дахил олан габылар формача овалвары олуб, һүндүр отурачаглы, дар ағзылыдырлар. Онлардан биринин кили боз рәнкли олуб, тәркибинә нарын гум гатылмышдыр [табло, 2]. Овалвары көвдәси дулус чархында сәлигәли шәкилдә һазырланмышдыр. Јасты вә һүндүр отурачаглы бу габын чијни релјефли олуб, кичик

ағзына бирләшдирилмишдир. Көвдәсинин јухары һиссәсиндә гоша паралел хәтләр чызылмышдыр. Бу хәтләрин ашағысында чызма үсулу илә һәндәси нахыш чәкилмишдир. Габын көвдәсини башдан-баша даирәви чызма хәтләр ичәрисиндә тәсвир едилмиш бешләчәкли күлләр бәзәјир. Онларын дүзүлүш формасы улдузу хатырладыр.

Үзәри зәнкин бәзәдилмиш габылардан бири дә 6,4×8,8 см өлчүдә олан шар-конусвары габ ғырығыдыр (табло, 5). Бу габын килинин рәнки боз олуб, тәркибинә нарын гум гатылмышдыр. Назик диварларынын галынылыгы 0,6 см-дән 0,8 см-ә гәдәрдир. Габ биширилмәздән вә ангобланмаздан әввәл үзәринә мөһүрлә галханвары нахыш басылмышдыр. Нахышларда инсан сифәти тәсвир едилмишдир. Көвдәсинин ашағы һиссәсиндә чәркә илә тәсвир едилмиш күлләри бир-бириндән јумуртавары формалы габырыг нөгтәләр ајырыр.

Дөрдүнчү группа сарымтыл килдән һазырланмыш габырыг көвдәли шар-конусвары габылар дахилдир. Бу тип габыларын көвдәләри релјеф нахышлыдыр. Бәзиләринин көвдәсини мөһүрлә вурулмуш јарпагвары нахышлар бәзәјир (табло, 9).

Шар-конусвары габыларын јерли хусусијәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн бир нечә орта эср шәһәрләринин јерли истеһсала мөһсус характерик чәһәтләринә диггәт јетирәк.

Бакыда истеһсал едилмиш шар-конусвары габылар әсасән боз јашыл вә сары килли олуб, көвдәләринин јухары һиссәси мөһүрлә бәзәдилмишдир [1, 8]. Бејләганда бу габылар IX—X эсрләрдә шаршәкилли, XI—XIII эсрләрдә исә конусвары формададыр [10, 101]. Ани вә Двин габылары ичәрисиндә конусвары формалы шар-конусвары габыларә даһа чох тәсадүф едилир [24, 6]. Лакин Двин габылары аз вә садә бәзәдилмишдир. Бәзәкләр әсасән габын јухары һиссәсинә вурулмушдур [7, 203]. Тбилисидән әлдә едилмиш шар-конусвары габылар шаршәкилли формададырлар. Онларын ичәрисиндә јасты формаларына да тәсадүф едилир [8, 151].

Шар-конусвары габыларын килинин рәнkindә, формаларында, бәзәдилмә дәрәчәси вә һазырланма техникасында олан мүхтәлифлик јерли истеһсалын әламәтләридир. Нахчыванын шар-конусвары габыларына кәлдикдә исә онларын рәнки боз, сары, көјүмтүл боз рәнклидир. Нахчыванын биринчи дөвр габылары цилиндрик вә конусвары формалыдыр. Икинчи дөвр габылары исә әсасән шаршәкилли көвдәлидир. Онларын ичәрисиндә конусвары вә овалвары формалы габыларә да тәсадүф едилир. Нахчыванын шар-конусвары габыларынын ән мүнүм характерик чәһәтләриндән бири онларын јасты отурачаглы олмасыдыр. Бу тип габылар Бејләгандан да мәлүмдур [12, 216]. Бу габылар чызма, басма, штамплама, релјеф нахышларла бәзәдилмишдир. Онларын ичәрисиндә гәлибдә һазырлананлар да вардыр.

Шар-конусвары габылардан истифадә мөгсәдләри олдуғча мүбаһиһәсәлидир. Бәзи алимләр бу габыларын истифадәјә јарарсыз олдуғуну көсәтирләр [18, 01, 02]. В. Л. Вјаткин [3, 60], А. В. Арсиковски [1, 161] вә И. М. Чәфәрзадә [6, 120] бу габылардан әл гумбарасы кими истифадә олундуғу фикрини ирәли сүрүрләр. Дикәр алимләр онлардан чивә дашымаг үчүн [18, 0110], башгалары исә онлардан чыраг кими истифадә олундуғуну әсасландырмаға чалышырлар [5, 143]. Шар-конусвары габылардан дәрман вә әтир, зәһәр, мәлһәм сахламаг вә дашы-

маг үчүн [4, 13] вә јерли тәсәррүфатла әлагәдар мұхтәлиф мәгсәдләр. лә истифадә олундугуну көстәрәнләр дә вардыр [11, 31].

Бу габларын түркмән дилиндә «чивә габы» адландырылмасына [20, 359], Хаганинин «Дәмирчи күрәси тәк одлу нәфәсим, чивә габ боға-зы тәк даралыб гәлбим» мисрасына әсәсләнән тәдгигатчы Н. Ә. Чидди шар-конусвары габлардан даһа чоһ чивә сахламаг вә дашымаг үчүн истифадә едилдији фикрини мұдафиә едир [9, 61].

Шар-конусвары габларын истифадә мәгсәдләринин тәјин едилмәсиндә орта әср көркәмли Азәрбајчан алыми Хубејин Ибн-Ибраһимин вердији мәлүматлар әвәзсиздир. Мүәллиф өзүнүн Бәјан әс-сәнәт- («сә-нәтин тәсвири») адлы әсәриндә шар-конусвары габлардан кимјәвни реаксијалар апарылмасында истифадә едилдијини көстәрир [26, 68].

Шар-конусвары габларда чивә галыгынын дәфәләрлә тапылмасы факты көстәрир ки, бу габлардан гијмәтли маддәләр, хусусән, чивә дашымаг вә сахламаг үчүн дә истифадә едилмишдир. Шар-конусвары габларын шүшә габлара нисбәтән етибарлы олмасы [10, 108] һәмин габларда диқәр гијмәтли мәһсулларын—әтир, зәһәр, мәлһәм, дәрман вә с. сахланмасы вә дашынмасына имкан вермишдир. Орта әсрләрдә Нахчыванда шар-конусвары габлардан һәмин мәгсәдләрлә истифадә олуна биләрдир.

Әдәбијат

- ¹ Арциховский А. В. Введение в археологию. — 3-е изд. М., 1947.
- ² Ахмедов Р. Д. Керамика средневекового Баку (IX—XVII вв.). Автореф. дис. канд. ист. наук. — Ереван, 1981.
- ³ Вяткин В. Л. Городище Афрасиаб. — Ташкент, 1928.
- ⁴ Газыјев С. М. Гәдим Кәпчәдә газынтылар. Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институ-гунун архиви, инв. № 1121.
- ⁵ Городцов В. А. Древние мусульманские светильники в виде сферических глиня-ных сосудов. Тр. ГИМ.—М., 1926, вып. I.
- ⁶ Джафарзаде И. М. Археологические раскопки городища Оленкала в 1951 г. Тарих вә Фәлсәфә Институтунун әсәрләри, IV ч., Бақы, 1954.
- ⁷ Джанполадян Р. М. Сфероконические сосуды из двинских раскопок Тр. ГИМ Армении, Ереван, 1950, т. III (на арм. яз.).
- ⁸ Джанпаридзе В. Керамика XI—XIII вв. из Тбилиси. Вестник Гос. музея Грузии, 1950, т. XVI (на груз. яз.).
- ⁹ Джидди Г. А. Средневековый город Шемаха IX—XVII века. — Баку, 1981.
- ¹⁰ Әһмәдов Г. М. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мә'мулаты.—Бақы, 1959.
- ¹¹ Әһмәдов Г. М. Орта әср Бејләган шәһәри.—Бақы, 1979.
- ¹² Ибраһимов Ф. Ә. Өрәнгалада јени гурулушлу дулус күрәси. Азәрбајчанын мад-ди мәдәнијјәти, VI ч., Бақы, 1965.
- ¹³ Ибрагимов Ф. А. Сфероконические сосуды из Байлакана МСПИАЭИ 1970 г., в Азербайджане (май 1971 г.) Баку, 1971.
- ¹⁴ Ибраһимов Ф. Ә., Исмизадә Ә. Ш. Бақынын орта әср бојалы габлары һаггын-да. «Азәрбајчан ССР ЕА Хәбәрләри» (тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы), № 1, 1981.
- ¹⁵ Иссен А. А. Новые данные для истории Азербайджана по работам Оренка-линской экспедиции, 1953—1955 гг. Азәрбајчан тарихинә даир материаллар, II ч., Бақы, 1957.
- ¹⁶ Ионе Г. И. Гончарные печи древнего Мингечаура.—КСИИМК, 1949, вып. XXIV.
- ¹⁷ Караханян Г. О. Неполнившая орнаментированная керамика из раскопок Дви-на и Ани: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Ереван, 1954.
- ¹⁸ Ленс Э. О глиняных сосудах с коническим дном, находимых в пределах му-сульманского востока. ЗВОРАО, СПб., 1904, т. XV.
- ¹⁹ Лихачев А. Ф. О загадочных сосудах сферической формы из Волжской Булга-рии. — Тр. IV археологического съезда в Казани, 1884, т. I, от. III.

- ²⁰ Лунина С. Б. Гончарное производство в Мервехе — начало XIII вв. — Тр. ЮТАКЭ, 1962, т. XI.
- ²¹ Маммадов Р. Нахчыван шәһәринин тарихи очерки.—Бақы, 1977.
- ²² Сычев Н. П. К вопросу о булгарских сосудах. — КСИИМК, 1947, вып. XIV.
- ²³ Хусейнов Л. Археоложи тапынтылар.— Азәрбајчан кәпчәри, 6 мај 1960.
- ²⁴ Шелковников В. А. Художественная керамическая промышленность средне-векой Армении. — Изв. АрмФАН СССР, 1942, № 3—4.
- ²⁵ Нахчыван Дәвләт Тарих Музејинин археоложи фонду, инв. № 81.
- ²⁶ Хубаши ибн-Ибрагим Тифлиси. Описание ремесел/Байан ас-сан'ат/М., 1976.

А. И. Новрузов

СФЕРОКОНИЧЕСКИЕ СОСУДЫ ИЗ СРЕДНЕВЕКОВОГО НАХЧЕВАНА

Сфероконические сосуды из Нахчевана разделены нами на два хронологических периода. Первый период охватывает IX—X вв. Характерно, что ранние сосуды имеют главным образом коническую и цилиндрическую форму. Толстостенные, узкогор-лые сфероконусы этого периода либо остроногие, либо плоскодонные. Сфероконусы раннего периода украшались легкой гравировкой или же оставались без орнаментации.

Сфероконические сосуды XI—XIII вв. в основном имеют сферическую форму, однако среди них встречаются сосуды конической и овальной формы. Сосуды второго периода имеют тонкую стенку, что, очевидно, связано с усовершенствованием техни-ки их изготовления. Эти сосуды богато украшены геометрическими фигурами, рас-тительным орнаментом, лучеобразным изображением солнца. Украшением покрыта почти вся поверхность сосудов.

Некоторые исследователи сфероконических сосудов считают, что они употребля-лись для хранения и перевозки ртути, амальгамы и других веществ. Исследование нахичеванских сфероконусов подтверждает вышесказанное.

ШИРИН БУНЈАДОВА

НИЗАМИНИН ӘСЭРЛӘРИНДӘ ТӘСВИР ОЛУНАН
ХАЛГ ОЈУНЛАРЫ НАГГЫНДА

Бәшәријјәтин зәнкин мә'нәви мәдәнијјәтинин тәркиб һиссәси олан инчәсәнәт вә онун нөвләри һәр бир халгын тарихинин өјрәнилмәсиндә мисилсиз әһәмијјәтә маликдир. О, һәјат һәгигәтини мүхтәлиф форма-ларда әкс етдирир. Чәмијјәтин инкишафында мүһүм рол ојнајан инчә-сәнәтин мүхтәлиф нөвләри вардыр ки, онлардан бири дә ојунлардыр.

Азәрбајчан халгынын кечдији тарихи инкишаф јолунун өјрәнилмә-синдә ојунларын да өз пајы вардыр. Гәдим тарихә малик олуб, заман кечдикчә бир сыра дәјишикликләрә уграјан ојунлар халгымызын адәт вә ән'әнәләрини, мәишәтини, дини е'тигадларыны, әмәк сәһәсиндәки фәалијјәтини, әһвали-руһијјәсини, психоложи вәзијјәтини өзүндә тәчәс-сүм етдирир. Бу ојунларда ејни заманда инсанларын дүнјакөрүшү, бу вә ја дикәр мәсәләјә, һәјат һадисәләринә бәсләдији мүнәсибәт үмуми-ләшдирилмишдир. Гәдим ојунлар һаггында зәнкин халг јарадычылығы ирсиндән, хусусилә дә классикләрин әсәрләриндән мә'лумат әлдә етмәк олар. Бу бахымдан даһи Азәрбајчан шаири вә мүтәфәккири Низами Кәнчәвинин зәнкин јарадычылығы нүмунәси олан «Хәмсә»синдә јалныз Азәрбајчан әразисиндә дејил, еләчә дә Шәргин бир сыра өлкәләриндә ичра олунан гәдим ојун нөвләри һаггында верилән мә'лумат диггәтә-ләјигдир. Һәммин мә'луматларын бә'зиләринин гисмән аз олмасына, мүхтәлиф ојун нөвләринин јалныз адларына тәсадүф едилмәсинә бах-мајараг, олдугча дәјәрлидир. Она көрә ки, бүтөвлүкдә Низами дөврүн-дә инчәсәнәт әләминдә вә халгларын мәишәтләриндә ојунларын нә кими әһәмијјәтә малик олмасыны өјрәнирик. Бу мә'луматлар бир дә она көрә дәјәрлидир ки, үмумән «Хәмсә»дә адлары чәкилән ојун нөв-ләринин јаранма тарихләринин мүәјјәнләшдирилмәсинә гисмән дә олса имкан верир.

Ојун дедикдә, бүтөвлүкдә халг арасында ичра олунан тамаша, әј-ләнчә, идман вә рәгс сәнәтләринин үмумиләшдирилмиш адыны нәзәр-дә тутуруг. Азәрбајчанда үмумән дөрд јүзә гәдәр халг ојуну олдугу мә'лумдур [11, 204]. Һәммин ојун нөвләринин бә'зиләри һаггында Н. Кән-чәвинин јарадычылығындан мүәјјән гәдәр мә'лумат әлдә етмәк олар.

Низаминин әсәрләриндә мүхтәлиф мәрәсимләрлә әлагәдар олараг, кечирилән тамашалар һаггында мә'лумат верилир. Хусусилә шаирин Бәрбәдин ифа етдији мүхтәлиф маһны адларыны чәкмәси вә онларын ајрыча халг тамашалары кими дә танынмасы мараг доғурур. М. Ал-лаһвердијевин бу хусусда сөјләдији фикир диггәтәләјидир. О јазыр: «Белә нәғмәләрдән «Һогҗи-кавус», «Мехрикан», «Арајиши-Хуршиди», «Шәбдиз», «Кини-Сәјавуш», «Кини-Ијрәч», «Бағи-Ширин» вә и. а. ади-чә нәғмә дејил, лирик, ибрәтамыз характерли тамашалардыр. Онларын һамысы да мусиги вә рәгслә мүшајиәт олунарумуш» [2, 45].

Ојунлар ичтимаи мүһитдә баш верән һадисәләрлә бәрәбәр, ејни заманда мәишәтдәки гүсурлары да тәнгид едирди. Тарихи инкишаф

просесинин мүәјјән пилләсиндә чәмијјәт дахилиндә чәрәјан едән әтраф мүһитдә баш верән һәјат һадисәләрини чанландырмагла күтләләр гар-шысында верилән тамашалар даһа күчлү вә тә'сирли олуру. Ојунбаз-лар (мејдан актјорлары) чилдә кирәрәк мүхтәлиф инсан сурәтләринин дахили әләмини ачмаға сәј көстәрирдиләр. Бу кими ојун-тамаша нөв-ләринә Н. Кәнчәвинин әсәрләриндә тез-тез раст кәлмәк олар. Шаир јазыр:

Бу китабымда јени бир шәбәдә гуруб
Тәзә гәлибдә јени бир мүчәссәмә јаратдым [7, 47].

Низами бурада фикрини образлы шәкилдә ифадә етсә дә, о, ики ојунун—шәбәдә вә мүчәссәмәнин адыны чәкмишдир. Әлбәттә, һаггында мүфәссәл јазмаса вә һәр ики ојун барәдә әтрафлы мә'лумат вермәсә дә, әхучунун диггәтини бу ојунлара чәлб етдији үчүн шаирин вердији мә'-лумат әһәмијјәтлидир. Билдијимиз кими, шәбәдә истәһза, тәглидетмә кими мәсәләләри өзүндә әкс етдирән тамаша нөвүдүр, мүчәссәмә исә јалныз һәрәкәтләр васитәсилә ичра олунан сөзсүз тамашадыр. Шәбәдә тамашасы заманы башгаларынын һәрәкәтләри кинајәли шәкилдә тәглид едилир. Мүчәссәмәдә исә һакимләр, түфәјлиләр, залымлар лаға гојулур. Ону да хатырладаг ки, әрәб кәлмәси олан «шә'бәдә» сөзүнүн лүғәти мә'насы «фокс көстәрмәк», «жонглјорлуг етмәк», «әлдә чәлд һәрәкәт-ләр көстәрмәк вә с. демәкдир. Мүчәссәмә дә әрәб кәлмәсидир вә һеј-кәл кими дајанмаг», «һејкәл» мә'наларында ишләнир.

Әсәрләриндә Н. Кәнчәви дикәр ојун нөвләринин дә адыны чәкмиш-дир. О, «Сирләр хәзинәси»ндә јазыр:

Һәр ан өз мәсхәрәбазлығындан
Ојунчу кечә бир кечә ојуну чыхарырды.
Кечә каһ Ајын ағ шәкәрини күлә гатырды,
Каһ Зөһрәнин дәфи дирһәм сачырды [7, 58].

Бурада да биз мәсхәрә вә кечә ојунларынын адларына раст кәли-рик. Адлары чәкилән бу тамашалар да мәишәчә гәдимдир. Мәсхәрә-базлыг дедикдә ојунчу тәрәфиндән ајры-ајры сурәтләрин нитгләринин вә давраһыш тәрзләринин тәглидедичилик шәклиндә ичрасыны нәзәр-дә тутуруг. Бу ојун заманы мәсхәрәбаз «јери кәлдикдә рәггас вә лалојун-чу, јери кәлдикдә акробат вә ја мәзһәкәчи тәлхәк кими чыхыш едир, һәјатда тәсадүф етдији һадисә вә инсанлары һәддән чох шиширдилмиш шәкилдә тәмашачы гаршысында нүмајиш етдириди» [3, 140]. Кечә ојунуна исә бир ојун дејил, бир нечә ојун—шәбәдә, мәсхәрә, көзбағ-лыча, кукла нүмајишләри вә с. дахилдир. Һәммин ојун заманы адлары чәкилән ојун нөвләри бирликдә ичра олунаруду.

Үмумијјәтлә, ојунларда (әсасән тамашаларда) инсан мә'нәвијјәти-на вә ичтимаи әхлаг нормаларына мүнәсибәт тәчәссүм олунаруду. Бә'зи ојун нөвләри феодал мүһитинин ејбәчәрликләрини тәчәссүм етдирмәк-лә онлара күлүр вә бу күлүшлә дә һәммин һаллара гаршы тамашачы-ларда нифрәт, икраһ һисси јарадырды. Белә ојунлар бөјүк ичтимаи характер дашымышдыр.

Халг комедијаларына аид едилән һогга ојуну да маһијјәт е'тиба-рилә феодал чәмијјәтинин мөвчуд шәраитиндән доған ејбәчәрликләрә гаршы е'тиразын мәһсулудур. Һоггабазлар өзләринә мәхсус ифа тәрзи-нлә чыхыш едирдиләр. Ојунун әсас хусусијјәти көзбағлыча характер-и дашыјан мүхтәлиф сәһркарлыг нүмунәләри васитәсилә тамашачылары

күлдүрмөкдөн ибарэт иди. Низаминин «Новруз күлөји һоггабаз олуб эйнайырды» [8, 99]—демеси һогга ојунунун да гәдимлијинә дәләләт едир. Һогга ојунунун ифачылары мүхтәлиф сәһркарлыгыла бәрабәр мәнфи инсан типләрини дә тәнгид едирдиләр.

Мејдан тамашаларындан бири дә хусуси мараг доғуран килимарасы ојунудур. Бу ојун килим архасындан ифачыларын ојунчагларын васитәсилә көстәрдикләри тамаша нөвүдүр. Кукла сәнәтинин гәдимлијини сүбута јетирән бу ојунда ики нәфәр килими кәнарларындан тутур, килимин архасында исә ојунчу куклалары һәрәкәтә кәтирир. «Бу пәрдәнин архасында лә'бәт ојнадан вар. Јохса һәммин (пәрдәнин) үзәринә бу гәдәр лә'бәти ким дүзәрди» [7, 107]—дејән Низами бунунла халг арасында рәғбәт газанмыш «килимарасы» ојунуна ишарә едир. Бурада бир мәсәләнни дә гејд етмәк јеринә дүшәрди. Н. Кәнчәви «Пәрдә архасында шәбәдә ојнадан, бу пәрдәни сәнин башына әјләнчә үчүн бағламајыб» [7, 115]—демәклә көстәрмәк истәмишдир ки, һәр бир тамашанын мәгсәди күтләләри тәкчә әјләндирмәк дејил, ејни заманда онлары гәрбијәләндирмәкдир, писә күләрәк јажшыны гијмәтләндирмәжә сөвг етмәкдир, һә, атда баш верән бу вә ја дикәр һадисәдән онлары акаһ етмәкдир. Бу хусусијјәт ојунларынын бөјүк әхлаги-тәрбијәви әһәмијјәтини сөјләмәк үчүн әсас верир.

Н. Кәнчәвинин «Искәндәрнамә»синдә биз мүғләр һаггында да аз да олса, мә'лумат алырыг. Мүәллиф јазыр: «Мүғләрин палтары ода галансын, Атәшкәдәләрлә сәрт рәфтар олунсун» [10, 169]. Әрәб-фарс лүғәтиндә «мүғмаг»—«јол көстәрән», «өндә кедән» вә ејни заманда «сәһркар», «чадукәр», «тилсимкар» кими мә'наландырылыр. Мүғләр барәдә Е. Асланов јазыр ки, онлар халгымызын тамаша сәнәтинин тәкамүлүндә бөјүк рол ојнамыш, «Авеста»ны шәрһ етмәклә јанашы, һәм дә ел ичиндә ојун тәшкилатчысы кими танынмыш, охумаг истә'дадына малик олмуш, көзбағлыча вә һогга ојуну нүмајиш етдирән сәһрбаз кими ад газанмышдыр. Ону әдәбијјатда бә'зән «мағ» вә «азәрбан» да адландырырлар [3, 147].

Бир сыра тамашалар гыса һәчмли олсалар да, мә'на вә мәзмун ә'тибарилә чох бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишләр. Онлар инсанлардакы әстетик һиссләри гијмәтләндирмәји өјрәдир, онларда јүксәк кејфијјәтләр ашылајыр вә мөвчуд феодал гурулушунун һагсызлыгларына нифрәт етмәји тәлгин едирдиләр.

Шәрг әләминдә, о чүмләдән Азәрбајчан әразисиндә кениш јајылмыш гәдим ојун нөвләриндән бири чөвкан олмушдур. (Бу адын мүхтәлиф тәләффүз шәкилләри мөвчуддур: човған, чөвкән вә с). Дикәр ојун нөвләриндән фәргли олараг чөвкан ојунуну Низами Кәнчәви әтрафлы вә долғун тәсвир етмишдир. О, бир нечә әсәриндә чөвкан ојуну һаггында мә'лумат вермишдир. Лакин бу ојун барәдә мүфәссәл тәсвирә шаирин «Хосров вә Ширин» поемасында раст кәлмәк олар. Јери кәлмишкән гејд етмәк истәрдим ки, «Ушаг ојунлары һаггында» адлы мәғаләсиндә «човған» ојунундан бәһс едән Телли Мәммәдова Н. Кәнчәвинин һәммин ојун барәдә јазмасындан гыса мә'лумат вермәклә кифајәтләнмишдир [1, 164—165]. Мәғаләнин мәзмунундан белә күман етмәк олар ки, Низаминин тәсвир етдији чөвкан ојуну да мәһз ушаг ојунларына аиддир. Әлбәттә, бу ојунла ушаглыгдан да мәшғул олурдулар,

лакин Низаминин тәсвириндәки чөвкан хусуси чәлдлик тәләб едән чәтин атүстү ојун олуб, ушаг ојун нөвүнә аид дејилдир.

Бу ојунун тәсвиринә диггәт јетирсәк, көрәрик ки, Низами онун хусуси чәлдлик вә мәһарәт тәләб етдијини көстәрмәклә јанашы, һәммин ојунда гызларын да оғланларла бәрабәр иштиракыны сөјләјир:

О јетмиш гыз диши аслан кими
Ширинин јанына башы һавалы кәлдиләр.
Мәрдликдә һәр бири бир Исфәндијар иди,
Ох атмагда Рүстәм кими бир атлы идиләр.
Чөвкан ојнамагда елә чәлд идиләр ки,
Фәләјин чәнбәриндән топу (јәни ајы) чалыб апарырдылар.
Охданлары сәрвләрә бағладылар,
Сәрв кими јәһәрин үстүндә отурдулар...
Даһа бундан гафил иди ки, күчлү вә чијәрлидирләр,
Мејданда ат чапмагда һүнәрләри вар [8, 117—118].

Бу тәсвир фикримизи сүбута јетирир. Көрүндүјү кими, чөвкан чәтин атүстү ојундур. Әсәрдән даһа бир мисал:

Хосров көрдү ки, о мунис гушлар
Чәмәндә гумрудур, шикарда тәрлан.
Ширинә деди: «Кәл ат ојнадаг,
Бир аз бу мејданда чөвкан ојнајаг».
Хосровун чөвканына топ атдылар [8, 118].

Бу тәсвирдән ајдын олур ки, ојунда истифадә олуна дәјәнәјин ады да чөвкандыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, чөвкан—учу бир гәдәр әјри олан хусуси дәјәнәкдир ки, атлылар чәмән боју онун васитәсилә топу алыб говурдулар. Она «човғанбази» вә ја «куј о човған» да дејирләр. Н. Кәнчәви бунунла кифајәтләнмәјиб һәтта һәммин дәјәнәјин һансы ағач нөвүндән дүзәлдилдијини дә белә көстәрир: «Бәли, адәтдир чөвканы сөјүддән дүзәлдирләр» [8, 91].

Шаир јазыр ки, ојун олдуғча марағлы кечирди.

Һәр топу ки о сөјүддән јел апарырды,
Күнәшин топуну јажасында сындырырды [8, 118].

Бурадан мә'лум олур ки, чөвкан ојуну заманы топдан истифадә едилмишдир.

Бир тәрәфдән онун ај вә улдузлары иди.
О бири тәрәфдән шаһ вә фәрманында оланлар иди [8, 118].

Көрүндүјү кими, ојун заманы ојунчулар бир-биринә рәғиб ики дәсгәјә ајрылырлармыш. Ојунда мәгсәд исә топу рәғиб гапысындан кечирмәк олмушдур.

Топу каһ күнәш апарырды, каһ да ај,
Каһ Ширин киров верирди, каһ да шаһ.
Кос—чөвкан ојунундан кам аландан сонра
Мејданын чеврәсиндә ат сәјиртдиләр [8, 118].

Беләликлә дә, даһи Низаминин өз әсәриндә тәсвир етдији гәдим ојунлардан бири олан чөвкан һаггында мә'лумат алдыг. Н. Кәнчәвинин «Искәндәрнамә» поемасына әсасланараг М. Дадашзадә һәммин ојунун јаранма тарихинин даһа гәдимләрә кедиб чыхдығыны көстәрир [6, 145]. А. И. Робакидзе чөвкан ојунундан әтрафлы бәһс едәрәк көстәрир ки, сасаниләр ону түркләрдән өјрәнмишләр [13, 231].

Бурадача мараглы бир факты гејд етмәк јеринә дүшәрди. Р. Мустафајев инкилис буржуа сахталашдырычысы олан Т. Х. С. Марчантын чөвкан ојунунун тарихини сахталашдырмасындан бәһс едәрәк јазыр ки, мұәллиф (Марчант—Ш. Б.) топ ојунунун е. ә. VI әсрдә Иранда ојнанылдығыны хәбәр верир. «Лакин човган адланан атүстү топ ојунунун һәлә Араз чајынын бу тәрәфиндә јерләшән Азәрбајҗанда е. ә. VI әсрә кими мәшһур олдуғу һагда сусур. Әслиндә бу ојунун ады тибет сөзү «пулу»—күрә, шар сөзүндән әмәлә кәлир. Бу ојунун чүрбәчүр нөвләри Совет Иттифагынын мұхтәлиф халгларында—өзбәкләр, тачикләр вә башгаларында мөвчуддур» [12, 3].

Р. Мустафајев көстәрир ки, бу ојун 1863-чү илдә Һиндистанда кенерал-мајор Шерар тәрәфиндән кәтирилән ики команда тәрәфиндән ичра олунмушдур, сонралар исә һәтта Инкилтәрәнин өзүндә дә ојнаылмышдыр.

Низаминин тәсвир етдији идман характерли дикәр ојун нөвү чөвландыр. О јазыр:

Шәбдизлә Күлкүнүн белиндә мејданын әтрафыны
Кечә-күндүз кими чөвлан едирдиләр [8, 118].

Бу тәсвирдән ајдын олур ки, чөвлан ојуну заманы атла мејдан боју һәрәкәт етмәк тәләб олунурмуш. Низаминин «Сирләр хәзинәси»ндә «Чөвлан ет, атыны чап ки, мејдан сәниндир» [7, 40]—дејә јазмасы да бизим фикримизи тәсдиг едир.

Мұхтәлиф ојун нөвләри ичәрисиндә өзүнәмәхсус јер тутан вә олдуғча чәтин олан, лакин бөјүк мәһарәт тәләб едән кәндирбаз ојуну бир сыра Шәрг өлкәләриндә олдуғу кими, Азәрбајҗан әразисиндә дә кениш јајылмыш вә чохлу тамашачы күтләләринин рәғбәтини газанмышды. Адындан бәлли олур ки, һәммин ојун кәндир үзәриндә мұхтәлиф ојунлар көстөрмәклә һәрәкәт етмәкдир. Бу һәрәкәти ичра едән ојунчунун адына да кәндирбаз (мәнасы кәндирдә ојнајан демәкдир) дејирләр. Ики тәрәфдән икиһачалы ағача бәркидилмиш кәндирин үзәриндә кәндирбаз мұхтәлиф тәһлүкә доғура билән һәрәкәтләр едир. Бурада бир шеји дә гејд етмәк лазымдыр ки, кәндирбазын кәндир үзәриндәки һәрәкәтләрини јердә башга бир ојунчу да тәглид едәрәк ојунун даһа мараглы вә мезәли кечмәсини тәмин едир. Азәрбајҗанда кәндирбазлығын тарихи дә дикәр ојун нөвләри кими гәдимдир. Буну Низаминин ашағыдакы ифадәси дә тәсдиг едир: «Ип үстә ојнады шаһ бир һиндлигәк» [10, 552]. Әлбәттә, бу тәсвир тамамилә башга мәна кәсб етсә дә, һәр һалда бурадан һәлә XII әсрдә кәндирбазлыг ојунунун мөвчуд олдуғуну өјрәнирик. Көрүнүр ки, бу ојун XII әсрдән әввәлләр дә Азәрбајҗан әразисиндә ичра олунурмуш.

Бир чох халгларда олдуғу кими, Азәрбајҗанда да күләш ојунунун тарихи узаг кечмишләрә кедиб чыхыр. Бу ојун мәрдлик, мөһкәмлик, фәнд ишләтмәк, чевиклик тәләб етдији үчүн кениш јајылмышдыр. Гәдим дөврләрдә мұһарибәләрдә чох заман пәһләванларын үз-үзә кәләркән биринин дикәрини мәғлуб етмәси һәрбин тәләјини һәлл етмишдир.

Мүасир дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш вә бу күн дә идманчылар арасында бөјүк һәвәслә ичра олунан күләш идман ојунун Низами тәрәфиндән ашағыдакы бәнзәтмә васитәсилә тәсвир едилмәсинә диггәт јетирәк:

Турунч јарпағындан да көј олан көј
О заман әлиндә нарынч (мејдана) кәлди.
Фәләк орада бајраг галдыраркән,
Көјлүк онунла күләшмәк истәди [7, 66—67].

Әлбәттә, бурада мұәллиф тамамилә ајры бир мәсәләни вә фикри изаһ етмәк үчүн һәммин бәнзәтмәдән истифадә етмишдир. Лакин бизим нәзәримизи чәлб едән чәһәт будур ки. Низами Кәнчәви пәһләванларын мејданда әлиндә нарынч күләшмәјә адам ахтармасы мәсәләсинә тохунмушдур вә бунунла да күләш ојунуна ишарә етмишдир.

Низами Кәнчәвинин әсәрләриндә ады чәкилән ојун нөвләриндән бири дә кәббадәдир. М. Дадашзадә кәббадә ојуну барәдә әтрафлы јазмыш вә хүсусилә дә Низаминин кәббадәдән тәшбеһ кими истифадә едәрәк бу ојун һаггында мәлүмат вермәсини көстәрмишдир [5, 150].

Н. Кәнчәвинин «Хәмсә»синә дахил олан әсәрләрдә кәлинчик вә үзүк-үзүк ојунларынын јалһыз адлары чәкилир. Мұәллиф бу ојун нөвләри һаггында һеч бир әлавә мәлүмат вермир. О јазыр:

Бу доғуз мыхлы чадырын алтында нә варса.
Бу зәрһиһ (рәнкли) кәлинчик ојунудур [7, 88].
Фәләк сәһәрәчән үзүк-үзүк ојнаырды [8, 128].

Адларыны чәкдијимиз бу ојун нөвләри инди дә ичра олунур. Әјләнчә саатларында ичра олунан кәлинчик ушаг ојуну олуб, кичик јашлы гызларын кәлинчик (кукла) ојунчағындан истифадә етмәсинә ишарәдир. Үзүк-үзүк ојуну һаггында да Низами әтрафлы олараг һеч нә демир. Лакин үзүк-үзүк ојунунун нә демәк олдуғуну билдикдә, шаирин вермиш олдуғу бу бәнзәтмәнин нәтичәсиндә биз мұәјјән едирик ки, ојун заманы үзүјүн тапылмасы асан иш дејил. Һәммин ојунун маһијјәти беләдир: ики рәғиб тәрәфә ајрылан ојунчулар үзүјүн кимин әлиндә олдуғуну тапмаға чалышмалыдырлар. Үзүјүн тапылмасы исә вахт апаран олдуғундан Низаминин «сәһәрәчән» сөзүнү ишләтмәси мәһз һәммин мәсәләјә тохунараг ојунун узун чәкмәсинә ишарәдир.

Низаминин «Лејли вә Мәчнун» поемасында мұәллиф дикәр бир ојун нөвүнүн дә адыны чәкмәклә кифајәтләнмишдир. Тәәссүф ки, бу ојун һаггында шаир әтрафлы мәлүмат вермәмишдир. Низами Кәнчәви бу ојун һаггында гысача олараг белә мәлүмат вермишдир:

Дағ вурмаг тилсини олан фәләк
Бизимлә дә һаман чыраг ојунуну ојнаыр [9, 118].

Көрүнүр, бу ојун нөвү кечәләр ичра олунурмуш, өзү дә чырагдан истифадә едилirmiш. Мараглы бурасыдыр ки, һәммин ојуну «хәјаләјуну» да адландырырлар. Бу ојун барәдә мұфәссәл мәлүматы Е. Аслановун «Ел-оба ојуну халг тамашасы» китабындан әлдә етмәк олар. О јазыр: «Низами Кәнчәвинин «Хәмсә»синдә гејд едилән бу ојун өз ибтидасыны Асијанын чәвинин «Хәмсә»синдә гејд едилән бу ојун XI—XII јүзилләрдә исә Азәршәрг вә чәнуб-шәрг өлкәләриндән алмыш, XI—XII јүзилләрдә исә Азәрбајҗанда јајылмыш вә заман кечдикчә бурада мұстәгил милли тамаша нөвүнә чеврилмишдир. Бир гајда олараг, тамаша гапалы биналар—ша чајхана, карвансара һүчрәләри вә ајры-ајры евләрдә, ахшам вахты 5—6 нәфәрдән ибарәт олан дәстә тәрәфиндән көстәрилирди» [3, 233].

Мұәллифин мәлүматындан белә мәлүм олур ки, пәрдә архасындан инсан фигурларынын көлкәләрини чырағын ишығы нәтичәсиндә јадырмышлар.

Тарих, фэлсэфэ вэ һүгүг серијасы, 1986, № 3

Серия истории, философии и права, 1986, № 3

М. С. ОРДУБАДИНИН АТЕИСТ ИРСИНЭ ДАИР

М. С. Ордубадинин атеист фикир вә көрүшләри тәкчә ше'рләриндә, фелјетон, һекајә вә романларында дејил, һәм дә даһа чох билаваситә дин әлејһинә јаздығы елми-популјар әсәрләриндә өз әксини тапмышдыр. О, «Мәһәrrәмлик вә рөвзәханлыг» (1924), «Мәһәrrәм вә мәрсижә-ханлыг» (1924), «Көрбәлә һадисәләринин мәншәји» (1925), «Гурбан бајрамы һекајәти» (1925), «Новруз кимдән галмышдыр?!» (1925), «Нә үчүн ағлајырлар?» (1927), «Мәһәrrәмлик вә мәдәни ингилаб» (1929), «Мәһәrrәмлик адәтләри әлејһинә» (1930), «Гурбан кәсмәк һаггында» (1930), «Мәһәrrәмлик мөвһуматы вә онун синфи маһијјәти» (1931), «Гурбан мөвһуматы» (1931), «Баб вә Бәһа» (1940) адлы китабчаларын, мүхтәлиф гәзет вә журналларда чап олунмуш бир чох елми мәгаләнин [1] мүәллифидир. Совет һакимијјәти илләриндә јаздығы бу әсәрләри илә М. С. Ордубади өзүнү ислам дининин маһир биличиси, дини елми мөвгедән тутарлы тәнгид етмиш пешәкар бир атеист кими танытдыр-мышдыр.

95

«Хэмсэ»-д дахил олан эсэрлэрдэ Н. Кэнчэви столусту идман ојунлары хаггында да ма'лумат вермишдир. Башга сөзлэ, эјлэнчэлэрдэн шахмат вэ нэрд хаггында да шаир сөһбөт ачыр. Гэдим тарихэ малик элан шахмат эн кениш јајылан, һатта мүасир дөврүмүздэ дэ бөјүк ма-раг доғуран ојун нөвлэриндэндир. Күман ки. Низами өзү бу ојунларын јахшы биличиси олмушдур. О, өз эсэрлэриндэ шахматдакы фигурларын адларыны чэкмэклэ бэрабэр, һатта јери кэлдикчэ (бэ'зэн исэ тэшбөһ кими) ојунун кедишиндэ лазыми һаракөт баралэ дэ іазмышдыр. Мәсә-лән: «Рvх»v iox. ојунла «шахрvхv» вурмаг» [10, 197]. Үмүмән бу чүр мисаллары чох кәтирмәк олар. Мүәллифин шахмата даир фикирлэри хаггында Ш. Гүлнјевин «Классиклэримиз вэ шахмат» адлы мөгаләсин-дән дэ ма'лумат алдэ етмәк олар [4]. Низами нэрдлән дэ бәнзәтмә ва-ситәси кими эсэринин мүхтәлиф јерлэриндэ истифалэ етмишдир.

Низами асэрлэриндэ тэчэе ојун нөвлэри һагда дејил, елэчэ дэ ојунларда истифадэ едилэн бир сыра эшјаларын да, мәсэлэн, мөһрэ, кэндир, килим, чөвкэн, һогга, үзүк, лө'бэт, кэббадэ, чыраг вэ с. адларыны чэкмишдир. Мүэллиф ојунбазларын мүхтэлиф маска вэ кејим нөвлэриндэн истифадэ етдиклэрини дэ гејд етмишдир.

Әдәбијјат

³ Асланов Е. Ел-оба ојуну халг тамашасы. Баку, «Маариф», 1978.

3. Асланов Е. Ел-оба ојуну халг тамашасы. Бақы, «Маариф», 1978.
4. Гулијев Ш. Классикләримиз ва шаһмат. Бақы, «Ишыг», 1984.
5. Падаров М. Шаһмат. Бақы, «Ишыг», 1984.

⁶ Дадашзаде М. Кәббаде оюнун һаггында // Бәшкәт. Б.

1985 ⁶ *Дадашзаде М. Азәрбајҹан халқын* чилд, Бакы, «Елм», 1981. *Дадашзаде М. Кәббаде ојуну һаггында. Азәрбајҹан этнографик мәчмуә, IV*

1985. ⁷ Кәңлиев Н. Сүбәт...

8 Кәңчәви Н. Хосров ва Ширин. Баку, «Елм», 1981.

9 Кәңчәви Н. Хосров вә Ширин. Бақы, «Елм», 1981.

10 Кәңчәви Н. Лејли вә Мәчнун. Бакы, «Елм», 1981.

11 Марксист-ленинчи естетикасынын...
12

¹² Мустафаев Р. Лит. газ., 1949, 3 сент.

13 Робакидзе А. И. Чеханбурти — В. Лит. газ., 1949, 3 сент.

1952. 94. Губакидзе А. И. Чеханбурти. — В кн.: Вопр. этнографии Кавказа. Тбилиси,

мәткешләрин шәхси вә ичтиман һәјатына вурдуғу зәрәрләри бачары-
ла ачыб көстәрә билмишдир.

ла ачыб көстөрө билмишидир.

М. С. Ордубадинин атеист ирсиндө диггэти чэлб едэн мәсәләләр-дән бири мүсәлман руһаниләринин социал симасынын тәнгид вә ифша-сыдыр. О, дүзкүн баша дүшүрдү ки, дини идеолокијаны, мөвһуми тә-сәввүрләри әһали арасында чанфәшанлыгга јајан башлыча гүввә ру-һаниләрдир. О, ејни заманда билдирди ки, руһаниләр өзләрини халга јахын адамлар кими көстөрмәклә әслиндә динин көмәји илә хал-гы сојуб талайырлар. Динлә бу вә ја башга шәкилдә бағлы олуб, гејри-рәсми фәалијәт көстөрән рөвзәханлар, мәрсияханлар, мүхтәлиф дәр-вишләр, әләмдарлар, пирә гуллуг едәнләр вә башгалары халгы сој-магга һеч дә рәсми фәалијәт көстөрән руһаниләрдән кери галмырлар. М. С. Ордубади руһанилијини тәнгидини верәпкән бөјүк атеист Ч. Мәм-мәдгулзала вә диқәр көркәмли атеистләрлә бирликдә мүсәлман пеј-ғәмбәрләринин әсл сифәтини мәһарәтлә ачыб көстәриди. О, «Әдјан зүһүрү» адрлы мәғаләсиндә јазыды ки, һәр бир пејғәмбәр «өзүнүн һагг вә һәгигәт тәрәфиндән кәлмиш бир зат олдуғуну исбатә јетирмәк үчүн вә әскәрләрини вә мүһәбилләрини олмазын јағлы вә тә’сирли нәсиһәт-ләр вә сөzlәр илә онлары өзүнә инандырмамышдыр» [2]. Көркәмли атеист, М. Ф. Ахундов ирсини давам етдирәрәк конкрет фактларла сү-бүт едирди ки, «өз мәғсәдләри наминә инсан ганыны төкмәклә», зәһ-мәткешләр и мүти вә кәлә вәзијәтиндә сахламагга пејғәмбәрләр һеч дә дүниәви һөкмдарлардан кери галмамышлар. Буну М. С. Ордубади мүсәлман әләминдә ән нуфузлу пејғәмбәр сајылан Мәһәммәдә дә аид едирди. О, Мәһәммәдин тарихи фәалијәтини вә шәхсијәтини нәзәрдән кечирәрәк көстәриди ки, диқәр пејғәмбәрләр кими Мәһәммәд дә «мү-гәддәс» шәхсијәт олмамышдыр. Әввәлләрдә ади бир адам олан Мәһәм-мәд сонраһардан дин вә зоракы вәситәләрлә бөјүк һөкмдара чеврил-мишир. Һәмин вахтлардан да она фөвгәлбәшәри хүсусијәтләр шамил едилмишир. Пејғәмбәрин мүгәддәслијинин ифшасына јәнәлдилән бу фикирләр әслиндә руһаниләрин социал симасыны халга танытдырмаг мәғсәди күдүрдү, чүнки бәлли олдуғу кими руһаниләр өзләрини пеј-ғәмбәрләрә бәнзәди, «мүгәддәс» һесаб едирдиләр.

М. С. Ордубади руһаниләрин ичтиман һәјәтдә олдугча зәрәрли рол ойнадыгларыны, халг мәнәфәинә зидд фәалијјәт көстәрдикләрини инандырычы дәлилләрлә ачыб көстәрирди. О. сәрвәт саһибләри илә руһанијјәтин иттифагындан данышараг јазырды ки, «дүнјадакы динләрин зүһурундан бу күнә гәдәр мүтәәддәд әсрләрдә каһ сәрвәтдар һөкүмәтләр вә һәриз чаһанкирләр руһаниләрдән, динләрдән истифадә едиб өз фикирләринә бүс'әт вермишдир вә каһ да руһанијјәт сәрвәтдарлардан истифадә едәрәк өз динләринә бүс'әтли мејдан верә билмишдиләр» [2, 91. Торпаг вә әрази зәбти үчүн каһ руһани, каһ сијаси сималарла орталыға чыхан чаһанкирләр, руһанијјәтлә сијаси бирләшдирмәјә чалышмышдылар.... падшаһлар руһани, руһаниләр дә падшаһ олмушдур» [2]. Бу фикирләр М. С. Ордубадинин дин әлејһинә јаздығы сонракы әсәрләриндә даһа да инкишаф етдирилиб конкретләшдирилмишдир. Көркәмли атейст зәһмәткеш халға гаршы дуран, совет дөвләтинин вердији декретләри, сәнәјеләшдирмә, коллективләшдирмә вә мәдәни ингилаб тәдбирләрини поэмаға чалышан руһаниләри халгын дүшмәнләри адландырыр вә онларын фәалијјәтинә синфи мөзгедән гијмәт верирди.

О. муртәче руһаниләрин антисовет фәалијјәтини бејнәлхалг капитализмин Советләр өлкәсинә гаршы апардығы компанијаларын әкс-сәдасы кими гүмәтләндирди. О. Азәрбајҗан руһаниләринин муртәче һиссәсинин Иран руһаниләри илә әлағә сахлаыб онлардан антисовет характерли тәлиматлар алдығыны көстәрәрәк «Мәһәррәмлик адәтләри әләһинә» адлы әсәриндә јазыды: «Иран шәһәрләриндә моллаларын Гафгазија моллаларына һәмрәилик елан етмәси» дә әслиндә Азәрбајҗан руһанилијинин антисовет фәалијјәтини чанландырмаг кими сијаси мәна күдмүшдүр [3, 29].

М. С. Олдували башга бир китабчасында («Мәһәррәмлик мөһүматы вә онун синфи маһијәти») инкилис империализминин тәһрикилә 20-чи илләрин ахырларында Рома папасы XI Пи'ин бүтүн дунја динләрини Совет Иттифагына гаршы мубаризәјә дэвәт етмәсинә Азәрбајҗан рүһанилијинин муртәчә даирәләринин дә гошулдугуну гәтијјәтлә пискләир вә јазырды: «...Шуралар Иттифагына гаршы дүзәлдилмиш бу гара һүчүма бир чох јерләрдән сәс верилди. Азәрбајҗан рүһаниләри, әксинҗилабчы үнсүрләри, голчюмаглары да дүшмән тәрәфинә кечдиләр. Рома папасы бизә гаршы Сәлиб муһарибәси һазырлалдыгы заман Шамхор әксинҗилабчылары да бизә гаршы Битдили имамыны зүһрә етдирдиләр...» Г4. 5—61. О. «Битдили имамы» һадисәсинин тимсалында муртәчә рүһаниләрин империализм дәјирманына сү төкдүјүнү, синфи-сәсиал чәһәтдән сәсиализмә дүшмән олдугларыны әмәкчи күтләләрә баша салырды.

Руханиларин соснат симасынын ифшасы илэ јанашы. М. С. Ордубади үзүн әсәрләр бойу әһалинин кениш тәбәгәләри арасында дәрин көк салан дини мөвһүматын, үсүсилә ислам дининин мәншәји вә маһијәти мәсәлэләринин дә изаһына әсәрләриндә кениш јер вермишдир. О ачыг шәкиллә дејирли ки, мүстәбид һөкмдарлар вә руһаниләр халгы әзүм вә әсәрәтдә сахламаг үчүн диндән бир васитә кими истифадә етмишләр. О, динин елмә, маариф вә мәдәнијјәтә дүшмән олдугуну, адамларын башларыны думанландырыб, «бу дүнјанын ишләриндән үзәглашдырдығыны», онларда мүтилик әхлагы вә психолокијасы доғурдуғуну сөйләјир вә маарифчи атеистләрдән кәлән белә бир фикрә шәрһк чыхырлы ки, ислам дини инсанларын шәхси вә ичтиман һәјатына әврдүғү зәрәрләрә көрә бүтүн динләри өтүб кечмишдир. Исламын јайылдығы өлкәләрдә халгларын әсрә көрә тарихи инкишафдан керн галмасынын мүһүм сәбәбини М. С. Ахундов кими. М. С. Ордубади дә ислам дининдә көрүрдү. О, дини инсанлар үчүн «әјри јол» адландырыр [5] вә көстәрирди ки, әсас вәзифә адамлары бу «әјри јолдан» чәкиндирмәкдир.

дир. Язычымызын атеист ирсиндә исламын ајин вә мәрәсимләринин, сүнни-шиә мәсләкләринин вә вахтилә Азәрбајчанда јайылмыш бә'зи ислам тәригәтләринин мәншәји вә маһијәти мәсәләләри дә мүһүм јер түтүр.

Ислам дининин илаһи мәншәји һаггында идеалист вә техноложикон-
сепсиялары рәдд едәрәк М. С. Орлубади тарихи фактларла әсаслан-
дыр вә көстәрирди ки, ислам еһкамларынын, исламын ајин, мәрасим
вә бајрамларынын һеч бир илаһи мәншәји јохдур, онлар реал һәјати
зәбәбләр үзүндән јаранмышдыр. О, «Рамазан адәтләри» адлы мегалә-
синдә јазырды: «Оруч исламдан чох-чох габаг мадди гытлыг вә тәбиәт-
97

тә мубаризәдә ачизлик үзүндән меидана чыхмыш вә һәлә јәһуди динин-
дә дә ез әксини тапмышдыр. Ислам дини јәһуди дининдән бир чох баш-
га үнсүрләрилә јанашы оручу да гәбул етмишдир... Мәһәммәд пејғәмбәр
эввәләк үч ај оручлуг тәтбиг етмәк истәмишдир, лакин ач вә чылпаг
әрәбләрин тә'киди илә бунун мүддәтини бир аја ендирмә'ә мәчбур ол-
мушдур» [6].

М. С. Ордубади исламын мөһкәм даягларындан саяйлан гурбан кәсмәк адәтинин вә онунла бағлы олан гурбан баирамынын мәншәин вә маһијәтинин дә елми изаһыны пермәјә тәшәббүс кәстәрмишдир. «Гурбан кәсмәк һаггында» вә «Гурбан мөһүматы» китабчаларында мүүәллиф гурбан кәсмәк адәтини Ибраһим пејғәмбәрин ады илә бағла- нин дини әсатирләри ивбһә алтына алып вә тарихи фактлара әсасла- нарап кәстәрди ки, бу адәт исламијәтин һеч дә әсл адәти дејилдир. Оун фикринчә, гурбан кәсмәк адәти исламдан чоһ-чоһ әввәл гәдим мисрлиләр, ромалылар, ассуриләр, јәһудиләр, финикијалылар, атәш- пәрәст иранлылар арасында, һәтта бир сыра гәдим әрәб гәбилә вә тај- фаларында мөвчүд олмушдур. Ислам тәшәккүл тапаркән һәмин адәти кәтүрүб өз адәти кими рәсмиләшдирмишдир [7, 6—7]. М. С. Ордубади гурбан кәсмәк адәтинин ислам тәрәфиндән гәбул едилмәсинин сәбәб- ләрини бүтүн дәринлији илә ача билмәсә дә бу адәтин синфи мә'насыны дүзкүн баша дүшмүшдур. О, кәстәрди ки, синфи чәмијјәтлән әввәл- ки дөврләрдә инсанлар, гаршысында ачиз галдылары тәбиәт һадисә- тәрини шәр гүввәләр һесаб едиб, онларын фәлакәтини дәф етмәк үмиди илә гурбан кәсирдиләр, сонралар исә тәкаллаһлығын вә хусуси мүлк ијјәтин јаранмасы илә әлағәдар оларап бу дини адәт һаким синиф- ләрин мәнафејинә виғунлашдырылды. Синфи чәмијјәтләрдә һәнки ал- лаһа, һабелә оун јер үзәриндәки нумәјәндәләринә—«пејғәмбәр, имам, мүчтәһид, сәјид, шејх вә әфәндиләрин дә инамына гурбан кәсилер [7, 5—7]. О, бу фикрдә иди ки, «гурбан... истисмарчы һөкүмәт вә рәисләр- ин дә әлиндә сијаси бир аләт олдуғу үчүн индијә гәдәр давам едә билмишдир» [7, 9].

Оручлуг və gurban kəsmək adətləri ilə jənəşy, məhərrəmlik mərasimi də M. S. Ordubadinin başlyça tənqid hədəfi idi. O, Azərbaycanla keniş jəylmyş məhərrəmliğin bütün dini mərasimlər içərisində ən zərərli mərasim hesab edir və 1924—1931-ci illərdə jəzdyғы əsərlərində bu mərasimin mənşəji, mahijjəti və mürтəчə sosial funksiyасы kimi mühüm məsələləri arашдырды.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мөһәррәмлик мәрәсиминин «мүгәддәс»-
лиһинә инам јаратмағ мәғсәдилә шиә мәсләкинин Һүсејн Кәшфи, Фази
Дәрбәнди кими идеологлары бу мәрәсими доғуран һәгиги сәбәбләрин
үстүнү гәсдән өрт-басдыр едир, ону халис дини һадисә кими мә’налан-
дырыр, мөһәррәмлијин өзүнә ишкәнчә вермәк, шәбәһ чығармағ вә
саир кими адәтләрини дини с’тигадын зәрури шәртләри адландырыр-
дылар. М. С. Ордубадӣ бөјүк атеист М. Ф. Ахундовун идеја ирсинә
әрхаланарағ мөһәррәмлик мәрәсиминин мәншәји барәдәки дини тәсәв-
вүрләри гәтијјәтлә рәдд едир, бу мәрәсимин Мөһәммәдин өлүмүндән
сонра әрәб хиләфәтиндә варлы тәбәгәләр арасында һакимијјәт уғрунда
кәдән чәкишмә вә мүбаризәләрлә алағәдар јарандығы фикрини мүдә-
фиә едир. О, өз әсәрләриндә Кәрбәлә һадисәләринин тарихини хатыр-
08

дадараг көстөйрди ки, Кербәлә һадисәси, о чүмләдән имам Һүсәйнин әлдүрүлмәси факты али тарихи һадисәдир. Лакин шиә мәзһәбиндән олан варлы феодал әјанлары шиәләри өз әтрафында сых бирләшдир-мәк. онлары сүнниләрдән олан һөкмдарлар әлејһинә гызышдырмаг мәгсәдилә бу һадисәлән сијаси мәгсәдләр үчүн истифадә етмишләр. М. С. Ордубади белә бир нәтичәјә кәлирди ки, мәһәррәмлик мәрасими-нин Азәрбајҗан халгы илә һеч бир әлағаси јохдур, бу мәрасими Азәр-бајҗан халгынын милли адәти кими гәләмә вермәк тарихи һәгигәтә та-мамилә зиддир.

Мәһәррәмлик мәрәсимини арашдыраркән М. С. Ордубади ислам-
ла сүннилик вә шиәлик мәсләкләринин јаранмасы тарихинә нәзәр са-
лыр вә көстәрирди ки, шиәлик исламын јаранмасындан, хусусилә Мә-
һәмәдин өлүмүндән бир гәдәр сонра өзүнү ашкар етсә дә, «затән шиә-
лијин вүчудә кәлмәсинә баис олачаг амилләр Әрәбистанын өзүндә һә-
тага исламијјәт зүһүра кәлмәздән әввәл дә вар иди. Исламијјәт зүһүра
кәлмәздән әввәл Әрәбистанын ағалығыны әлдә етмәк үчүн Мәһәмме-
дин бабалары арасында мүбаризә кедирди. Узун әсрләр давам етмиш
бу мүбаризә нәтичәсиндә каһ һашимиләр, каһ да әмәвиләр галиб кә-
лирди... Мәһәммедин өлүмүндән сонра хилафәт үстүндә әмәвиләрлә һә-
шимиләр арасында ихтилаф вә мүбаризә даһа да кәскинләшир. Хәлифә
сечкисиндә әмәвиләр нәслиндән олан Әбубәкр галиб кәлиб хилафәтин
башчысы олур... [4, 11]. Бу һадисә исламијјәтдә тәфригәнин илк әса-
сыны гојду, наразылар групу аралыға чыхды. Һашимиләр бу групун ба-
шында дурдулар... Наразылар бир сыра јени шүарлар, идәјалар ирәли
сүрүрдүләр... Бунунла да исламда јени бир мәсләкин—шиәлијин баш
ланғычы гојулду» [4, 14—15].

М. С. Ордубади сүнни-шиә мәсләкләриндән данышаркән ону да гејд едирди ки, «исламнын ики дини мәсләкә—сүннилик вә шиәлијә парчаланмасы вә онлар арасында зиддијәтин кәскинләшмәси һәр заман сijasи мәгсәдлә бағлы олмушдур [3, 21—22]. О өз фикрини тарихи фактларла әсасландырыр вә јазырды: «Иранла Османлы дәвләтләр арасында апарылан ишғалчы мұһарибәләрдә милитарист дәвләт башчылары өз нијјәтләрини дини мәсләк пәрдәси алтында кизләдирдиләр. Түрк солтанлары сүннилик, Иран шаһлары исә шиәлик шұарларындан истифадә едәрәк ганлы вурушмалар төрәдирдиләр» [4, 28].

М. С. Ордубади Азәрбајҹанда сүнни-шиә тәәсүбкешлијинин вәзијәтинин тәһлил едир, онун халг арасында дәрин зиддијәт вә парчаланма јаратдығыны хусуси гејд едирди. О кәстәрирди ки, бу зиддијәтдән вахјатлә јерли һаким синифләр вә рус чаризми өз мәнәфеләри үчүн мәнәрәтлә истифадә етмишләр.

М. С. Ордубадинин эсэрләриндә шиәлијин меһдичилик вә имамәтчиликләк әгидәләринин дә кәскин тәнгиди верилмишдир. О, шиә руһаниләринин 12-чи имам һаггындакы әфсанәсинин пуч олдуғуну, бу әфсанәдән јалныз диндарлары горхудараг онлары итаәтдә сахламаг үчүн бир вәситә кими истифадә едилдијини кәстәирди. М. С. Ордубади конкрет фактларла охучуларын диғгәтинә чатдырырды ки, 12-чи имам тарихдә бир нечә дәфә, сон әсрдә исә азы 3—4 дәфә зүһур етмишдир, лакин зүһур едән имам «нә ишләри саһмана салмыш, нә дә шиә мүсәлман әһмәткешләрини ничата чыхармышдыр». О, 1930-чу илдә Шамхор районунда баш вермиш «Битдили имам» һадисәсинин тәҗрүбәси тимсалында кәстәирди ки, имам әфсанәсини һәмишә авантюрист адамлар

јајмышлар. «Битдили имамы»ны да Чивилли Нүсөјн вә Молла Мәчид кими сосиализмә дүшмән үнсүрләр олан авантюристләр төрәтмишдиләр ки, онлар да өз гаршыларына имам е'тигад едәнләр һесабына пул-сәрвәт топламаг вә онлар арасында антисовет тәблиғаты апармаг мәг-сәдини гојмушдулар.

«Битдили имам» һадисәси ифша едилдикдән сонра М. С. Ордубади «Мәһәррәмлик адәтләри әлејһинә» адлы китабчасында кечмиши хагырладараг хәбәрдарлыгга билдирди ки, шиәлијин јајылдығы Шәрг әлкәләриндә империалист даирәләрин көмәји илә јерли истисмарчы синифләр вә мүртәчә руһаниләр тәрәфиндән имамын зүһуру барәдә јени фитнәләр төрәдилә биләр. Һәгигәтән, «Битдили имамы»ндан сонра Совет Азәрбајҗанында вә шиәлијин јајылдығы хариҗи Шәрг мүсәлман әлкәләриндә мүртәчә гүввәләр 12-чи имамын зүһуру барәдә јени фитнәләр төрәтмәјә чәһд етмишдиләр.

М. С. Ордубадинин әсәрләриндә ислам ајинләри вә мәрәсимләринин ичрасынын јени һәјәт уғрунда мүбаризә ишләринә вурдуғу зәрәрләр инандырычылыгга кәстәрилмишдир. Дини мәрәсимләрин зәрәрини 3, үч башлыча група ајыырды: мадди зәрәр, мә'нәви зәрәр, сијаси зәрәр. О. конкрет фактлар әсасында кәстәрилди ки, исламын ајин вә мәрәсимләринин ичрасы, хусусилә оручлуг вә мәһәррәмлик адамлары физики чәһәтдән тагәтдән салыр, бунун да нәтиҗәсиндә әмәк мәһсуларлығына бөјүк зәрәр дәјир.

М. С. Ордубади исламын ајин вә мәрәсимләринин адамларын мә'нәви-мәдәни тәрәггисинә вурдуғу зәрәрләрдән дә әтрафлы данышмышдыр. О кәстәрилди ки, дини мәрәсимләр диндарлығы, фанатизми даһа да күчләндирди, адамларын синфи дүшүнчәсини өлдүрүр, фикир азадлығыны мәһв едир [8].

Ислам ајин вә мәрәсимләринин сијаси зәрәрини хусуси гејд едән М. С. Ордубади кәстәрилди ки, бу ајин вә мәрәсимләр зәһмәт адамларынын сијаси шүүрунун формалашмасына, онларын сосиализм уғрунда фәал мүбаризә апармаларына чидди манеәләр төрәдир. О јазырды ки, мәһәррәмлик вә сосиализм бир јерә сыға билмәз, сосиализм гурмаг үчүн мәдәни ингилабы һәјәтә кечирмәк лазымдыр, мәһәррәмлик исә мәдәни ингилабын дүшмәнидир. Буна көрә дә адамлар мәһәррәмликдән чәкинмәлидирләр. Мүәллифин мәһәррәмлик һаггында дедикләри бу сөзләр ејнилә исламын оручлуг, гурбан кәсмәк вә с. кими адәт вә мәрәсимләринә дә аид иди.

М. С. Ордубадинин Азәрбајҗанда јајылмыш бәһајилик тәригәти һаггында фикирләри дә марағлыдыр. Бу чәһәтдән онун 1940-чы илдә чапдан чыхан «Баб вә Бәһа» адлы китабчасы диггәти чәлб едир. Әсәрдә бәһаји лидерләринин вә Бақы бәһаји ичма башчыларынын тәлимләринин сосиал-синфи мәнасы ачылыр, онларын бәһајилији коммунизм илә ејниләшдирмәк чәһдләри ифша олунур вә инандырычы дәлилләрлә кәстәрилир ки, марксизм вә бәһајилик маһијјәтчә бир-бириндән фәрглидир. Бәһаји тәлими хырда буржуа мәфкурәси олдуғу һалда, Марксын тәлими кениш зәһмәткеш күтләләринин мәнафејини тәмсил едир. Буна көрә дә бәһајилик тәсирина гапылмаг һаллары сосиализм үчүн тәһлүкәли вә зәрәрлидир.

Бу дејиләнләрлә јанашы, көркәмли вә мүбариз атеистин көрүшләриндә бә'зи мәһдуд чәһәтләр дә олмушдур. Ислам дининин мәншәјини материалист мөвгедән арашдырмаға чалышан М. С. Ордубади исла-

мын јараймасында субъектив амилин ролуна бә'зи һалларда үстүнлүк верир, маарифчи атеистләр кими исламы Мәһәммедин шәхсијјәти илә, фәрди истәдады, фәрасәти илә бағлајырды. Адәт вә ән'әнәләрин тәһлилиндә дә бә'зән дәгигсизлијә јол верирди. О, хусусилә новруз бајрамы һаггында зиддијјәтли фикирләр сөјләмишдир. Бундан башга бә'зи совет атеистләри кими М. С. Ордубади дә өз әмәли вә нәзәри фәалијјәгиндә 20—30-чу илләрдә мүсәлман руһанилијиндә вә тәригәтләриндә баш верән тәкамүлү, еләчә дә 20-чи илләрин икинчи јарысындан руһаниләрин вә тәригәтчиләрин хејли бир гисминин Совет дәвләтинә гаршы дүшмән мүнәсибәтдән әл чәкиб лојал мүнәсибәт мөвгејинә кечмәси фактыны нәзәрә алмамышдыр. Бу сәбәбдән дә һеч бир фәрг гојмадан, о, бүтүн руһаниләрлә вә тәригәтчиләрлә сәрт рәфтар едилмәси тәләбилә чыхыш етмишдир.

Лакин бу кәстәрилән мәһдуд вә гүсурлу чәһәтләринә бахмајараг, М. С. Ордубадинин атеист ирси Азәрбајҗанда атеист фикрин инкишаф тарихиндә мүһүм вә шәрәфли јер тутур. Онун дин әлејһинә јаздығы әсәрләри зәһмәткешләрин дини тә'сирдән узағлашмасына, онларда атеист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына әһәмијјәтли тә'сир кәстәрмишдир. Һәбелә ону да демәк лазымдыр ки, ислам дини, онун ајин вә мәрәсимләринин мәншәји вә маһијјәти һаггында М. С. Ордубадинин сөјләдији идеја вә мүһакимәләрин хејли бир гисми өз әһәмијјәтини индијәдәк итирмәмишдир. Бу гијмәтли атеист ирсдән истәр ислам дининин елми тәдгигиндә, истәрсә дә ислам галығларына гаршы мүбаризәдә мүвәффегијјәтлә истифадә едилә биләр.

Әдәбијат

¹ «Әдјан зүһуру», Фүгәра фүјузаты, № 2, 1920, «Гурбан бајрамы», Коммунист, 24 ијул 1923, «Новруз бајрамы», Коммунист, 18 март 1924; «Мәһәррәмлик һадисәләри нәдир вә нә үчүн бөјүмүшдүр?», Болшевик, № 3, 1926; «Рамазан адәтләри»; Шәрг гадыны, № 2—3, 1927; «Оручлуг мөвһуматы илә мүбаризә апарылмалыдыр». Јени јол, 19 феврал 1928; «Баһар бајрамы», Әдәбијат вә инчәсәнәт, 25 март 1967 вә с.

² Ордубади М. С. Әдјан зүһуру, Фүгәра фүјузаты, № 2, 1920.

³ Ордубади М. С. Мәһәррәмлик адәтләри әлејһинә, Бақы, 1930, с. 29.

⁴ Ордубади М. С. Мәһәррәмлик мөвһуматы вә онун синфи маһијјәти, Бақы, 1931, с. 5—6.

⁵ Ордубади М. С. Гурбан мөвһуматы, Бақы, 1931, с. 23.

⁶ Шәрг гадыны, № 2—3, 1927.

⁷ Бах: Ордубади М. С. Гурбан кәсмәк һаггында. Бақы, Азәрнәшр, 1930.

⁸ Бах: Ордубади М. С. Мәһәррәмлик вә мәдәни ингилаб. Бақы, Азәрнәшр, 1929.

М. М. Саттаров

К АТЕИСТИЧЕСКОМУ НАСЛЕДИЮ М. С. ОРДУБАДИ

Статья посвящена научному анализу атеистических взглядов видного азербайджанского писателя и публициста М. С. Ордубади. Будучи просветителем и революционным демократом, он еще до революции выступал с критикой духовенства и отдельных обрядов ислама. После победы Октября открылись новые страницы в атеистическом творчестве М. С. Ордубади: от просветительства и революционного демократизма его атеистические взгляды поднялись до марксистско-ленинского атеизма. На атеистические тексты впервые в данной статье подвергаются научному анализу с характеристикой основных моментов его научно-атеистической деятельности. Освещаются научные заслуги М. С. Ордубади в критике ислама, его обрядов и различных сект (в частности бехаизма). Показываются также ограниченность и недостатки, имеющиеся в его атеистических взглядах. В конце статьи говорится о значении атеистического наследия М. С. Ордубади для современности.

Л. Д. МОВСУМОВА

О ПУТЯХ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ АТЕИСТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ЖЕНЩИН

Создание материально-технической базы коммунизма, преобразование социалистических общественных отношений в коммунистические и формирование всесторонне развитой личности — вот та триединая задача развития социалистического общества на современном этапе.

Опираясь на достижения научно-технического прогресса, советские люди имеют все возможности для реализации грандиозной программы дальнейшего развития и удовлетворения материальных и духовных потребностей. В новых условиях возрастают и требования к личности человека, к организации всей работы по атеистическому воспитанию.

Социальные корни религии у нас в стране давно уже подорваны. В результате роста темпов социалистических преобразований, научно-технического прогресса, повышения общей культуры и сознательности людей воздействие религии на население с каждым годом уменьшается, неуклонно сокращается воспроизводство религиозности в подрастающих поколениях.

Однако в условиях развитого социализма религиозные пережитки все чаще сохраняют и имеют влияние на определенную часть граждан, чем, безусловно, ослабляют их трудовую и общественную деятельность. Религия же является питательной средой для закрепления и утверждения других пережитков прошлого, в частности проявления национализма, создает препятствия для воспитания масс в духе пролетарского интернационализма. Не следует надеяться на то, что религия в условиях развитого социализма она со всеми ее обычаями, традициями и учреждениями уже в недалеком будущем сама по себе отомрет. Выдвинут идеологической работы на первый план, утверждение широкого взгляда на идеологию как сферу мысли, действия и воспитания тесно связано с идеей основоположников марксизма-ленинизма о возрастающей роли человеческого фактора в общественном прогрессе, ибо «совершенствование развитого социализма — это в конечном счете вопрос о расширении возможностей для развития личности, инициативы советского человека как хозяина страны, труженика и гражданина» [1, с. 8]. ЦК КПСС принял ряд мер, направленных на улучшение различных сторон и направлений идеологической деятельности, в том числе на усиление атеистической работы среди женщин. «Необходимо, — говорится в постановлении июньского Пленума (1983 г.), — активнее вести пропаганду научно-материалистических взглядов среди населения, уделять больше внимания атеистическому воспитанию. Шире вовлекать верующих в общественную жизнь, настойчивее внедрять советскую обрядность» [2, с. 72—73].

В нашей стране имеется большой опыт работы среди женщин,

достигнуты значительные успехи. Осуществляя руководство атеистическим воспитанием, партийные организации стремятся оптимально сочетать массовые и индивидуальные формы, что обеспечивает преемственность, последовательность, системность и непрерывность воспитательного воздействия.

КПСС учит планомерному, комплексному подходу к атеистическому воспитанию женщин, обеспечению его единства и взаимосвязи с политическим, трудовым, нравственным, эстетическим воспитанием, соблюдению известного ленинского указания, — «бороться с религиозным туманом чисто идейным и только идейным оружием, нашей прессой, нашим словом».

Партийные комитеты ведут поиск новых, действенных форм воспитательной работы с верующими женщинами, пытаются преодолеть шаблон, выйти за рамки стереотипов, ищут более эффективные средства влияния на их сознание и поведение. Обогащение процесса атеистического воспитания, расширение арсенала форм и методов формирования атеистической убежденности — важнейшее средство реализации требования XXVI съезда КПСС о том, что «идеологическим работникам должно быть в высшей мере присуще чувство нового» [3, с. 76].

Во многих районах нашей республики усилилось внимание партийных и комсомольских органов к вооружению населения научно-материалистическим мировоззрением. Так, при райкомах, горкомах, обкомах партии и комсомола Азербайджана для координации усилий всех заинтересованных организаций, обобщения и распространения лучшего опыта созданы научно-методические советы по атеистическому воспитанию. У нас проводятся научно-практические конференции по проблемам совершенствования этого воспитания. Успешно действуют у нас школы научного атеизма в системе комсомольской политической учебы.

Необходимо отметить, что принципиальное значение в преодолении религиозности среди женского населения имеет правильный выбор отвечающих современным требованиям эффективных средств, форм и методов проведения научно-атеистической работы [4, с. 190—230]. Для борьбы с религиозными пережитками среди женщин используются все средства идеологического воспитания: кино, радио, телевидение, посещение музеев, лекционная пропаганда и т. д. Культурно-просветительные учреждения проводят работу по атеистическому воспитанию женщин путем организации выставок, проведения читательских конференций, тематических вечеров, лекций, бесед, встреч с бывшими верующими и так далее.

Однако, следует отметить, что эта работа проводится, к сожалению, не систематически. Мы рекомендуем на страницах журналов «Азербайджан кадыны», «Агитатор Азербайджана» и газет «Баку», «Азербайджан кадыны», «Вышка» открыть рубрику под названием «Новые обряды — в быт!», «Быт и религия», «Свет и тьма», «В помощь лекторам-атеистам», где систематически публиковать теоретические и методические материалы для верующих и неверующих.

Особенно большое воспитательное воздействие окажут на верующих статьи, публикуемые под названными рубриками, очерки тех женщин, которые порвали с религией, организация их выступлений по радио и телевидению.

Одной из причин суровой судьбы женщины-мусульманки, испытавшей на себе всю тяжесть освященного шариа́том мужского деспотизма, следует искать, на наш взгляд, в особенности проявления ислама в нашей республике. К таким особенностям относятся синкретизм, или смещение ислама и доисламских верований традиционной бытовой формы проявления религиозности. Здесь заложены немалые возможности для религиозных спекуляций на смещении в сознании верующих национальных обычаев и традиций прошлого и настоящего с религиозными.

Живучесть этих нравов поддерживается путем отождествления ислама с национальными традициями и обычаями. В мусульманскую оболочку втискивается национальная культура, многовековые традиции, выражающие демократическую и гуманную сущность отношений между людьми. Новые социалистические обряды и праздники сегодня являются одним из действительных средств воспитания, утверждения высокой гражданственности и коммунистической морали, а также вытеснения вредной религиозной обрядности и сферы религиозного влияния.

Социалистическая обрядность является одной из форм общественной жизни и представляет собой систему коллективных символических действий, воплощающих многообразие ценности и идеала духовной культуры советского народа, его социальный опыт, общественные и межличностные связи, способы общения или обычаи. Черты советских праздников и обрядов выражают оптимизм, человечность, глубокую эмоциональность. Все это имеет особое значение для идейно-нравственного, в частности, атеистического воспитания женщин.

В нашей республике накоплен и обобщен опыт по разработке и внедрению в жизнь социалистической обрядности с учетом местной практики и особенностей национальной культуры. Труженики Шемахинского, Таузского, Кубинского, Шамхорского, Агдамского и других районов торжественно проводят праздник урожая, праздник девушек, праздник чабанов и др. В республике стали постоянной практикой ритуалы чествования победителей социалистического соревнования, торжественное посвящение в рабочие профессии выпускников профтехучилищ и др.

Особая роль в атеистическом воспитании женщин принадлежит печати, художественной литературе. Поступательное развитие советской литературы и искусства, всей социалистической художественной литературы неразрывно связано с непримиримой борьбой против религиозной идеологии. При этом для позитивного атеистического воспитания необходимо использовать яркий опыт борьбы прогрессивной дореволюционной и советской азербайджанской литературы с догматикой и социальной практикой ислама.

Особенно большие и ответственные задачи по воспитанию нового человека, который будет жить и творить при коммунизме, встали перед нашими литераторами, художниками, скульпторами, деятелями кино и театра и другими работниками идеологического фронта. Как отмечалось на XXVII съезде КПСС, «застой просто нетерпим в таком живом, динамичном, многогранном деле, как информация, пропаганда, художественное творчество и художественная самодеятельность, работа клубов и театров, библиотек и музеев — всей сферы идейно-поли-

тического и трудового, нравственного и атеистического воспитания» [5, с. 88—89].

Атеизм и искусство, обогащая друг друга, становятся важным этико-эстетическим фактором воздействия на разум и сердца людей. Произведения литературы и искусства не только просто сообщают те или иные сведения, не только просто информируют о фактах, но и эмоционально убеждают, заставляют по-новому пережить, «почувствовать» окружающую действительность и свою собственную жизнь» [6, с. 65].

В. И. Ленин, имея в виду эту особенность влияния искусства на чувственно-эмоциональную сферу духовного мира личности, отмечал, что «религию следует заменить театром» [7, с. 49].

По объему и разнообразию предлагаемой информации на первое место выдвигается телевидение, которое становится одним из действительных средств атеистического воспитания женщин. Многие женщины, особенно женщины-домохозяйки, еще мало посещают концерты, лекции, кино, театры, а телевизоры есть почти в каждом доме. Так, телевидение Азербайджана организовало женские передачи «Айгюн», «Саадат», где ведется полемика, споры, диспуты, обсуждения, обмены взглядами и впечатлениями по различным вопросам. Эти диспуты являются живой формой атеистического воспитания, специфика которой заключается в том, что все участвующие могут обменяться взглядами по тому или иному вопросу. Возникает, как правило, оживленная дискуссия, спор, где сталкиваются разные, часто диаметрально противоположные позиции, касающиеся одной и той же проблемы. Во время дискуссии появляется возможность вскрыть ошибочность религиозных представлений и делается попытка аргументированно, с научных позиций раскрыть суть того или иного явления. Кроме того, по телевидению демонстрируются телефильмы и телепостановки выдающихся драматургов Азербайджана, представляющих тяжкую участь азербайджанки до Великой Октябрьской социалистической революции. Сюда относятся «Севиль», «Алмас», «Дервиш взрывает Париж», «Мертвецы», «Багатур и Сона», «Лейли и Меджнун» и многие другие. Учитывая высокую эффективность и доходчивость этих фильмов, рекомендуем выпускать их, а также и короткометражные научно-популярные фильмы атеистического характера большим тиражом на азербайджанском языке, особенно по проблемам критики ислама, раскрытия социальной сущности и гносеологических, психологических, исторических корней религии.

Опыт атеистического воспитания в республике убеждает, что в настоящее время главный упор следует делать на обоснование научно-материалистического мировоззрения, раскрытие гуманистической сущности марксистско-ленинского атеизма, формирование у верующих женщин высокой гражданственности, активной жизненной позиции, патриотизма; целесообразно основные усилия устной пропаганды направлять на критику отдельных положений Корана, раскрытие противоречивых моментов в нем и шариа́те, что еще в недалеком прошлом имело в выступлениях наших лекторов-атеистов. Критика положений Корана, религиозных догматов играет, несомненно, важную, но вспомогательную роль, не являясь при этом самоцелью. Она ведется не в отрыве от пропаганды атеистических взглядов, научного миропонима-

ния, а показа того, что обретает человек, порвавший с религией и ставший на путь материалистического мировосприятия. Так, если раньше лекции читались преимущественно на такие темы, как «Критика мусульманских нравственных норм, касающихся женщин», «Ислам и женщина», «Коран о женщине», «Положение женщины по шариату» и т. д., то теперь на первом плане темы: «Гуманистическая сущность марксистско-ленинского атеизма», «Научный атеизм и формирование всесторонне развитой личности», «Женщины в социалистическом обществе», «Труд и быт советских женщин», «Атеизм и религия о труде и счастье человека», «Социалистический образ жизни и женщины».

При этом нужно принять во внимание слова Е. К. Лигачева из речи на 46-й Бакинской городской партийной конференции, где он указывает на необходимость последовательно выступать против любых попыток отождествлять национальные, духовные и этические ценности с религиозными предписаниями, и при этом на «необходимость уважать чувства верующих» [8].

К малораспространенным, нетрадиционным формам массовой атеистической пропаганды относятся атеистические экскурсии, рассчитанные преимущественно на взрослых, и атеистические КВН, предназначенные в основном для детей и молодежи, с успехом практикующиеся на Буковине. Эти формы массовой атеистической пропаганды могут быть распространены и у нас в Азербайджане, на что и следует обратить особое внимание.

В Постановлении ЦК КПСС «О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы», подчеркнуто, что успех всего дела коммунистического воспитания зависит от теоретического и методологического уровней идеологических кадров. «Подготовка кадров пропагандистов проходит под руководством городских и районных организаций, которые прежде всего опираются на выпускников отделения научного атеизма, университета марксизма-ленинизма. Действующие в республике народные университеты научного атеизма также являются эффективной формой повышения квалификации пропагандистов научного атеизма. Умело подбирать, учить и воспитывать пропагандистов, окружать их повседневной работой и вниманием — долг всех партийных комитетов. Пропагандистам, идеологическим работникам должны быть присущи чувства великой ответственности за содержание и результаты воспитательной работы, творческий поиск новых форм и методов работы с людьми» [9]. Следует, однако, согласиться с недостаточной подготовкой пропагандистов-атеистов, понимающих психологию женщин. Поэтому партийным и общественным организациям необходимо усилить привлечение женщин-активисток на учебу в народные университеты атеистических знаний, оказывать всемерную помощь в расширении их сети, особенно в районах республики.

Деятельность пропагандистов научно-атеистических знаний надо направлять на основные участки борьбы с религией, осмысление личностью социально-нравственной ценности марксистско-ленинского атеизма. Так, пропагандист обязан учитывать, что большинство верующих женщин-азербайджанок прежде всего придерживается консервативных религиозных традиций, видя в них основной регулятор социальных отношений и, по существу, отождествляет народные национальные традиции с реакционными предписаниями и традициями ислама. Принимая

во внимание недостаток в пропагандистах из числа женщин-азербайджанок, считаем целесообразным организовать во всех областях нашей республики под руководством обкомов, горкомов, райкомов партии, при организациях общества «Знание» и других звеньях сети партийного просвещения школ лекторов-атеистов, с привлечением местных женщин-активисток, так как они всегда смогут найти общий язык с верующими женщинами, вызвать их на откровенность, душевную беседу, найти убедительные доводы для тех, которые еще находятся в плену религиозных предрассудков.

В последнее время возникло «новое противоречие быта — противоречие между старыми и новыми бытовыми ролями женщин». За женщиной сохранились не только ее традиционные семейные обязанности, но и появились новые, требующие дополнительных сил и увеличения объема затрат вне рабочего времени [10, с. 77]. Возможно, такое противоречие уже назрело для некоторых национальностей, однако в условиях Азербайджана чаще всего можно наблюдать картину несколько иного характера. Женщины-мусульманки пока еще менее эмансипированы в быту, чем женщины европейской части страны. И это не случайно. Известно, что мужчина в азербайджанской семье, скажем в 20—30-х годах, был полностью избавлен от всех домашних забот и обязанностей.

Сегодня азербайджанская семья, особенно семья городского типа, мало чем отличается от семейного очага европейской части страны.

Социалистические и экономические условия для всестороннего расцвета духовных потенций и таланта женщины. Существенную роль здесь играют систематические усилия по повышению их производственной и общественно-политической активности. Усиление деятельности общественных организаций, в том числе и женсоветов, неустанное разоблачение негативных факторов воздействия на людей консервативного, религиозного общественного мнения.

Важнейшим условием, позволяющим женщине занять равноправное положение в обществе, является постоянная забота КПСС и государства о женщине-матери, о создании необходимых социально-экономических условий, позволяющих ей сочетать материнство с профессиональной и общественной деятельностью. В СССР создана система государственной охраны интересов матери и ребенка, оказывается помощь многодетным и одиноким матерям, предоставляются отпуска по беременности и родам, существует широкая сеть детских садов, яслей, школ, групп продленного дня и внешкольных учреждений. В нашей республике создаются все необходимые условия для того, чтобы преградить путь к возрождению религиозности. Но нельзя забывать, что мировоззрение формирует не только экономическая и социальная среда, но и вся система воспитания.

Атеистическое воспитание верующих женщин включает решение ряда задач — формирование материалистического мировоззрения, зрелость идейно-политического сознания, трудовая и нравственная закалка, воспитание в духе патриотизма и интернационализма. Так, одной из особенностей нашей республики является многонациональность состава населения. В условиях развитого социализма, руководствуясь ленинскими принципами в решении национального вопроса, перед орга-

Д. ДЖАНИ-ЗАДЕ

М. КАЗЕМ-БЕК О МУСУЛЬМАНСКОМ ПРАВЕ НАСЛЕДОВАНИЯ

Мирза Казем-Бек явился основоположником изучения мусульманского права в России и внес огромный вклад в понятие об этом трудном и малоизученном предмете.

М. Казем-Бек был задуман перевод на русский язык, исследование и издание трилогии по мусульманскому праву — законы о наследстве, о торговле и залоге и о семье, объединенные под общим названием «Шерауль-ислам». При жизни ученый сумел издать первые два закона, а третий — закон о семье остался в связи со смертью М. Казем-Бека незавершенным.

Столь пристальное внимание, которое уделял ученый мусульманскому праву, объяснялось не только возрастающим интересом в России к социально-экономическим и общественно-политическим проблемам Востока, но и тем большим влиянием, которое оказывало мусульманское право на жизнь огромного региона, находившегося в непосредственной геополитической близости к России.

Необходимость изучения мусульманского права объяснялось еще и тем, что оно регулировало значительную сферу гражданских отношений на Кавказе и Средней Азии, ставших составной частью Российской империи. Именно здесь Казем-Бек наблюдал судебный произвол, разноречивой и рассмотрении одних и тех же дел [1], незнание законов многими судьями, отсутствие переводов мусульманских законов на русский язык, что затрудняло организацию контроля за деятельностью судей. За отправление правосудия местными кадиями, которых «шариат не осуждает... и правительство не преследует» [2, с. 126].

Особое внимание Казем-Бека привлекало право наследования по мусульманскому законодательству. Мусульманское право в целом — это в значительной мере частное право, исторически возникшее из отношений собственности, обмена, личных неимущественных связей [3, с. 28]. Поэтому вполне закономерно, что особую и наиболее развитую отрасль представляет собой «право личного статута», в котором ведущее место принадлежит нормам, регулирующим личные отношения в семье, право завещания и наследования по закону, находящиеся в неразрывной связи с собственностью и отражающие соответствующую экономическую и классовую организацию общества [4].

Прежде чем начать изучение мусульманского права наследования Казем-Бек провел обширные исследования наследственного права, действовавшего в различные эпохи и в разных народах. Его метод сравнительного правоведения дает возможность более детально и глубоко определить правовой и общественный статут норм мусульманского семейного права. Так, изучая право наследования у древних римлян и греков, германских, тюркских, славянских и других народов, Казем-

низаторами атеистического воспитания стоят важные задачи в преодолении националистических и религиозных предрассудков. Это может стать реальностью лишь при комплексном подходе к воспитанию и при постоянном поиске новых, более эффективных форм и методов воздействия наряду с совершенствованием и обогащением старых, традиционных средств уже оправдавших себя на практике. На необходимость повышения эффективности атеистического воспитания особо указывается в новой редакции Программы КПСС. «Выступая за неукоснительное соблюдение конституционных гарантий свободы совести, партия осуждает попытки использовать религию в ущерб интересам общества и личности. Важнейшая составная часть атеистического воспитания — повышение трудовой и общественной активности людей, их просвещения, широкое распространение новых советских обрядов и обычаев». [5, с. 165]. Эти слова не теряют своей глубины и при рассмотрении задач, связанных с атеистическим воспитанием женщин.

Примечания

¹ Горбачев М. С. Живое творчество народа/Докл. на Всесоюз. науч. практич. конф. «Совершенствование развитого социализма и идеологическая работа партии в свете решений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС» 10 декабря 1984 г. — М., 1984.

² Материалы Пленума от 14—15 июня 1983 г. — М., 1983.

³ Материалы XXVI съезда КПСС. — М., 1981.

⁴ Теория и практика научного атеизма. — М., 1984.

⁵ Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. — М.: Политиздат, 1986.

⁶ Михновский Д. В. Искусство в атеистическом воспитании. — Л.: Лениздат, 1980.

⁷ Калинин М. И. Воспоминание о Владимире Ильиче Ленине. — М.: Партийное изд-во, 1934.

⁸ Лигачев Е. К. Всю работу на уровень новых задач. — Вышка, 1985, 22 дек.

⁹ О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы: Постановление ЦК КПСС от 26 апр. 1979. — М., 1979.

¹⁰ Янкова З. А. О семейно-бытовых ролях работающей женщины. — в кн.: Социологические исследования. М.: «Наука», 1970, вып. 4.

Л. Ч. Мəвсүмова

ГАДЫНЛАР АРАСЫНДА АТЕИСТ ТƏРБИЈƏНИН СƏМƏРƏЛИЛИЈИНИ АРТЫРМАҒЫН ЈОЛЛАРЫ ЃАГҒЫНДА

Мəғалəдə мұасир дəврдə Азəрбајҹанын спесифик шəрантиндə гадынлар арасында ленинчи атеист тəрбијəнин кұчлəндирилмəсинин сəмəрəлилијиндəн, онун өјрəнилмəси вə тəблиғатынын актуаллығындан, һабелə кечмишин дини галығларынын арадан галдырылмасындан бəһс едилир. Гадынларын шууруна вə тəрбијəсинə тə'сир едилмəсинин даһа сəмəрəли вəситəлəринин ахтарылмасына хұсуси диггəт јетирилир.

Мəғалəдə һəмчинин мұасир дəврдə гадынлар арасында атеист тəрбијəнин тəкмил-лəшдирилмəси үзрə бир сыра тəклифлэр ирəли сүрүлүр.

Бек пришел к выводу, что «право сильного у древних играло главную роль в судьбе слабых, и идеи гуманности в этом отношении были чужды человечеству... Так сменялись столетия столетиями, и право сильного передавалось из рода в род, из общества в общество доисторических времен и, постепенно модифицируясь, вошло в законодательство просвещенных народов в более умеренных формах» [5].

Примеры, приведенные ученым, хотя и свидетельствуют о наличии понятия наследования у древних, в то же время наглядно иллюстрируют отсутствие права наследования в обычном понимании этого правоотношения. Такое право появляется одновременно с появлением частной собственности на орудия и средства производства и разделением общества на классы, когда обычай передавать имущество умершего членам его семьи или рода закрепляется в призванных государством нормах обычного права или предписаниям закона.

«Право сильного» проявлялось прежде всего по отношению к возможным наследникам. «Древние арабы, — пишет Казем-Бек, — действительно заживо закапывали своих детей, в особенности дочерей... из страха, чтобы не терпеть через них нужду и голод. Китайцы это же делали до позднейшего периода истории. В Азиатской Греции жалели сыновей, но не щадили дочерей... В законе Ликурга дети также играли несчастную роль. У римлян права бессильных членов семейства были парализованы правами сильнейшего... Римское право вовсе не заботилось о правоспособности членов семейства на частные их интересы. Этого мало, оберегая имущественный интерес одного лишь главы семейства, оно совершенно отнимало это у других его членов, кроме главы никто не имел права на имущественную собственность...» [6]. Германцы, как видно... подвинули дело вперед, и, можно сказать, основали начало личной семейной правоспособности на имущественное наследство... Древние тюркские и славянские племена, насколько можно заключить из историко-этнографических исследований, не знавали ни главы, ни покровителя семейства в полном смысле этих слов, их заменял у них старший в роде по мужскому колену, и они почитали союз кровного родства... Арабы точно также подчиняли семейный интерес своему старейшему в роде, также жили отдельными семействами, иногда довольно многочисленными и также чтит союз кровного родства. Но при всем этом в деле о наследстве у них более или менее играла роль права сильного, имущество умершего передавалось распоряжениями старшего в роде (если он сам не присваивал его себе)» [5, с. XIII—XIV].

Касаясь непосредственно мусульманского права наследования, Казем-Бек отмечал, что главным его источником были предписания Мухаммеда, который широко использовал обычай. «на которых еще держалось тогдашнее благоустройство общества» [5, с. XV] допуская их применение «настолько, насколько допускали его религиозные принципы» [5, предисл.]. Дела общественные и семейные, подчеркивает Казем-Бек, решались по урфу, т. е. по установленному «в каждом состоянии местному правилу, продиктованному господствующим обычаем, терпимому шариатом и поддерживаемому местным управлением» [5, с. XVI]. Более того, считает Казем-Бек, Мохаммед не только молча одобрял эти решения, но иногда сам их исполнял, а в нередких случаях предписывал их своим ученикам. А это означало, что на первых по-

рах Моххамед мирился с существованием обычаев, позволявших сильному узурпировать право слабого. Так, например, мухаджиры [7] и ансары [8], по повелению Мохаммеда, наследовали имущество своих умерших братьев помимо их детей. Тем самым, полагает Казем-Бек, Мохаммед вопреки своим нравственным принципам пытался вознаградить своих последователей за счет имущества «павших героев» [5, с. XV].

Однако, считает Казем-Бек, вскоре через 3—4 года после своего бегства Мохаммед запретил «варварские обычаи» и установил начала мусульманского права о наследовании. Приоритетным фактором в этом праве являлось кровное родство. Казем-Бек считает, что согласно мусульманскому праву «наследство» представляет собой свободное имущество, которое с прекращением на него права его собственника, переходит к имеющему право наследования. Что же касается самого права на наследование имущества, то оно появляется у наследника одновременно с прекращением права на это имущество у наследователя [5, с. XXI].

Основой наследственного права в мусульманском законодательстве является установленный им порядок наследования, по которому преимущество имеет кровное родство: «кровные родственники одни имеют преимущества перед другими» [5, с. XXI], а также приоритет мужчин перед женщинами.

Попытки отнестись к указанию пророка только к мужскому родству и игнорировать право женщин на наследование были прекращены Мохаммедом в ходе рассмотрения им жалобы вдовы известного и высокопоставленного жителя Медины, оказавшего Мохаммеду значительные услуги. Вдова Умму-Коххэ жаловалась на то, что после смерти ее мужа Аусабини-Самита его двоюродные братья — сыновья его дяди по отцу, основываясь на господствующем обычае, завладели имуществом покойного, устроив от наследства как вдову, так и ее трех дочерей. Откровение пророка по этому делу вошло составной частью в Коран: «Как лицам мужского пола следуют части в наследстве родителей и близких родственников, так и лицам женского пола следуют части в наследстве родителей и близких родственников, все равно в меньшем ли количестве остается наследство или в значительном. Эти части предписаны богом» [5, с. XVI; 9]. Тем самым была установлена правоспособность женского пола на наследование. Однако ни о каком равноправии мужчины и женщины не могло быть и речи: одному лицу мужского пола, говорится в Коране, положены две части женских [5, с. XV]. Этот неравноправный принцип предусматривает, в частности, получение двумя и более дочерьми при отсутствии других детей мужского пола не более двух третей наследства. В случае, если наследниками становятся родители, при отсутствии у умершего сына или дочери или дочери других братьев и сестер, то матери положена лишь одна третья доля наследства, а отцу — две трети [5, с. XV].

В мусульманском наследственном праве довольно четко определен круг наследников первой и второй очереди. Первую очередь кровного родства составляют родители и их дети. Отсюда и принцип, «принятый всеми без исключения мусульманскими юристами, что «ближайший родственник есть ближайший наследник умершего». Именно на этом соображении основано положение, общепринятое у мусульман, когда

отстраняется от наследства брат умершего его отцом или матерью, дядя отстраняет племянника, а оставшийся в живых сын — ребенка умершего брата [5, с. XVI].

Исследуя подробно различные варианты наследования наследниками первой и второй степени, Казем-Бек приходит к выводу, что вся суть установленных Кораном предписаний сводится к пяти юридическим положениям: 1) ближайший родственник устраняет дальнего; 2) лицу мужского пола следует две части женской доли; 3) родители умершего при наличии у него детей получают по 1/6 части наследства; 4) мать без детей, братьев или сестер умершего сына получает 1/3; 5) одна дочь или сестра получает половину, две и более 2/3 [5, с. XVI—XVII].

Явная дискриминация женского пола прослеживается и в установленных мусульманским правом правилах наследования родственниками второй степени. Так, муж наследует половину имущества умерших жен, если у них нет детей. Если же есть дети, то одну четверть. Жена может наследовать лишь четверть имущества умершего мужа, если нет детей и одну восьмую при наличии детей [5, с. XVI—XVII].

Кораном предусматривается также наследование по завещанию. «Из древнего обычая арабов, по которому каждый был волен избрать себе при жизни вели. т. е. наследника, — пишет Казем-Бек, — вошло в Коран следующее предписание: «Тем, с которыми ваши правые руки (или ваши клятвы) заключили союз, представляйте следующие им части» [5, с. XVI—XVII]. Однако, пишет Казем-Бек, комментаторы Корана утверждают, что право вели, установленное в период появления ислама, было затем отменено «откровением» улюль-архам, т. е. о родственном союзе.

Особое внимание обращает Казем-Бек на переход к наследнику обязанности платить долги и выполнять другие обязательства наследователя. «Количество оставшегося имущества, которое покрывает эти долги, и даже все имущество, если долги не покрываются им, рассматривается как собственность умершего, от которой наследники устраняются и которая переходит прямо к кредиторам» [5, с. XVIII].

В целом же, полагает Казем-Бек, мусульманское право о наследовании не представляет собой цельной, законченной законодательной системы. Основанное на духе ислама и испытавшее влияние схоластики, полное казуистических проблем, оно «служило удобной уловкой для властолюбцев...» [5, с. XVIII]. Шариат, — писал Казем-Бек, — всякому позволяет быть юристом... но сколько трудно попасть по правилам шариата в юристы, столько же легко попасть в судьи...» [5, с. XVIII].

Верша дела о наследовании, мусульманские юристы, высказывавшие «свое мнение на основе науки и совести» [5, с. XXI—XXII], которая чаще всего отвечала собственным корыстным интересам, а также судьи, «выводившие заключения из соображения юристов» [5, с. VII]. — все они «никогда не были знакомы ни с каким другим законодательством, так что мусульманские улемы не знали даже о существовании юриспруденции, как науки, где бы то ни было вне ислама» [5, с. VIII].

Отсутствие в мусульманском праве законодательной системы, регулирующей наследственные правоотношения, Казем-Бек прямо увя-

зывал с недостатками в гражданских отношениях. «Право наследования, — указывал ученый, — всегда рассматривалось как совершенно отдельный предмет, и даже ныне во многих юридических книгах об этом праве вовсе не упоминается. И у нас в системе гражданского права право наследования занимает последнее место, естественная причина этого заключается в том, что законодательство, не устроив прежде гражданских отношений, не могло перейти прямо к суждению о прекращении этих отношений, о переходе их к другому лицу и о праве этого другого на эти отношения» [5, с. VII].

Казем-Бек считал крайне необходимым установление единообразия в мусульманских законах вообще, в том числе в законах о наследовании. Решить эту задачу, как полагал ученый, могло бы только правительство, осуществив соответствующую кодификацию. «А этого, — пишет Казем-Бек, — еще нигде не сделано» [5, с. XXIII; 11, 12, с. 121]. В результате судьи должны обращаться к противоречивым суждениям юристов, представляющих различные секты и различные концепции толкования пророчеств Мохаммеда. Ему никто не вменяет в обязанность предпочесть одно решение другому, «...судья имеет право по своему убеждению... приложить к делу какое решение он пожелает; тут его совесть может подвергаться влиянию какого угодно постороннего обстоятельства, шариат не осуждает его и правительство не преследует. Отсюда происходит столь много несообразностей в решении тяжб кадиями везде, а в особенности между закавказскими мусульманами» [5, с. XXIII].

Изданием книги «Шерауль-ислам, или законы мусульман шийтского вероисповедания. Книга о наследстве», являвшейся второй в его знаменитой трилогии о мусульманских законах, Казем-Бек рассчитывал внести свой посильный вклад в пробелы мусульманского и светского гражданского законодательства по вопросам наследства, употребившихся главным образом в Закавказье, в частности в Азербайджане, где преобладало население, исповедовавшее шиизм.

Проявив истинные энциклопедические знания и такого сложного явления, как мусульманское право, Казем-Бек сумел не только разобратся в положительных и негативных сторонах мусульманского права наследования, но и предложить для практического руководства наиболее верное, по его мнению, «толкование законоведов». Особую практическую ценность приобрели его примечания к приложению книги о наследстве, где он дает точные скрупулезно выверенные объяснения и правовое толкование различных по своему многообразию и сложности ситуаций, возникающих в ходе рассмотрения исков о наследстве у шийтов.

Примечания

¹ Так, например, в Азербайджане в XIX в. духовные (шариатские) суды выносили решения на основе местных обычаев или шариата. При разрешении наследственных дел учитывалась сектовая принадлежность судей, так как в секте шийтов наследство должно было разделяться между ближайшими родственниками и лишь в случаях их отсутствия — между дальними, тогда как в секте суннитов правом на получение наследства пользовались как ближайшими, так и дальними родственниками.

² Казем-Бек М. и Торнау. Об устройстве судебного быта мусульман Закавказья! Цит. по: Рзаев А. К. Мирза Казем-Бек и некоторые вопросы мусульманского права. — Изв. АН АзССР, Сер. истории, философии и права, 1977, № 3.

Н. А. САФАРОВ

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЮЗНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В настоящее время, когда перед советским обществом стоят сложные и многообразные задачи по ускорению социально-экономического развития, существенно возрастает роль законодательства как союзного, так и республиканского. Речь идет о его более полном использовании в интересах повышения уровня организованности общества, укрепления дисциплины и порядка во всех областях жизни. В частности, в законах определяются функции государственных органов, их права и обязанности, основные цели их деятельности. На уровне закона регулируются отношения государственных органов с общественными организациями и трудовыми коллективами.

Многое сделано для совершенствования законодательной деятельности СССР после принятия Конституции СССР 1977 г., конституций союзных и автономных республик 1978 г.

В этой связи рассмотрим как отправные конституционные основы законодательства, так и основные черты его развития за последнее время.

Как известно, на основе Конституции СССР 1977 г., конституций союзных республик 1978 г. существенно расширен круг общественных отношений, регулируемых законом. Сопоставление уровня законодательных актов до- и послеконституционного периодов говорит о том, что многие вопросы, по которым ранее издавались указы Президиума Верховного Совета или даже решения Совета Министров — стали предметом закона.

Конституции закрепили важнейшие положения, касающиеся законодательных прерогатив Верховного Совета, полномочий Президиума Верховного Совета в области законодательства, порядка обсуждения законопроектов на сессиях, их принятия и опубликования, расширив и усовершенствовав регулирование указанных стадий законодательного процесса, впервые сформулировали четкий перечень субъектов законодательной инициативы и др.

Рассматривая вопрос о расширении пределов регулируемых законами общественных отношений, необходимо провести предметный анализ законодательства, изданного в последние годы. Так, в Азербайджанской ССР за период с 1978 по 1984 г. Верховным Советом республики были приняты законы Азербайджанской ССР: об охране и использовании памятников истории и культуры, о Совете Министров Азербайджанской ССР, о выборах в Верховный Совет республики, о выборах в местные Советы народных депутатов, о Нагорно-Карабахской автономной области, о судостроительстве, об охране атмосферного воздуха, об охране и использовании животного мира, о Регламенте

³ Сюкияйнен Л. Р. Структура мусульманского права. — В кн.: Мусульманское право (структура и основные институты). М., 1984.

⁴ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. —

Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 21.

⁵ Казем-Бек М. «Шрауль-ислам» О наследстве. — СПб., 1867, с. X—XI. Предисл.

⁶ Согласно римскому праву «отцы семейства — это те, которые обладают своей властью... Матери семейства, сыновья семейства и дочери семейства находятся в чужой власти» (См.: Дигесты Юстиниана. — М., 1984, с. 37).

⁷ Последователи Мохаммеда, оставившие свою родину, чтобы присоединиться к своему учителю во время его бегства из Мекки в Медину.

⁸ Одна из категорий сподвижников Мохаммеда, предоставивших ему убежище.

⁹ Характерно, что закрепленные Кораном (а еще чаще сунной) немногочисленные конкретные правила поведения, регулирующие взаимоотношения людей, хотя и формулировались пророком под видом божественного откровения, носят преимущественно казуальный характер: большинство из них возникло по частным случаям при решении пророком конкретных конфликтов, оценке им отдельных фактов и поступков или в ответ на задаваемые ему вопросы.

¹⁰ Такая взаимозависимость гражданского и семейного права, на наш взгляд, не вполне справедлива, так как «гражданское право» («му'амалат») — самостоятельная отрасль мусульманского права наряду с «правом личного статуса», в состав которого входит наследственное право.

¹¹ Процесс кодификации норм мусульманского права, в частности «права личного статуса», начался лишь в конце XIX в. Первым шагом на этом пути явилось принятие в 1869—1876 гг. Маджаллы (гражданский кодекс Османской империи), действие которой распространялось на большинстве арабских стран, за исключением Египта. Этот крупный законодательный акт касался вопросов правоспособности и ее ограничения. Примерно в то же время в Египте была также предпринята серьезная попытка кодифицировать «право личного статуса» (проект Мохаммеда Кадри Паши под названием «Нормы шариата по личному статусу») [12, с. 121].

¹² Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право (структура и институты). М., 1984. арабского Востока. — В кн.: Мусульманское право (структура и институты). М., 1984.

Д. Чанызаде

М. КАЗЫМБЭЛ МҮСЭЛМАН ВЭРЭСЭЛИК ҺҮГУГУ ҺАГГЫНДА

Мусэлман Һугугунун өйрәнилмәсиндә вә тәдгиг едилмәсиндә М. Казымбәйн хидмәти бөйүкдүр. Онун рүс дилинә тәрчүмә етдији вә өз гејдләри илә нәшр етдиријин «Шәрауль-ислам» әсәри Русијада мусэлман Һугугунун өйрәнилмәсинин әсасыны гојмушдур. «Шәрауль-ислам»да мусэлманларын тичарәт вә киров ганунлары, вәрәсәлик Һугугу ганунлары вә аилә ганунлары кениш изаһ едилмишдир.

Мәгаләдә М. Казымбәйн мусэлман Һугугунун әсас саһәләриндән олан вәрәсәлик Һугугуна мүнәсибәти тәдгиг олунур.

Верховного Совета республики, о выборах районных (городских) народных судов, о порядке отзыва народных судей и народных заседателей районных (городских) народных судов, а также следующие республиканские кодексы — лесной, жилищный, докедс об административных правонарушениях.

Как видно, для послеконституционного периода характерна не только значительная активизация законодательной деятельности Верховного Совета республики (принято 14 законов, в то время, как за шестилетний период, предшествовавший принятию Конституции Азербайджанской ССР, Верховным Советом республики было принято 9 законов), но и охват законами важнейших вопросов государственной, хозяйственной и социально-культурной жизни.

Развитие законодательства в союзной республике стало составной частью общесоюзного процесса. Отметим, что большую законодательную активность показал в это же время Верховный Совет СССР. За период с 1978 по 1984 г. им было принято более 20 законов («Закон о выборах в Верховный Совет СССР», «Закон о Совете Министров СССР», «Закон о статусе народных депутатов в СССР», «Регламент Верховного Совета СССР», «Закон о гражданстве», «Закон о Верховном Суде СССР», «Закон о статусе народных депутатов в СССР», «Регламент Верховного Совета СССР», «Закон о гражданстве», «Закон о Верховном Суде СССР», «Закон о Прокуратуре СССР», «Закон об охране атмосферного воздуха», «Основы жилищного законодательства Союза ССР и союзных республик», «Закон о трудовых коллективах и повышении их роли в управлении предприятиями, учреждениями и организациями» и др.).

Советское законодательство развивается как законодательство единого союзного многонационального государства — Союза ССР и союзных республик и представляет собой в целом единую систему, в которой как союзные законы, так и законы союзной республики находятся в органической связи и гармоническом сочетании. Но такое единство представляет собой сложный комплекс, в рамках которого имеются различные блоки, отличающиеся не только предметом регулирования, но и соотношением союзного и республиканского законодательства.

Неслучайно, что в ходе развития законодательства на современном этапе вопрос о соотношении союзного и республиканского законодательства сохраняет свою актуальность. И сейчас практика показывает, что в различных отраслях законодательства происходят далеко неодинаковые процессы.

В области хозяйствования, управления предприятиями естественна потребность в том, чтобы все вопросы хозяйствования регламентировались союзным законодательством. Это объясняется тем, что в нашей стране сложился единый народнохозяйственный комплекс (ст. 16 Конституции СССР), все предприятия действуют на основе единых принципов, и хозяйственные отношения были бы затруднены, если бы их регламентация осуществлялась не на основе единых правовых норм.

В качестве возможных форм кодификации довольно обширного хозяйственного законодательства предлагается издание обобщающего закона типа Хозяйственного кодекса или Основ хозяйственного кодекса или Основ хозяйственного законодательства, которые определили бы общие положения и регулировали важнейшие вопросы хозяйст-

венного законодательства. Однако поскольку такой обобщающий закон не может охватить всех вопросов правового регулирования хозяйственных отношений, предлагается также издание и более детальных нормативных актов о планировании, материально-техническом снабжении, капитальном строительстве, кредитовании и т. д. [1, с. 92—94; 2, с. 72—78].

В то же время различия, связанные с выражением законодательной воли союзных республик как суверенных государств, сохранение национальных, экономических, исторических, культурных и иных особенностей республик, совершенствование республиканского законодательства (установление новых норм, развитие отдельных положений) обуславливают различия в отдельных отраслях союзно-республиканского и республиканского законодательства.

Так, в ныне действующем уголовном законодательстве ряда союзных республик содержатся составы преступлений, отражающие пережитки прошлого, типичные только для этих республик (см: ст. 129 130 УК АзССР).

В принципе, развитие законодательства отражает общую тенденцию всей общественной жизни СССР — процесс дальнейшей интернационализации, интеграции, в основе которой все увеличивающееся единство экономической, политической, идеологической основ социалистического общества.

Одним из важных проявлений интеграции советского законодательства на современном этапе является усиление единообразия в регулировании общественных отношений. Если Конституция СССР 1936 г. содержала положение о том, что ведению Союза ССР подлежит установление основ или основных начал законодательства и давала соответствующий их перечень (ст. 14 Конституции СССР), то в 1977 г. это положение было изменено. Конституция СССР 1977 г. отнесла к ведению СССР обеспечение единства законодательного регулирования на всей территории СССР, установление основ законодательства СССР и союзных республик (п. 4 ст. 73).

Так, впервые в нашей истории были приняты Основы жилищного законодательства Союза ССР и союзных республик и Основы законодательства Союза ССР и союзных республик об административных правонарушениях. В соответствии с ними были разработаны и приняты Верховным Советом Азербайджанской ССР республиканские Жилищный кодекс и Кодекс об административных правонарушениях.

Советское законодательство всегда отражало и закрепляло изменение политической и социально-экономической жизни общества служило совершенствованию социалистических общественных отношений. Программное положение п. 4 ст. 73 Конституции СССР об усилении единства союзного и республиканского законодательства — это ориентир для его развития и, как показывает практика, оно будет осуществляться на путях все большей унификации советского законодательства.

Важной чертой развития законодательной деятельности в союзных республик является разработка законодательных программ, утверждение планирования как принципа законодательной деятельности и связанное с этим повышение роли юридической науки в разработке и обосновании теории планирования, юридического прогнозирования.

Утвержденные в конце 70 — начале 80-х годов планы законопод-

готовительных работ способствовали четкой организованности и системности процесса приведения законодательства союзной республики в соответствии с союзной и республиканской конституциями.

Однако значение планирования значительно шире и глубже. Оно представляет собой одно из важнейших условий внедрения научных основ в совершенствование законодательства, своевременного учета назревших потребностей развития общества, подготовки нормативных актов по наиболее актуальным направлениям государственного, социально-экономического и культурного строительства, повышения авторитета законодательства, большей продуманности в принятии законодательных актов и т. д.

Планирование правотворчества, прежде всего подготовки и принятия законодательных актов, стимулируя развитие прогностической функции права, тем самым способствует повышению эффективности осуществления социалистическим государством его функций, прежде всего в сфере социальной и экономической [3, с. 51].

В настоящее время в союзных республиках приняты уже две законодательные программы.

Большое влияние на этот процесс оказало планирование работ по совершенствованию законодательства на союзном уровне. В частности, республиканские законодательные программы составлялись с учетом союзной.

В Азербайджанской ССР в 1978 г. постановлением Президиума Верховного Совета республики был утвержден «План организации работы по приведению законодательства Азербайджанской ССР в соответствие с Конституцией СССР и Конституцией Азербайджанской ССР» [4], а в 1982 г. было принято постановление Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР и Совета Министров Азербайджанской ССР о «Плане подготовки законодательных актов Азербайджанской ССР и постановлений правительства Азербайджанской ССР на 1983—1986 гг.» [4, 1982, № 22, ст. 211]. Одноименные планы приняты и в других союзных республиках, успешное выполнение которых актуализирует необходимость разработки целостной концепции очередного плана работ по совершенствованию законодательства. На наш взгляд, она может быть определена исходя из следующих групп факторов: во-первых, результатов и накопленного опыта работ в этой области; во-вторых, потребностей экономического, политического и социально-культурного развития; в-третьих, анализа общего состояния законодательства, перспектив его развития, потребностей отдельных его отраслей, укрепления социалистической законности; в-четвертых, достижений юридической науки в области правотворчества.

Представляют значительный интерес вопросы сравнительно-правового исследования проблемы планирования законодательства союзного и республиканского уровней. Так, анализ республиканских планов показывает, что они могут отличаться структурно, количеством актов. Законодательная программа Азербайджанской ССР, принятая в 1978 г. включала два раздела, в то время как законодательная программа Латвийской ССР 1978 г. — четыре раздела. Если в плане Азербайджана предусматривалось принятие 11 законодательных актов, то в плане БССР — 16. Причем количественные различия могут отражать специфику союзной республики, в частности особенности национально-

государственного устройства (принятие Закона АзССР о Нагорно-Карабахской автономной области) и административно-территориального деления (законы об областных Советах народных депутатов в республиках с областным делением — РСФСР, БССР, УССР и др.). В ныне принятых планах также имеются количественные различия (7-в АзССР, 16-в УССР).

Для современных республиканских планов характерно изменение наименования, структуры, содержания (они включают принятие как законодательных актов, так и постановлений правительства).

Планирование развития законодательства вызвало к жизни некоторые новые моменты в деятельности государственных органов. Так, например, вызывает интерес практика контроля Президиума Верховного Совета союзной республики за ходом реализации планов. На заседаниях Президиума Верховного Совета рассматриваются как общие вопросы, так и более конкретные (например, о ходе подготовки тех или иных актов в рамках плана), связанные с реализацией планов [4, 1979, № 17; 1982, № 7—8, ст. 72].

Дальнейшее совершенствование форм и методов контроля за деятельностью соответствующих государственных органов по подготовке проектов правовых актов — важное средство своевременного и качественного выполнения планов развития законодательства. Таковы некоторые особенности законодательной деятельности союзной республики. Повышение ее эффективности и соответствие потребностям планомерно и всесторонне развивающегося социализма — важнейшие требования, определяющие дальнейшее развитие и совершенствование законодательной деятельности союзной республики.

Примечания

¹ Лаптев В. В. К совершенствованию хозяйственного законодательства. — Сов. государство и право, 1971, № 7.

² Лаптев В. В. Понятие хозяйственного законодательства и пути его совершенствования. — Сов. государство и право, 1976, № 7.

³ Поленина С. В., Колдаева Н. П. О долгосрочном планировании развития законодательства. — Сов. государство и право, 1979, № 6.

⁴ Ведомости Верховного Совета АзССР, 1978, № 13, ст. 123.

Н. А. Сәфәров

МҮТТӘФИГ РЕСПУБЛИКАНЫН ГАНУНВЕРИЧИЛИК ФЭАЛИЈЭТИНИН БЭ'ЗИ ХҮСУСИЈЭТЛЭРИ

Мәгалә, өлкәнин социал-игтисади инкишафынын сүр'әтләндирилмәсинә даир совет чәмијјәтинин гаршысында мәс'ул вәзифәләрин дүрдүгү мұасир дөврдә мұттәфиг республиканын әһәмијјәтли дәрәчәдә артан ганунверичилик фәалијјәтинин тәһлилинә һәср едилмишдир.

Бунула әлағәдар һәм ганунверичилијин конститүсија әсаслары, һәм дә сон дөврдә онун инкишафынын әсас чәһәтләри нәзәрдән кечирилди. Мәгаләдә һәмчинин иттифак вә республика ганунверичилијинин гаршылыгы мұнасибәти, онларын инкишафынын прогнозу вә планлашдырылмасы мәсәләләри тәдгиг олунур.

ОТВЕТ КЛЕВЕТНИКУ

(По поводу выступления Т. Свитоховского «Советский Азербайджан сегодня»)

Современный этап мирового развития характеризуется дальнейшим усилением противоборства двух полярно противоположных мировоззрений. Острейшая борьба двух мировоззрений на международной арене, говорится в Программе КПСС, отражает противоположность двух мировых систем — социализма и капитализма.

В условиях, когда идеи научного коммунизма завоевывают умы и сердца миллионов трудящихся, воздействие достижений социализма становится более очевидным, резко проявляется агрессивный характер буржуазной идеологии. Для борьбы против реального социализма империалистическая реакция, действуя все более изощренно и коварно, прибегает к самой бесовской лжи, злобной клевете. Развязанная империализмом «психологическая война», — говорилось на XXVII съезде КПСС, — не может квалифицироваться иначе, как особая форма агрессии империалистического империализма, попирающая суверенитет, историю, культуру народов.

С приходом к власти администрация Рейгана официально провозгласила «всемирный крестовый поход» против реального социализма. Главным идейным оружием империалистической реакции является оголтелый антикоммунизм, антисоветизм. В США, Франции, ФРГ, Турции и других странах Запада десятки учреждений «научно-исследовательского характера» заняты изучением нашей страны. В антисоветских центрах готовят «специалистов» по регионам, республикам СССР. Наши идейные противники, антисоветчики с целью уменьшения усиливающегося всемирно-исторического значения опыта социалистического развития Советского Востока обращают особый интерес, назойливое «внимание» к социально-экономической, культурной жизни, языку, истории народов этого региона, предпринимают все, чтобы исказить опыт строительства их социалистической жизни, дискредитировать нерушимое единство и братскую дружбу на-

родов СССР. Особенно в последнее время они развернули широкую антисоветскую и антикоммунистическую кампанию.

Ныне специалистом-советологом номер один по «азербайджановедению» выступает Тадеуш Свитоховский, поляк по национальности и считающийся профессором Монмутского университета (США).

Побывав несколько раз у нас в республике, Т. Свитоховский свободно встречался с представителями научной общественности, вел беседы по интересовавшим его вопросам, особенно о развитии национального языка и культуры, имел возможность собственными глазами видеть огромные социально-экономические и культурные достижения нашего народа.

В 1978—1980 гг. Т. Свитоховский опубликовал обширные статьи: «Партия «Гуммет» — социализм и национальный вопрос в Российском Азербайджане», «Национальное сознание и политическая ориентация в Азербайджане 1905—1920 гг.», а в 1985 г. — книгу «Российский Азербайджан в 1905—1920 гг.».

Не ставя перед собой задач рецензировать эти тенденциозные описи, отметим, лишь, что они написаны с явно антикоммунистических, антисоветских позиций и по сути представляют попытку намеренной фальсификации ряда проблем политической истории азербайджанского народа, хотя автор и стремится придать своим «трудам» наукообразный и «объективный» характер, цитируя азербайджанских советских ученых, приводя общеизвестные факты и т. д.

Ничем не отличается в этом смысле от предыдущих «изысканий» советолога и доклад «Советский Азербайджан сегодня», зачитанный им в мае 1985 г. в Кеннанском институте русских исследований (США). Не следовало бы, пожалуй, занимать внимание читателей очередной порцией клеветы на нашу страну, если бы на сей раз отъявленный антисоветчик не рядился в

тогу эдакого радетеля интересов «мусульманских» народов СССР. По мнению Т. Свитоховского, основная проблема населения Советского Азербайджана — «вопрос о русификации». В Советском Азербайджане; — говорил он, — идет процесс нарастающей языковой и культурной ассимиляции, не связан с политическими симпатиями азербайджанского народа. Невозможно без чувства глубокого возмущения и гнева читать, это далекое от истины «открытие» «эксперта» по Азербайджану.

Тезис о «русификации» — отнюдь не новый, антикоммунисты всех мастей и оттенков достижения социалистической культуры нерусских наций и народностей СССР издавна связывают с «русификацией», относя к ее проявлениям даже ношение европейской одежды, новое жилищное строительство и т. п. Выполняя социальный заказ своих хозяев, Т. Свитоховский повторяет избитый тезис антикоммунистов и стремится очернить ленинскую национальную политику КПСС. А истина в корне противоположна вымыслам платного прислужника империализма.

Как известно, азербайджанский язык никогда в истории не развивался так интенсивно и плодотворно, как в период Советской власти. Отражая грандиозные свершения нашего народа в общественно-политической, экономической и культурной жизни, обогатился активный словарный состав азербайджанского языка, совершенствовался его художественный, официально-канцелярский, научный и публицистический стиль, расширилась социальная функция национального языка.

Ныне азербайджанский язык один из богатейших языков мира, язык современной науки и научно-технического прогресса, язык получивший мировое признание художественной литературы. Азербайджанская молодежь на своем родном языке получает среднее и высшее образование тысячах школ, десятках техникумов, 18 высших учебных заведений. На этом языке издаются «Азербайджанская энциклопедия», миллионными тиражами книги, газеты, журналы, ведутся теле- и радиопередачи, ставятся театральные спектакли. Наряду с этим азербайджанский народ, как и другие народы СССР, проявляет большой интерес к русскому языку, добровольно принятому советскими людьми в качестве средства межнационального общения в нашей стране и успешно овладевает им.

Изучение другого языка — признак зрелости, показатель культурного уров-

ня развития личности. Самое же главное — знание русского языка расширяет доступ к достижениям науки, техники, сокровищнице отечественной и мировой культуры. В то же время знание русского языка не наносит ущерба равноправию языков народов страны, отнюдь не ущемляет роли национальных языков. Напротив, языки народов СССР, в том числе русский язык, развиваются и обогащаются во взаимосвязи.

Азербайджанский язык играет всевозрастающую роль в развитии национальной культуры. Произведения азербайджанских писателей, поэтов, драматургов переводятся на десятки иностранных языков и распространяются по всему миру. Азербайджанская национальная музыка находит путь к сердцам всех народов нашей планеты. Проводимые за рубежом дни азербайджанской культуры, различные выставки поистине восхищают зарубежного зрителя.

В условиях социализма азербайджанская культура не только сохранила свойственную ей национальную самобытность, но и получила стимул к дальнейшему развитию на качественно новой основе. При этом в условиях социализма сближение культур не только не ведет к их ассимиляции, потере национальной самобытности, а наоборот, способствует все более полному их раскрытию и обогащению. Как отмечено в Программе КПСС, «и в дальнейшем будет обеспечиваться свободное развитие и равноправное использование всеми гражданами СССР разных языков».

Т. Свитоховский утверждает, что интерес азербайджанской молодежи к русскому языку «не связан с политическими симпатиями азербайджанского народа».

Грязные попытки расшатать морально-политическое единство советского общества, подорвать нерушимую дружбу с русским народом сколь стары, столь и тщетны. От мала до велика советские люди знают, что русский народ проявил интернациональный подвиг в освобождении народов нашей страны от социального и национального гнета, оказал бескорыстную помощь национальным окраинам в преодолении отсталости, развитии их экономики и культуры. Только благодаря Великому Октябрю, дружбе народов Советской страны азербайджанский народ достиг столь выдающихся высот во всех областях общественной жизни. Интерес к русскому языку является также показателем глубокого уваже-

ния исторической роли русского народа. Дружба народов — одно из величайших завоеваний социализма, один из основных источников могущества многонационального советского народа. Отсюда — стремление антикоммунистов любой ценой посеять недоверие между народами СССР. Такие как Т. Свитоховский, пытаясь запугать нерусские народы страны мнимой угрозой «русификации», одновременно распространяют домыслы о том, что якобы демографическая ситуация в СССР в ближайшем будущем резко изменится, и «мусульманские» народы окажутся в большинстве. Пророчество Т. Свитоховского, отправленное ядом антисоветизма, преследует грязные политические цели: ставку на национализм, возможности играть на национальных чувствах так называемых «немусульманских» народов страны.

Обратим внимание на другой тезис Т. Свитоховского. По его словам, «языковая ассимиляция — один из основных показателей общекультурной ассимиляции — не ведет к потере национальной самобытности азербайджанцев», и это якобы связано в первую очередь с ролью ислама как образа жизни. Как видим, Т. Свитоховский, с одной стороны, опровергает сам себя, а с другой — выступает с «новым открытием» о том, что ислам является не только религией, но и представляет собой образ жизни «мусульманских народов». Такая позиция тоже не отличается новизной.

В последние годы антисоветчики много пишут «об исламском образе жизни», о «возрождении» ислама в СССР, о том, что ислам якобы является «движущей силой» «сущностью» социальной жизни мусульманских народов. Между тем хорошо известно, что ислам, как и любая другая религия, не является да и не может быть образом жизни, хотя и оставил определенные следы в быту, наложил известный отпечаток на обычаи и традиции мусульманских народов. В годы Советской власти и социалистического строительства в образе жизни советских народов произошли коренные изменения, сформировался и продолжает совершенствоваться новый, общий для всех народов страны, советский образ жизни, новые интернациональные обычаи и традиции. Советский образ жизни — концентрированное выражение тех революционных преобразований, которые осуществлялись в социально-экономической и культурной жизни наций и народностей СССР.

Азербайджанский народ гордится своим новым образом жизни, являющимся ярким выражением его социалистического развития.

Советский образ жизни является для народов мира, для народов, которые борются против империализма и неокolonнализма за свое социальное и национальное освобождение, вдохновляющим примером.

Т. Свитоховский в своем докладе коснулся вопроса о религиозности населения в республике, высказав противоречивые и явно клеветнические соображения. По его словам, «хотя ислам и утратил в значительной степени свое видимое влияние в Азербайджане и других исламских республиках, многие мусульманские обычаи и обряды по-прежнему живы», в республике якобы наблюдается «факт роста религиозных настроений», и ислам «остается здесь главным фактором, определяющим религиозно-национальное своеобразие». С одной стороны, Т. Свитоховский заявляет, что ислам утратил в значительной степени свое влияние, а с другой — утверждает, что он остается «главным фактором», определяющим религиозно-национальное своеобразие. И здесь налицо явное противоречие.

Общезвестно, что в ходе революционного преобразования общества и социалистического строительства как во всей стране, так и в Советском Азербайджане подавляющее большинство верующих отошло от религии. Социалистические исследования показывают, что в городах страны среди взрослого населения 8—10% являются активно верующими, а в сельских местностях процент верующих несколько выше. В условиях совершенствования социализма, социального и научно-технического прогресса секуляризация усиливается. Поэтому совершенно беспочвенны утверждения о «возрастании религиозных настроений».

Отметим, и то, что освобождение быта, обычаев, образа жизни от религиозных влияний и наслоений, архаических, устаревших традиций не привело к утрате национальной самобытности, как утверждают наши идейные противники, а, наоборот, способствовало развитию таковой.

Не удовлетворяясь клеймом исламизма, якобы составляющего основу «национального индивидуального характера» азербайджанской интеллигенции, Т. Свитоховский ищет в ее среде тенденции к «турецкому национализму», признаки того, что якобы «некоторые

интеллектуалы питают пантюркистские и паназербайджанские чувства». И далее он говорит: «... хотя эти тенденции и нереалистичны, они являются важной составной частью национально-религиозной самобытности азербайджанцев».

Где здесь логика? «Нереалистичное» как может быть «важной составной частью» национальной самобытности?

Т. Свитоховский упорно не хочет признать общезвестный факт бурного расцвета экономики и национальной культуры, очевидную перспективу со-

циалистического развития Азербайджана. Между тем народная мудрость гласит: «... а караван идет вперед».

Азербайджанский народ уверен в своем будущем. Он в единой семье братских народов сам построит свое коммунистическое будущее.

Кочарли Ф. К.
акад. АН АзССР

Алиев Р. Я.
канд. филос. наук

МҮНДӘРИЧАТ

Ф. Көчәрли. XXVII гурултај сүр'әтләндирмә концепсијасы вә инсан амили	3
Т. М. Гафаров. Сов.ИКП XXVII гурултајы вә һугуг елминин актуал проблемләр	14
Е. Ә. Гүсейнова. ССРИ-нин БХР илә елми-техники вә мәдәни әмәкдашлығында Азәрбајҗан ССР-ин иштиракы /70—80-чи илләр/	22
Н. З. Мәмәдов. Республикада милли дәвләт гуручулуғунун һәјата кечирилмәсиндә Азәрбајҗан мәркәзи ичрайјә комитәсинин ролу /1921—1925-чи илләр/	29
А. М. Агајев. Иран Ислам республикасынын социал-игтисади инкишафынын бә'зи мәсәләләринә даир	37
Ф. Ш. Шабанов. Түркиянин сијаси гурулушунун конститусија әсаслары (20—30-чу илләр)	42
Әбүлфәз Рәһимов. Азәрбајҗанда Тејмури-һуруфи мүнәсибәтләри һаггында (мүзакирә јолу илә икинчи мәгалә)	52
М. М. Әлијев. Нахчыван ханлығынын әмәл кәлмәси тарихинә даир	58
М. Д. Казымов. Орта әср фарсдилли тарихи нәсрин нормативлијинә даир бә'зи мұлаһизәләр	65
В. Н. Әлијев, Т. Д. Агазаде. Зағалы кәндиндән тапылмыш тунч грифон һаггында	75
Әзиз Новрузов. Нахчыванын орта әср шар-конусвары габлары	81
Ширин Бунядова. Низаминин әсәрләриндә тәсвир олуан халг ојунлары һаггында	88
М. М. Сәттаров. М. С. Ордубадинин атеист ирсинә даир	95
Л. Ч. Мөвсүмова. Гадынлар арасында атеист тәрбијәнин сәмәрәлилијини артырмағын јоллары һаггында	102
Д. Чанызаде. М. Казымбәј мусәлман вәрәсәлик һугугу һаггында	109
Н. А. Сәфәров. Мүттағиф республиканын ганунверичилик фәалијјәтинин бә'зи хүсусијәтләри	115

Ресензија

Ф. К. Көчәрли, Р. Ј. Әлијев. Бөһтанчыја чаваб	120
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. Кочарли XXVII съезд: концепция ускорений и человеческий фактор	3
Т. М. Кафаров. XXVII съезд КПСС и актуальные проблемы юридической науки	14
Э. А. Гусейнова. Участие Азербайджанской ССР в научно-техническом и культурном сотрудничестве СССР с ИРБ (70—80-е годы)	22
Н. З. Мамедов. Роль АзЦИК в осуществлении национально-государственного строительства в республике (1921—1925 годы)	29
А. М. Агаев. О некоторых аспектах социально-экономического развития Исламской республики Иран	37
Ф. Ш. Шабанов. Конституционные основы политического устройства Турции (20—30-е годы)	42
А. Г. Рагимов. Некоторые замечания о взаимоотношениях Тимуридов и хуруфитов в Азербайджане	52
М. М. Алиев. К предьстории образования Нахичеванского ханства	58
М. Д. Кязимов. К нормативности средневековой персоязычной исторической прозы (некоторые замечания)	65
В. Г. Алиев, Т. Д. Агазаде. О бронзовом грифоне, обнаруженном на территории сел. Зағалы	75
А. И. Новрузов. Сфероконические сосуды из средневекового Нахчевана	81
Ш. Бунядова. О народных играх, описанных в произведениях Низами	88
М. М. Саттаров. К атеистическому наследию М. С. Ордубади	95
Л. Д. Мовсумова. О путях повышения эффективности атеистического воспитания женщин	102
Д. Д. Джани-заде. М. Казем-бек о мусульманском праве наследования	109
Н. А. Сафаров. Некоторые особенности законодательной деятельности союзной республики	115

Рецензия

Ф. К. Кочарли, Р. Я. Алиев. Ответ клеветнику	120
--	-----

Сдано в набор 11.07.86. Подписано к печати 23.10.1986 г.

ФГ 05100. Формат бумаги 70×100¹/₁₆. Бумага типографская № 1.

Гарнитура шрифта литературная. Печать высокая. Усл. печ. лист. 10,07.

Усл. кр.-отт. 10,07. Уч.-изд. лист 9,35. Тираж 1275. Заказ 704.

Цена 80 коп.

Издательство «Элм».

370143 Баку-143, проспект Нариманова, 31, Академгородок, Главное здание.

Типография Академии наук Азербайджанской ССР.

Баку, проспект Нариманова, 31.